

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

SAYALI SADIQOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
TERMINOLOGİYANIN
TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI

Bakı – «Elm» – 2005

Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.

Elmi redaktorlar: *AMEA-nın müxbir üzvü,*
f.e.d., professor A.A.Axundov
AMEA-nın müxbir üzvü,
f.e.d., professor N.Q.Cəfərov

Rəyçilər: *f.e.d., professor M.B.Məmmədov*
f.e.d., professor S.H.Mehdiyeva
f.e.d. A.C.Əlizadə

Sadıqova S.A. - *filologiya elmləri doktoru*
Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, «Elm», 2005. – 348 s.

ISBN 5-8066-1780-7

Monoqrafiya Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü, formalaşması və inkişafı tarixinə həsr edilmişdir. Əsərdə terminologiyanın müxtəlif mərhələlərdə inkişaf tarixi, zənginləşmə mənbələri, normaları, nizama salınma qaydaları, onların terminoloji lüğətlərdə əksi, terminlərin unifikasiyası və mənimsənilməsi ilk dəfə olaraq zəngin faktlarla araşdırılmışdır.

Kitab tələbələr, müəllim və tədqiqatçılar, elmi dilin tarixi və mənşəyi ilə maraqlanan oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

S $\frac{4601000000}{655(07) - 2005}$

© «Elm» nəşriyyatı, 2005

GİRİŞ

İstehsalat prosesinin genişlənməsi, ictimai-iqtisadi həyatın, elmin inkişafı terminologiyanın zənginləşməsinə də həlledici amildir. İstehsalatın inkişafı yeni-yeni əmək alətlərinin yaradılması və müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsi zərurətini yaradır. Yeni yaradılan və təkmilləşdirilmiş modellər onların adlandırılmasından doğan ehtiyac zəminində hər bir dilin ayrı-ayrı leksik laylarının inkişafına səbəb olur. Azərbaycan dilində də elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin bütün sahələrinə aid terminologiya formalaşmışdır.

Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişaf tarixi qədimdir. Tədqiqatçıların müəyyənləşdirdiklərinə görə hələ Eneolit dövründə, yəni eramızdan əvvəl təxminən V-III minilliklərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, əkinçilik, maldarlıq, pambıqçılıq kimi sahələri aparıcı sahə olmaqla, yerli əhalinin başlıca məşğuliyyəti sayılmaqla, onun iqtisadi həyatının əsasını təşkil etmişdir. Ölkənin əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaqları, zəngin təbii sərvətləri Azərbaycanda müxtəlif təsərrüfat, sənətkarlıq sahələrinin tərəqqisinə müsbət təsir göstərmişdir. Eyni zamanda yun, ipəkçilik, xalçaçılıq, xəz dəri, eləcə də VIII-XI əsrlərdə Bakı nefti də ticarət məhsulu olmuşdur. Bu dövr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf tarixi baxımından bir sıra əlamətdar xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Ona görə də terminologiyanın təşəkkülündən danışıq dövrün nəqqaşlıq, memarlıq abidələrinin, musiqimizin qədim izlərini əks etdirən nümunələrin tədqiqi zəruridir.

Termin yaradıcılığı cəmiyyətin məişəti, ictimai həyatı ilə, onun elmi, iqtisadi və mədəni inkişafı ilə sıx bağlıdır. Hələ elmin, mədəniyyətin, incəsənətin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etmədiyi ibtidai dövrlərdə müxtəlif qəbilə və

tayfalar bir-biri ilə müharibə şəraitində yaşamış, ona görə də istər-istəməz dövrünə görə fərqlənən döyüş taktikasından, öz dövrü üçün səciyyəvi olan silahlardan istifadə etmişlər. Həmin silahların adları, təsərrüfat alətləri cəmiyyətin terminologiya nə olduğunu bilməyən dövrdə ümumişlək söz kimi işlənsə də sonrakı dövrlərdə terminoloji sistemin əsasında durmuşlar. Ona görə də musiqi, hər b və təsərrüfat ilə bağlı sözlər az qala insanın özü qədər qədimdir. Buna görə də dildəki terminoloji sistemə daxil olan leksik vahidlərin bütövlükdə üzə çıxarılıb tədqiq olunması, onların yaranma tarixinin müəyyənləşdirilməsi, etimoloji izahının verilməsi maraqlı və əhəmiyyətli dilçilik problemi olduğu qədər də çətinidir. Dilin ayrı-ayrı dövrlərinin müxtəlif sahə və səviyyələrinin inkişafını tədqiq edərkən onun funksional üslublarının keçdiyi təkamül yolu nəzərdən keçirilir, inkişaf pillələri müəyyənləşdirilir. Azərbaycan ədəbi dilinin terminologiyasının təşəkkül və inkişafı mövzusu Azərbaycan dilçiliyində həmişə aktual olaraq qalır. A.Axundov yazır: «Ümumiyyətlə, terminoloji tədqiqatlara və termin yaradıcılığına da yenidən qayıtmağa ehtiyac var. Çünki cəmiyyətin tarixində baş verən bütün ictimai-siyasi dəyişikliklər, tarixi hadisə və proseslər dildə öz əksini tapır.»¹

Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkül və inkişaf tarixi aşağıdakı şəkildə dövrləşdirilmişdir:

1. VI-VII əsrlərdən XV əsrə qədərki dövr;
2. XVI-XVIII əsrlərdə terminologiyanın təşəkkülü;
3. XIX əsrin 30-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı;
4. XX əsrin I rübündə terminologiyanın inkişafı;
5. XX əsrin 20-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı;
6. XX əsrin 90-cı illərində (müstəqillik illərində) terminologiyanın inkişafı.

¹ Axundov A. Dil və ədəbiyyat. I c., B., «Gənclik», 2003, səh.28.

Terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı tarixində bu dövrlər öz xarakterik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Çünki qeyd olunan dövrlərin hər birinin özünə-məxsus xüsusiyyətlərinin, inkişaf istiqamətlərinin, eyni zamanda terminoloji leksikanın inkişafını şərtləndirən dildaxili və dilxarici amillərin nəzərə alınması zəruridir. Dillərin inkişafının müasir dövrdə terminoloji sistemin formalaşmasına və dilin bu vahidlərlə zənginləşməsinə səbəb olan müxtəlif xarici təsirlər üstünlük təşkil etsə də əvvəlki dövrlərdə dilin daxili imkanları aparıcı olmuşdur. Belə ki, ümumişlək sözlər termin səciyyəsi qazanaraq xüsusi məfhum və anlayışları ifadə etmişdir. Ona görə də dilin inkişafının ilk dövrlərində sözlər ümumi leksik funksiya daşıyaraq müəyyən məqamlarda, xüsusi məqsədlərlə termin vəzifəsi də yerinə yetirmişdir. Abidələrdə işlənən termin səciyyəli sözlər ümumxalq danışığı dilinin leksik vahidləri olmuşdur. Lakin bu o demək deyildir ki, türk dillərinin qədim dövrlərində terminoloji leksika formalaşmamışdır. Əksinə, dildə kənd təsərrüfatı, musiqi, hərbi anlayış və məfhumları ifadə edən çoxlu sayda dil vahidləri mövcud olmuşdur ki, bu da hələ ilk dövrlərdən Azərbaycan dilində terminlərin dil vahidi kimi yarandığını və sabitləşmiş terminoloji qatın varlığını sübut edir. K.M.Musayev yazır: «Söhbət terminologiyadan gedəndə bir çox mütəxəssislər ilk növbədə yazılı ədəbi dilə müraciət edirlər. Halbuki bir çox sahə terminologiyası yazılı olmayan dillərdə, həmçinin ədəbi dillərin yazıya-qədərki dövrlərində də formalaşmışdır».¹

Deməli, qədim türk yazılı abidələrinin yarandığı dövrdən əvvəl də ayrı-ayrı türk dillərində, o cümlədən də

¹ Мусайев К.М. Современные терминология литературных тюркских языков Советского Союза. «Советская тюркология», № 6, 1981, с.3.

Azərbaycan dilində müxtəlif sahələrin terminoloji sistemi – həyatın müxtəlif sahələrinə aid anlayış və məfhumları ifadə edən, xüsusi funksiya daşıyan söz qrupları – terminlər yaranmışdır.

Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf prosesi eyni ardıcılıqla davam etməmiş, tarixin müxtəlif dövrlərində inkişaf tempi bir-birindən fərqlənmişdir. Dövlətçiliyin tarixində özünü göstərən güclənmə və zəifləmə, cəmiyyətin həyatında baş verən sosial dəyişikliklər dilin leksik tərkibinə, o cümlədən terminoloji sisteminə təsir etmişdir. Çünki istənilən dilin lüğət tərkibinə daxil olan yeni anlayış və məfhum adları terminoloji sistemi zənginləşdirməklə bütövlükdə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Beləliklə, dildə fasiləsiz olaraq yeni-yeni anlayışları ifadə edəcək terminoloji vahidlər yaranmağa başlayır, dilin terminoloji sistemi də həmin prosesə uyğun olaraq daim zənginləşir. Bütün bunlar dilimizin terminoloji leksikasının inkişaf tarixinin tədqiqini zəruriləşdirir.

I FƏSİL.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOGİYANIN YARANMA QAYNAQLARI

Ayrı-ayrı elm sahələri müəyyən inkişaf yolu keçmiş, dünyanın bir çox xalqlarına mənsub minlərcə alimin iradəsi və zəhməti nəticəsində bugünkü yüksək səviyyəyə gəlib çatmışdır.

Azərbaycan dilində də terminologiya birdən-birə yaranıb formalaşmamışdır. Özündən əvvəlki dünya elminin məxəzlərini mənimsəyib inkişaf etmişdir. Belə ki, tədqiqat və elmi axtarışlardan əldə edilən nəticələr, çıxarılan qanunlar dildə müəyyən sözlərdə, anlayışların adlarında öz əksini tapır. Edilən kəşflərə, elmi anlayışlara ad verilməzsə, onların birini digərindən fərqləndirmək qeyri-mümkündür. Elmdə fikirlərin bir-birindən ayrılması, fərqləndirilməsi nə qədər əhəmiyyətlidirsə, onların ifadə formasından ibarət olan terminlər də elmi dildə bir o qədər mühümdür. Elmi terminologiya, ümumiyyətlə, elmi bir dil olmasaydı, onda elmin inkişafı qeyri-mümkün olardı.

Bu və ya digər elmin inkişafı dəqiq anlayışların, terminlərin inkişafı ilə bağlıdır. Elm inkişaf etdikcə, müvafiq terminlər yaranır və elmin özü həmin terminlərin mənası dəqiqləşdikcə irəliləyir. Məsələn, "inersiya" – ətalət haqqında təsəvvür fizika elminin inkişafına diqqət etdikdə görünür ki, Qalileyin sələflərinə məlum idi. Bununla belə yalnız Qaliley bu hadisəyə "inersiya" adı verdiyi vaxtdan etibarən "inersiya" haqqındakı təsəvvürün özü dəqiqləşdi və bu məfhum, termin elmə daxil oldu. Deməli, başqalarının hiss edib görmədikləri prinsipə yeni bir şeyi müəyyənləşdirmək üçün, hər şeydən əvvəl, bəzi məfhumları

aydınlaşdırmaq, dürüst ifadə etmək lazımdır."¹ Yəni elmin inkişafı onun terminologiyasında öz əksini tapır, belə ki, anlayışları ifadə edən termin məfhumu passiv şəkildə qeydə almır, həm də öz növbəsində, məfhumu təsir edir, onu dəqiqləşdirir, aralıq hadisələrdən ayırır. Yeni kəşflər və ixtiralar meydana gələrkən onlar əvvəlcə öz ölkəsində müvafiq ad alır, sonra isə həmin anlayışı ifadə edən termin ya olduğu kimi, ya da müəyyən dəyişikliklə başqa dillərə keçir. Məsələn, immiqrasiya, vektor, qrafik /riyaziyyat/, maqnit, termometr, optik, amplitud /fizika/ və s. Bəzən anlayışlar ixtiraçıların adı ilə bağlı yaranır. Məsələn, Pifaqor teoremi, Nyuton qanunları, Ampermetr, Viyet teoremi və s. Dilimizin daxili qanunları əsasında formalaşan onomastik və terminoloji leksikanın bu və ya digər komponentlərinin leksik-semantik diferensiasiyasının dərindən, elmi şəkildə araşdırılması, lingvistik analizi müasir Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında mühüm vəzifə kimi durur. Çünki dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesi özünü ən qabarıq şəkildə terminologiyada göstərir. Belə ki, hər hansı bir ixtiranın nəticəsi olan elmi anlayışı ifadə edən termin bəzən bir çox dildə, beynəlxalq miqyasda olduğu kimi işlənir. Bu cəhətdən terminologiyada onomastik vahidlərin, xüsusi ilə antroponimlərin terminləşməsi diqqəti cəlb edir. Bu isə elmi-texniki tərəqqidə müəyyən şəxsiyyətin aparıcı rol oynaması ilə bağlıdır. Həmin şəxsiyyətin adı ilə bağlı kommemorativ terminlər yaranır. Bu cür terminlər bir qayda olaraq tezliklə müxtəlif dillərə yayılır, yəni həmin ad, onomastik vahid terminləşir və beynəlmiləl termin kimi terminologiyada işlənir.

Terminologiyanın ümumi qanunlarına əsasən onomastik vahidlər, xüsusən antroponimlər termin ola bilməz.

¹ Mirzəcanzadə A.X., Maqşudov F.Q. «Riyazi mozaika», B., «Elm», 1992. səh.56.

Çünkü termin elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışların adlarıdır. Lakin terminoloji leksika ilə onomastik leksika arasında keçilməz sədd qoymaq olmaz. Terminoloji sistemlər, o cümlədən terminologiya bəzən onomastik vahidlər hesabına da zənginləşir. Belə ki, elm və texnikanın inkişafında başlıca rolu olan şəxsiyyətlərin adı ilə müəyyən hadisə, kəşf prosesində alınan nəticə adlanır. Belə terminləri iki qrupa ayırmaq olar: 1. Elm və texnikanın qabaqcıl alimlərinin adı ilə bağlı yaranan qanun və nəzəriyyələr: Arximed qanunu, Bezedov xəstəliyi, Eynşteyn nəzəriyyəsi, Faradey qanunu, Teylor və Koşi teoremləri, Boyl qanunu, Om qanunu, Broun hərəkəti.

2. Elm və texnikanın inkişafında mühüm rolu olan şəxslərin kəşf etdikləri bu və ya digər elementə, hadisəyə, qurğu və cihazlara adlarının verilməsi: Pifaqor ədədi, Evklid həndəsəsi, Laplas paylanması, Kelvin şkalası, Nyuton potensialı və s.

Onomastik terminlərin ikinci qrupu birincidən fərqli olaraq, konkret hadisə, predmet və anlayışların adlandırılması ilə bağlıdır. Məsələn, Heyger sayğacı, Nyuton halqası, Kelven şkalası, Rumkorf sarğacı, Uitson körpüsü, Frenel biprizması, Edison akkumulyatoru və s.

İkinci qrup onomastik terminlərdə motivləşmə daha qabarıq şəkildədir. Burada terminin ifadə etdiyi anlayış haqqında müəyyən məlumatın əldə olunması mümkündür.

Onomastik terminlərin daha bir qrupu eyni bir əlamət əsasında formalaşa bilər. Bu qrup fiziki kəmiyyətlərin vahidlərini əhatə edir. Vahidlərin böyük bir hissəsi müxtəlif alimlərin adları ilə adlandırılır. Məsələn, Amper - cərəyan şiddəti vahidi, Nyuton - qüvvə vahidi, Paskal - təzyiq vahidi, Kulon - elektrik yükü vahidi, Volt - gərginlik vahidi və s. vahidlərə alimlərin adının verilməsində motivləşmə qeyri-aşkar şəkildə olsa da mövcuddur. Bu və ya digər

fiziki kəmiyyətin vahidinə alimin adının verilməsi həmin alimin göstərilən məsələ ilə bağlı xidmətinə əsaslanır. Məsələn, müqavimət vahid dövrə hissəsi üçün Om qanununa, elektrik yükü vahidi Kulon qanununa, qüvvə vahidi Nyuton qanununa və s. əsasən təyin edilir. Göründüyü kimi, terminologiyayı milli dil çərçivəsində öyrənmək qeyri-mümkündür. Bütünlükdə bu elmlərin inkişafı dünya miqyasında zəncirvari şəkildə bir-biri ilə bağlıdır. Terminlərin düzgün başa düşülməsi isə elmin bu və ya digər sahəsinin dərinədən öyrənilməsində bizə kömək edir.

VIII-IX əsrlərdə qabaqcıl elmi fikrin mərkəzi Yaxın və Orta Şərq olmuşdur. Cəbr elminin banisi, Qərbdə latınlaşdırılmış Algoritmus adı ilə məşhur olan cəbrşünas Məhəmməd ibn Musa Xarəzmi /IX əsr/, filosof, astronom və həndəsəşünas Əbu Reyhan Biruni /973-1048/, filosof, astronom və Qərbdə Avisenna adı ilə tanınan Əbu Əli ibn Sina /980-1037/, filosof, cəbrşünas, həndəsəşünas və şair Ömər Xəyyam /1040-1128/, Qərbdə Anaritus adı ilə məşhur olan həndəsəşünas Təbrizi /XI əsr/ fəlsəfə, riyaziyyat və astronomiya elmlərini xeyli inkişaf etdirmişlər.

Elmin inkişafı isə Şərqdə özülsüz yaranmamışdır. Tanınmış alimlər özlərindən əvvəlki tədqiqatların nəticələrinə əsaslanmışlar.

Terminologiyanın formalaşması tarixini tədqiq edən zaman elmin tarixini araşdırmaq zəruridir. Fransız fiziki Pol Lanjevin elmin tarixini öyrənməyin əhəmiyyəti barədə yazır: "Keçmişin görkəmli alimlərinin həyatı və ideyası inkişaf tarixinin, canlanan bəşəriyyətin elm sahəsindəkə yaradıcılıq qüvvəsi tarixinin öyrənilməsi qədər heç bir şey şüurun ümumi inkişafına və formalaşmasına müsbət təsir edə bilməz"¹

¹ Məmmədov O.İ. Riyaziyyat elminin yaradıcıları haqqında. Bakı, «Maarif», 1992, səh.4.

Şərqdə elm Yunan alimlərinin kəşfləri bazasında inkişaf etmişdir. *Belə ki*, elm/ərin inkişafında yunan alimlərinin elmi irsi əsrlərin süzgəcindən keçərək zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Buna görə də Azərbaycan dilində elmin, eləcə də terminologiyanın formalaşmasından danışdıqda Yunan alimlərinin adını çəkməmək qeyri-mümkündür. Qədim Çin, Hindistan və Misir alimləri fizika-riyaziyyatı, *təbabəti*, *memarlıqı*, xüsusilə də astronomiyanı elmi əsaslarla inkişaf etdirmişlər. Qədim Yunanıstanın alimləri isə Çin, Hindistan, Misir mənbələri əsasında bir sıra kitablar tərtib etmişlər.

Yunan alimlərindən Aristotel kainatın quruluşu haqqında öz dövrünə görə yeni bir sistem yaratmışdır.

Qədim yunan astronomları içərisində Hipparx və Ptolemey xüsusilə fərqlənir. Hipparx Çin astronomlarından sonra ilk astronomik kataloqun müəllifidir. Eyni zamanda ulduzları öz parlaqlıqlarına görə ölçülərə ilk dəfə Hipparx ayırmışdır. O öz dövründəki müşahidə cihazlarının mümkün qədər mükəmməl olmasına çalışmış və "Armilyar dairəsi" adlanan müşahidə cihazını kəşf etmişdir. Bundan başqa planetlərin hərəkəti, Ay və Günəşin hərəkətində epitsikllərin və eksentriklərin həndəsi nəzəriyyəsi ilə məşğul olmuş və elmi məfhumların inkişafına tökan vermişdir.

Qədim Yunanıstanın ikinci böyük alimi Klavdi Ptolemeydir. Onun əsas elmi işi "Almagest" və ya "Məcəsti" adlanan astronomik əsəridir. "Almagest" sözü ərəb dilindəki "əl məcəsti" sözündən götürülmüşdür. "Məcəsti" sözü "megisti", yəni ən böyük, ulu, əkbər sözündən əmələ gəlmişdir. Bu əsər yunanca "Megale sintaksisi", yəni "Böyük əsər" adlanırdı. Sonralar orta əsrlərdə "mekale" sözü "megisti" termini ilə əvəz edilmiş və əsər ərəbcə "Məcəsti" və ya "əl məcəsti" adıyla tanınmışdır. Ptolemeyin yazmış olduğu "Almagest" əsəri astronomiya və

riyaziyyat tarixində "hakimi-mütləq" hesab olunmuşdur. "Almagest" kitabında Ptolemey astronomik hadisələrdən, Günəşin hərəkət nəzəriyyəsinə, Günəş və Ayın tutulma səbəblərindən, Astrolobiya adlanan cihazdan, ulduzların kataloqundan, planetlərin hərəkətindən bəhs edir. Ptolemey astronomiyanın tarixində "Geosentrik sistem" adlanan dünyagörüşün müəllifidir. Ptolemey "geosentrik sistem" anlayışında geniş mənada, yəni ancaq Yerdə olan dünya sisteminin deyil, bu sistemdə planetlərin göydəki hərəkətlərində müşahidə olunan "qanundan kənar çıxışlar" da nəzərdə tutulur.

Ptolemey müəyyən astronomik müşahidələr əsasında hər planetin öz epitsikli üzrə hərəkət dövrünü, bu epitsiklərin ölçüsünü, deferentlər üzrə hərəkət dövrünü təyin etmişdir. Bunları bildikdən sonra planetlərin hərəkətlərini əvvəlcədən əlbəttə müəyyən xəta ilə xəbər vermək mümkün idi. Ptolemeydən sonra gələn alimlər bu xətalara nəzərə alaraq onun epitsikl və deferentlər sistemini mükəmməlləşdirmişlər. Ptolemey sistemini əsaslı surətdə dəyişdirərək, onu uzun müddət mühafizə edənlər Şərqi alimləri olmuşlar.

Qədim Yunanıstanda "dünyanın yeddi möcüzəsi", "yeddi ulu mütəfəkkir" kimi məfhumlar yunanlara məxsusdur.

Elmin coşğun inkişafı I Xosrov Ənuşirəvanın şahlığı dövrü ilə bağlıdır. 533-cü ildə Afina akademiyası bağlandıqdan sonra yunan filosofları I Xosrovun sarayına gəldilər. Yeni şəhərlərin tikintisi, saray və məbədlərin ucaldılması, suvarma sisteminin qurulması, körpü və bəndlərin tikintisi hərtərəfli bilik tələb edirdi. Əyiricilik və toxuculuq işləri üçün dəzgahlar, boyalar lazım idi. Bu dövrdə kamil səviyyəyə çatmış sənətkarlıq təcrübə ilə yanaşı, texniki biliklərə yiyələnməyi də tələb edirdi. Buna görə də müxtəlif minerallar, filizlər, qiymətli daşlar, rənglərin

hazırlanması, təbiətlə bağlı kitablar yazılmağa başlandı.

Həndəsə və astronomiyanın nəzəri əsaslarını qoyanlardan biri b.e.ə. 624-547-ci illərdə yaşamış yunan alimi Milentli Fales olmuşdur. O, dünya elmi tarixində ilk dəfə, bizim eradan əvvəl 585-ci il may ayında Günəşin tutulmasını qabaqcadan müəyyən etmişdir.

Qədim Yunan alimi, filosof Prokl Diadox /410-485/ yazmışdır ki, həndəsəyə dair "pərgar" və "bucaqölçən" adlı cihazın ilk tətbiqini Fales kəşf etmişdir.

Falesin kəşfləri ilə bağlı terminologiyada yeni anlayışlar "Fales teoremi", "bucaqölçən", "pərgar" formalaşmışdır. "Dairə diametri ilə yarıya bölünür", "yarımçevrəyə söykənən daxilə çəkilmiş bucaq düz bucaqdır" kəşfləri ilə bağlı elmi terminologiyada yeni-yeni anlayışlar yaranmışdır.

Qədim yunan alimlərindən biri də b.e.ə. 564-473-cü illərdə yaşamış Samoslu Pifaqor olmuşdur. O, riyaziyyat elmində o dövrdə Misirdə çox işlənən "Misir üçbucağı"nın tərəfləri arasındakı $3^2+4^2=5^2$ münasibətilə məşğul olmuşdur. Uzun müddət belə hesab etmişlər ki, bu teoremi Pifaqor kəşf etmişdir. Lakin indi müəyyən edilmişdir ki, Pifaqordan 10-15 il əvvəl bu məsələ "düzbucaqlı üçbucağın tərəfləri arasındakı münasibət" Babilistanda məlum imiş, Pifaqorun kəşfləri ilə bağlı istər Azərbaycan, istərsə də dünya terminologiyasında yeni terminlər, anlayışlar yaranmışdır: "Pifaqor üçbucağı", "Pifaqor teoremi", "Pifaqor ədədləri". Pifaqor öz adı ilə tarixdə məşhur olmuş riyazi məktəbin bünövrəsini qoymuşdur. Onun məktəbi riyaziyyatın və xüsusilə həndəsənin inkişafında çox işlər görmüşdür.

Ümumiyyətlə, riyaziyyatda düzgün beşbucaqlının qurulması, düzgün onbucaqlının bir tərəfinin təyin edilməsi, xüsusən, pifaqorçulara məxsus gizli "Salam" işarəsi olan beşgüncü ulduzun qurulması anlayışları,

eləcə də ortaq ölçüsüz parçaların varlığı, tetraedr /üçüzlü/, pentaedr /beşüzlü/, heksaedr /altıüzlü/, oktedr /səkkizüzlü/, dodekaedr /onikiüzlü/, ikosaedr /iyirmi üzlü/ kimi anlayışlar Pifaqor qardaşlarının adı ilə bağlıdır.

Terminologiyanın formalaşmasında b.e.ə. 330-275-ci illərdə İsgəndəriyyədə yaşamış Evklidin rolu böyük olmuşdur. Onun "Fiqurların bölünməsi haqqında", "Optika", "Astronomiyaya dair hadisələr", "Həndəsi optikaya dair", "Katoptrika" əsərləri ərəb tərcüməsindən bizə gəlib çatmışdır. Öz dövrünün həndəsi mütəfəkkiri sayılan Evklidin "Əsaslar" /Başlanğıclar/ əsəri həndəsə əsasları sahəsində dünyada ilk əsər hesab edilir.

Evklidin "Əsaslar" əsəri 13 kitabdan ibarətdir. Bu kitabda " üçbucaqların bərabərlik şərtləri", "üçbucağın tərəfləri ilə bucaqları arasında münasibət", "paralel xətlər nəzəriyyəsi", "paraleloqramın xassələri", "çevrə", "tənasüb nəzəriyyəsi", "üçbucaqlı və çoxbucaqlıların oxşarlığı", "irrasional ədədlər", "ortaq ölçüsüz kəmiyyətlər" kimi anlayışlar təhlil edilmişdir.

Evklid öz sələflərinin həndəsəyə dair materiallarını bu kitabında toplamış, buna görə də hansı şəxsi kəşflər etdiyini demək çətindir. Buna baxmayaraq, Yunan riyaziyyatının parlaq çiçəklənmə dövrü onunla qurtarır və Arximed, Eratosfen, Appolotinin adı ilə bağlı olan İsgəndəriyyə dövrü başlanır.

Müasir dövrdə Evklidin adı ilə bağlı "Evklid həndəsəsi" anlayışı terminologiyaya daxil olmuşdur.

Terminologiyanın formalaşmasından danışıqda riyazi fizikanın pioneri, mexanikanın banisi b.e.ə. 287-212-ci illərdə yaşamış Arximedinin adını çəkməmək qeyri-mümkündür.

Arximedinin fiziki, riyazi kəşfləri bu elmin sonrakı inkişafı üçün böyük imkanlar açmışdır. Astronom Arximedinin metodları, onun səthlərə və həcmlərə verdiyi təriflər

Arximedi, "inteqral hesabı"nın müəllifi hesab etməyə imkan verir. Fizikada məlum olan "Arximed qanunu" onun adı ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, yunan alimləri Çin, Hindistan, Misir və başqa alimlərin biliklərinə əsaslanmışlar. Şərqi alimləri isə özlərindən əvvəlki Yunan, Çin, Misir, Hindistan elmi biliklərini mühafizə edib, yeni elmi əsaslarla mükəmməlləşdirmişlər.

Ərəblər İslamiyyəti bir çox xalqlara zorla qəbul etdirdikləri dövrlərdə onların ümumi mədəni səviyyələri işğal etdikləri ölkələrin bir sıra xalqlarının mədəni səviyyəsindən xeyli aşağı olmuşdur.

VII əsrin əvvəlində ərəblərin İslamiyyəti qəbul etmələrinə baxmayaraq, onların ilk astronomik rəsədxanaları ancaq IX əsrin əvvəlində yaranmağa başlayır. Bir çox tarixçilər Ərəbistanda elmin bu dövrdəki inkişafını bir möcüzə kimi qələmə vermişlər. "Həqiqətdə isə ərəblər Bağdad şəhərinə /Afrika, Avropa və Asiyanın bir çox sahəsinə sahib olmuş ərəb hökmdarlarına qılınc və Quran vasitəsi ilə idarə etmək çətin idi/ qədim Yunanıstanın məşhur alimlərinin əsərlərini gətirdilər və tərcümə etdirdilər. Bir çox şəhərlərdə Bağdadda, Qahirədə, Dəməşqdə elm ocaqları təsis etdilər. Bu elm ocaqlarına Orta Asiyadan, İrandan, Qafqazdan, Azərbaycandan alimlər dəvət etdilər. 829-cu ildə xəlifə Məmurun əmri ilə Bağdadda mükəmməl bir rəsədxana tikildi".¹

Bu dövrün məşhur alimləri içərisində Xarəzmli Mühəmmədi, Fərqanəli Mühəmməd Kəsir əl Fərqanini, Əhməd ben Abdulla Əlməvəzini göstərmək olar. 827-ci ildə Bağdad yaxınlığında aparılan dərəcə ölçməsinin hesablama işlərinə rəhbərliyi Mühəmməd Xarəzmi etmişdir. İlk dərəcə ölçməsi işi bizim eradan 250 il əvvəl

¹ Məmmədbəyli N.M. N.Tusi. Bakı, «Gənclik», 1980, səh.10.

Misirdə Eratosfen tərəfindən aparılmışdır. Eratosfenin dövründən IX əsrə qədər 1100 il keçmişdir.

Cəbr üzrə ilk kitab yazan, başqa sözlə, cəbr elminin əsasını qoyan alim Əbu Abdulla Mühəmməd ibn Musa Əl-Xorezmi Əl-Məcusi olmuşdur. Bu şəxs Avropada "Alqarizmus", "Alxorezemos", "Alkarezmus", "Alxvarizmus", "Alqorismus", "Alqoritmi" kimi tanınmışdır.¹ Şərqdə isə Əlxarəzmi kimi tanınır. Xarəzminin ən məşhur əsərləri "Hindilərin üsulu ilə toplama və çıxma", "Əlcəbr və Əlmüqabələ hesablanması üzrə qısa kurs", "Astronomiya cədvəlləri", "Torpaqların təsviri kitabı" adlı əsərləridir.

Xarəzmi təxminən 780-ci ilə yaxın bir müddətdə Xarəzmi əyalətində, bəzi müəlliflərin daha dəqiq məlumatlarına görə Xivədə anadan olmuşdur. O, hələ gəncliyində Orta Asiyanın bir çox şəhərlərini gəzib dolaşır, ərəb, fars, sanskrit dillərini mükəmməl öyrənir. Yunan dilini öyrənərək Evklid, Arximed, Ptolemey və başqa yunan alimlərinin riyazi və astronomik-fiziki əsərlərini dəriyindən öyrənir. Bağdadın "Beytul hükəmasının" /alimlər evi/ rəhbərliyi vəzifəsinə qədər yüksəlir. "Beytul hükəma" o zamanlar Bağdad elmlər akademiyası vəzifəsini görürdü. 35 yaşlı Xarəzmi Bağdadın ən yüksək nüfuzlu alimi idi.

Xarəzminin yazmış olduğu "Hindilərin üsulu ilə toplama və çıxma" əsəri hesablama tarixində klassik yunan alimlərinin əsərlərindən sonra yeni bir dövrün yaranmasına səbəb olmuşdur.

Xarəzminin bu əsəri hələ 1150-ci ildə latın dilinə tərcümə edilmişdir. İngiltərədə Kembric Universitetinin kitabxanasında həmin əsərin XIV əsrdə köçürülmüş surəti vardır. Həmin əsər 1957-ci ildə Romada italyan dilində nəşr edilmişdir.

¹ Məmmədbəyli N.M. N.Tusi. Bakı, «Gənclik», 1980, səh.10.

Bu əsər riyaziyyat tarixində ona görə əhəmiyyətli-dir ki, burada hindilər tərəfindən kəşf edilmiş "onluq po-zision sistem" yalnız bunun vasitəsi ilə Şərqi ölkələrində və Avropada yayılmış və tətbiq edilmişdir.

Hələ Xarəzminin dövründə hesab əməliyyatları qaydaya düşməmişdi. Xarəzminin əsərində hazırda məlum olan dörd hesab əməli əvəzinə, altı əməliyyat məlum idi: toplama, çıxma, vurma, bölmə, ikiləmə, yarılama. Bu təsnif XV əsrə qədər davam etmiş və bu anlayışlar XV əsrə qədər işlənmişdir. Bu hesab əməllərini aparmaq yolları geniş tədqiq edilməmişdir, belə ki, adi vurma əməliyyatı olduqca ağır və müasir nöqtəyi-nəzərdən çox səmərəsiz idi. Vurma əməliyyatının müasir yolu əhəmiyyətli dərəcədə ilk dəfə Nəsirəddin Tusi tərəfindən işlənmişdir.

Xarəzmi "Hindilərin üsulu ilə toplama və çıxma" kitabında adi kəsrlər üzərində hesab əməllərini aparmaq yollarını verir ki, bu da riyaziyyatın inkişafında Şərqi və Qərbi aləmi üçün mühüm dərslik olmuşdur.

Sonra Xarəzmi "Əlcəbr və əlmüqabələ" /830-cu ildə/ əsərini yazır. Bu kitab üç hissədən ibarətdir: 1/ tənliklərin həlli üsulu, 2/ ölçmə və həndəsi məsələlərin həlli, 3/ vəziyyətlərlə əlaqədar məsələlərin həlli. Xarəzminin bu əsərində işlənən riyazi anlayışlar, terminlər müasir anlayışlardan fərqlidir. Belə ki, tənliyin sərbəst həddini "dirhəm", məchul kəmiyyəti "şey", məchul kəmiyyətin kvadratı əvəzinə "mal" anlayışını işlədir.

Xarəzmi cəbrə tənliklərin həlli ilə məşğul olan bir elm kimi baxır. Bununla belə, Xarəzmi müxtəlif həndəsi fiqur və cisimlərin sahəsini və həcmi-ni ölçmək üçün mühüm qaydalar verir.

H.Məmmədbəyli yazır: "Xarəzminin həndəsi anlayışları Evkliddən onunla fərqlənir ki, Evklid müxtəlif fiqur və cisimlərin uyğun olaraq sahələri və həcmələrinin

nisbətini verirdi. Xarəzmi isə onların nisbi qiymətlərini deyil, mütləq qiymətlərini hesablamağı öyrədir¹.

Bu kitabda "əlcəbr" terminini bəzən düzgün tərcümə etmirlər, bu sözün ərəb dilindən götürülməsini güman edirlər. Ancaq həmin sözün əvvəlindəki "əl" əlavəsi ərəb dilində konkretlik göstərsə, "cəbr" sözünün isə qədim assiriya dilindən alınması fərz edilir, mənası cəbr, "bərabərlik" deməkdir. "Muqabilə" termininin ərəb dilindən götürülmüş mənası isə "qarşılaşdırmaq" deməkdir. Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Mühəmməd Xarəzminin əsərlərində işlənən terminlər mənşə etibarilə ərəb, fars, yunan mənşəlidir və cəbrin elm kimi formalaşmasında böyük rolu olmuşdur.

IX əsrin ən böyük riyaziyyatçılarından və fiziklərindən biri 821-901ci illərdə yaşayan Sabit ben Qürrə olmuşdur. Sabit ərəb, yunan dilini bildiyi üçün elmi tərcümə ilə də məşğul olmuşdur. Belə ki, Sabit Evklidin "Əsaslar", Ptolemeyin "Almagest" əsərini ərəb dilinə tərcümə etmişdir. Bu tərcümələr vaxtı ilə ən səlis və dəqiq tərcümə hesab olunurdu.

Sabitin müasirlərindən biri də məşhur astronom və riyaziyyatçı olan Əbül Abbas Təbrizidir (IX). O, paralel xətlər nəzəriyyəsilə və mürəkkəb nisbətlərlə məşğul olmuşdur. Bu dövrdə yaşayan Bəttani Rəkkə da "pressesiya", "ekliptikanın mailliyi" kimi çox mühüm astronomik kəmiyyətlərin qiymətini təyin etmişdir. Onun "Mühəmməd Əlbəttaninin ulduzlar elmi" kitabı XV əsrdə latın dilinə tərcümə edilmişdir.

Bəzən Bəttanini "ərəb Ptolemeyi" də adlandırırdılar. Riyazi terminologiyada sferik triqonometriyanın birinci əsas düsturları "Bəttani düsturu" adı ilə tanınır. Bu da

¹ Məmmədbəyli N. Məhəmməd Nəsrəddin Tusi. Bakı, «Gənclik», 1980, səh.14.

onunla əlaqədardır ki, sferik triqonometriyanın düsturlarının birinci qrupu Bəttani tərəfindən çıxarılmışdır və bu səbəbdən də bu anlayışı ifadə edən termin Bəttaninin adı ilə bağlıdır.

Bağdadda yaşamış Buzcanlı Əbul Vəfa /939-998/ riyaziyyat elminin inkişafında böyük rol oynamışdır. O, birinci dəfə olaraq tg /tangens/, ctg /kotanges/ triqonometrik funksiyalarını elmə daxil etməklə, yeni terminlər, anlayışlar kəşf etmişdir. Nəsirəddin Tusi göstərir ki, tangenslər teoremini ilk dəfə verən və sübut edən Əbül Vəfa olmuşdur: Tangenslər teoremini Əbül Vəfa belə vermişdir. "Üzərində böyük dairələrin kəsişməsindən alınan düzbucaqlı üçbucaqlarda düz bucağın tərəflərindən birinin sinusunun düz bucağın sinusuna olan nisbəti o biri tərəfin tangensinin qarşısında olan bucağın tangensinə olan nisbətində bərabərdir.¹ O, hesab, cəbr, həndəsə, astronomiyaya dair bir çox dəyərli əsərlər yazmışdır. Əbül Vəfa Ayın nəzəriyyəsi ilə mükəmməl surətdə məşğul olmuş və o, Ayın hərəkətində "variatsiya" adlı bərabərsizliyi aşkara çıxarmışdır".

Onun "Arifmetikaya aid əsəri" "Hesab elmindən katiblərə, kargüzarlara nə lazımdır?" adlı kitabı 1960-cı ildə Moskvada M.Medovoy tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu kitab Xarəzminin "Arifmetikaya aid əsəri"ndən sonra qiymətli əsərlərdən biridir. Bu əsərdə biz mənfi və müsbət qiymətli ədədlərin ilk tətbiqinə təsadüf edirik. Əbül Vəfaya görə kəsrlər beş cür olur: baş kəsrlər, tərkibi kəsrlər, birləşmiş kəsrlər, ifadə olunmayan kəsrlər, beşinci tip kəsrlər.

Əbül Vəfanın "Həndəsi qurğulardan sənətkarlar nə bilməlidir" əsərində düzgün çoxbucaqlıların xüsusiyyət-

¹ Məmmədbəyli N. Məhəmməd Nəsrəddin Tusi. Bakı, «Gənclik», 1980, səh.103.

lərindən və onları qurma qaydalarından bəhs edilir.

Dünyada елминн inkişafı tarixində Əbül Vəfanın rolu böyükdür. Son vaxtlarda sovet alimlərindən A.P.Yuşkeviç, Rozenfeld, Medovoy və b. Əbül Vəfanın elmi əsərlərini yenidən нящр етмиш вя qiymətləndirməyə çox çalışmışlar.

X əsrdə Şərqdə üç böyük elm mərkəzi mövcud idi.

1/ Misirdə Qahirə rəsədxanası

2/ İranda Rey rəsədxanası

3/ Orta Asiyada Məmun Akademiyası

X əsrdə Qahirə rəsədxanasının banisi və elmi rəhbəri İbn Yunis olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında "Zic-əl-Kəbir" adlı astronomiya kataloqu tərtib edilmişdir.

Rey şəhərindəki rəsədxananı Əbdürrəhman ben Ömər Əbül Hüseyin Əl Sufi /903-986/ təsis etmiş və burada ulduzlar kataloqunu hazırlamışdır. Bu kataloq 1874-cü ildə Peterburqda Şellerun tərəfindən Decreption des etoiles fixes" /Sabit ulduzlar siyahısı/ başlığı altında nəşr edilmişdir.

Həmin əsrin ikinci yarısında Şərqdə daha böyük elmi mərkəz Orta Asiyada təşkil olunmuş Məmun Akademiyasıdır. Bu dövrdə Xarəzm dövlətində elm sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır.

Məmun Akademiyasının divarları arasında Biruni, Əbu Əli ибн Sina, Əbu Nəsr İraq, Haraçi və Həmdaki, Xocəndi, Əbu səhl Məsihi, Əbul Həsən Həmmar kimi alimlər çalışmışlar.

Əbu Reyhan Mühəmməd ben Əhməd Biruni 973-cü ildə Kayt şəhərinin yaxınlığında /Özbəkistanın Xorezm vilayətində/ anadan olmuşdur. Xorezmşah II Məmun Birunini təsis etdiyi Akademiyaya dəvət edir. Məmun Akademiyası 1017-ci ilə qədər, Mahmud Qəznəvinin Xorezmi zəbt etməsinə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

Biruni tərəfindən sanskrit dilinə tərcümə edilmiş

"Almagest" və Evklidin "Əsaslar" kitabı Hindistanda elmin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Biruni "Heliosentrik sistemin" qəti tərəfdarlarından biri olmuşdur. Biruni Ptolemeyin geosentrik sistemine qarşı kəskin etiraz etmiş və sübut etmişdir ki, Yerin hərəkəti astronomiyanın əhəmiyyətini azaltmır və hər bir astronomik hadisə eyni müvəffəqiyyətlə bu nəzəriyyə ilə əlaqədar olaraq izah edilə bilər.

Biruni "Hindistan", "Astronomiyada açar", "Astronomiyanın hazırlanmasının müxtəlif yolları", "Yer fırlanır ya fırlanmır", "Ərəblərin yerin hərəkəti nəzəriyyəsi haqqında" əsərlərində heliosentrik sistemin ideyalarını müdafiə edir.

Biruninin triqonometriya elmi sahəsindəki xidmətləri böyükdür. Nəsirəddinin yazdığına görə Biruni triqonometriyaya aid "Kürə səthindəki fiqurları dərk etmək üçün" adlı əsər yazmışdır. Nəsirəddin Tusi yazır ki, Əbül Vəfa, Xocəndi ilə yanaşı Biruni də "sinuslar teoremi"nin müəllifidir. Nəsirəddin yazır: "Həmin teoremin mahiyyəti bundan ibarətdir: "Kürənin səthində böyük dairələrin kəsişməsindən alınan üçbucağın tərəflərinin sinuslarının nisbəti həmin tərəfləri özləri üçün vətər olan bucaqların sinuslarının nisbətinə bərabərdir".¹

"Şəklül qita" əsərində Nəsirəddin Biruniyə mənsub olan bir çox teoremlərin isbatını verir. Əbu Nəsr İraqa və Biruniyə mənsub olan "üç perpendikulyar" teoremini onlar belə oxuyurlar: əgər iki müstəvi bir-bir ilə düz olmayan bir bucaq altında kəsişirsə və əgər həmin müstəvidən olan nöqtədən biz onların kəsişmə xəttinə və o biri müstəviyə perpendikulyar endirmiş olsaq, bu perpendikulyarların əsasını birləşdirən düz xətt müstəvilərin kəsişmə

¹ Məmmədbəyli N. Məhəmməd Nəsrəddin Tusi. Bakı, «Gənclik», 1980, səh.24.

xəttinə perpendikulyar olur. Bununla da Biruni "üç perpendikulyarlar" anlayışının geniş izahını vermişdir.

Günəş apogeyinin uzunluq koordinatını təyin etmək üçün Biruni yeni metod vermişdir. Biruni tərəfindən riyazi kartoqrafiyaya aid əsər yazılmışdır. Eyni zamanda fizikanın bir çox məsələlərinə "Ayın gül rəngi", "Günəş tacı", "alaqaranlıqlar" və s. haqqında Nəsirəddinin sələfləri arasında Biruni xüsusi mövqə tutur.

Orta əsrlərdə Şərq elminin ən görkəmli alimlərindən biri Əbu Əli IBH Sina olmuşdur. Onun "İşarət" və "Qanun" əsərlərində fəlsəfi və tibbi terminlərin yaranmasında böyük rolu olmuşdur. Bununla belə Əbu Əli IBH Sina astronomiya və riyaziyyata aid yazdığı əsərlərində bir sıra terminlərin "Ekvatorun xüsusiyyətləri haqqında", "Yerin və göyün sürətləri haqqında", "Biruninin on sualına cavablar"/ elmi izahını vermişdir.

Məmun Akademiyasının görkəmli alimlərindən biri də Biruninin müəllimi əl Xocəndidir. 944-cü ildə Xocəndi Tehranın yaxınlığındakı Rey şəhərinin rəsədxanasında çalışmışdır. O, diametri 80 dirsəyə /40 m/ bərabər olan sesktant /süds/ adlanan cihazı icad etmiş və həmin cihaz vasitəsilə bucaqları dəqiqliyi ilə ölçmək mümkün idi.

Xocəndi bu kəşfi ilə bağlı yazır: "384-cü hicri ilində, yaxud Yezdicürd erasının 363-cü ilində, özüm kəşf etmiş olduğum və süds fəxri adlanmış cihaz vasitəsilə biz Rey şəhərində müşahidələr apardıq. O, diametri 80 dirsəyə bərabər dairə qövsündən ibarətdir. Mən onu Rey; Həmədan və İsfahanın hökmdarı olan Fəxriddövrənin şərəfinə "Süds-Fəxri" adlandırdım".¹ Bu cihaz vasitəsi ilə ilk dəfə olaraq ekliptikanın mailliyinin dəyişən kəmiyyət olduğunu qeyd etmişdir.

¹ Məmmədbəyli N. Məhəmməd Nəsrəddin Tusi. Bakı, «Gənclik», 1980, səh.30.

Məmun Akademiyasının qabaqcıl alimlərindən biri də Biruninin müəllimi Əbu Nəsr ibn İraqidir. O, fizika və riyaziyyat sahəsində bir sıra əhəmiyyətli əsərlər "Süni yolla astrolyabiyanın qurulması", "Sferik triqonometriyanın ilk teoremi haqqında", "Şəkkül qıta", "Dəqiqələr cədvəli" və s. müəllifidir.

Yuxarıdakılardan aydın olur ki, məmun Akademiyası az ömür sürməsinə baxmayaraq dünyanın məşhur alimləri /Əbu Əli ibn Sina, Əbu Reyhan Biruni, Əbu Nəsr ibn İraq, Xocəndi/ fəaliyyət göstərmiş və elmin inkişafında çox mühüm rol oynamışlar.

Dünya dillərinin əksəriyyətində müşahidə olunduğu kimi, Azərbaycan dilində və bütövlükdə türk dillərində terminologiyanın formalaşma tarixi çox qədim dövrlərə bağlıdır. Belə ki, xalqların, cəmiyyətin tarixində baş verən bütün dəyişmələrin, tarixi hadisə və proseslərin dildə əks olunması, orada iz qoyması bilavasitə xalqın dilinin onun özü qədər qədim olmasını göstərir.

Belə ki, təxminən eramızdan əvvəl V-III əsrlərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının əkinçilik və maldarlıq kimi sahələri aparıcı sahə olmaqla, yerli əhalinin başlıca məşğuliyyəti sayılmaqla, onun iqtisadi həyatının əsasını təşkil etmişdir. Yunan coğrafiyaçısı Strabon xəbər verir ki, Albaniyada çox vaxt bir dəfə əkilmiş torpaqdan iki və hətta üç dəfə məhsul götürülür.¹

Mousey Kalankatlıının məlumatına görə, Kür çayının hər iki sahili boyunca arpa və buğda becərilirdi. Yazılı qaynaqlara, arxeoloji materiallara görə, dənli bitki məhsulları torpaq quyularda, küplərdə saxlanılırdı. Taxılın döyülməsində ağac və daş vəllərdən, həmçinin mal-qaranın köməyindən istifadə olunurdu. Dən

¹ Страбон. География, М., 1964, с.476.

dəyirman daşları və daş kirkirələrdə üyüdüldü. Çoxsaylı əkinçilik alətlərinin mövcudluğu əkinçiliyin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığını sübut edir.

Azərbaycanda taxılçılıq, çəltiklə bərabər, bir sıra texniki bitkilər də becərilmişdir. Əhali ipəkçiliklə məşğul olmuşdur. Ən qədim texniki bitkinin tarixi eramızdan əvvəlki minillikdən başlanır. Azərbaycanda çox qədim zamanlardan pambıqçılıqla məşğul olunmuş və ondan istifadə edilmişdir. Hələ eramızdan əvvəl IV-III əsrlərdə Azərbaycanda pambıq yetişdirildiyi göstərilir¹.

Tədqiqatçıların müəyyənləşdirdiklərinə görə hələ Eneolit dövründə yəni eramızdan əvvəl, təxminən V-III minilliklərdə Azərbaycanda taxılın əkilib-becərilməsi, döyülüb yığılmasında ağac, daş, qismən də sümük alətlərdən istifadə olunmuşdur. Bir qədər sonra Avropa və Albaniya ərazisi bol taxıl məhsulu verən geniş zəmiləri və təbii otlaqları ilə seçilmişdir. Azərbaycanda eramızın II-VII əsrlərinə aid abidələrdən arpa, buğda, un və darı qalıqları aşkar edilmişdir.

Eramızın təxminən III əsrindən etibarən Azərbaycanda feodalizmin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar taxılçılıq inkişaf etmiş, məhsuldarlıq artmışdır. Bu dövrdə kənd təsərrüfatı alətləri də xeyli təkmilləşdirilmişdi. Müxtəlif növ xışlardan, döyüm alətlərindən, həmçinin xırmandan istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın məhsuldar torpağı, əlverişli iqlim şəraiti bu ərazidə, xüsusən çəltikçiliyin inkişafına imkan yaratmışdır. VIII-IX əsrlərdən etibarən Azərbaycanda

¹ Azərbaycan etnoqrafiyası. I cild. Bakı, «Elm», 1988, səh.181-182.

çəltik bitkisi geniş yayılmışdır.¹

X əsrdən etibarən Azərbaycanda ipəkçilik daha da genişlənmişdir. Həmin dövrə aid ərəb mənbələrində göstərilir ki, «Bərdədən çoxlu ipək ixrac olunur. Oradan İrana, Xuzistana ipək göndərilir».²

Azərbaycanda qədim və zəngin istehsal ənənələri vardır: ölkənin əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaqları, zəngin təbii sərvətləri Azərbaycanda müxtəlif təsərrüfat və sənətkarlıq sahələrinin tərəqqisinə müsbət təsir göstərir. İlk mənbələrin, xüsusilə IX-XI əsrlərin ərəb coğrafiyaşünaslarının və tarixçilərinin məlumatları təsdiq edir ki, o zaman Azərbaycan bütün Yaxın və Orta Şərqi, ümumiyyətlə, islam dünyasının ən inkişaf etmiş ölkələrindən biri idi. Azərbaycanda dənli bitkilərin bütün növlərinin (buğda, arpa, çəltik, darı və s.), müxtəlif texniki bitkilərin (pambıq, boyaqotu, kətan və s.), həmçinin cürbəcür bostan bitkilərinin becərilməsi barədə mənbələrdə (X əsrdə yaşamış ərəb coğrafiyaşünası əl-İstəxri, İbn Havqəl) olduqca maraqlı məlumatlar verilir. Bura taxıl zəmiləri, pambıq tarlaları, zəfəran, kətan növləri və müxtəlif çəltik növləri, qırmızı boyaq almaq üçün istifadə olunan «qırmızı böcəyi» ilə zəngin idi. Azərbaycanda əkinçiliyin daha da inkişaf etməsində, onun məhsuldarlığının artmasında müxtəlif quruluşlu şum alətləri böyük rol oynamışdır.³

VII-X əsrlərdə torpağın becərilməsi zamanı başlıca alət olan «ağır» və «qara kotanın» meydana gəlməsi

¹ Бунятов Т.А. История земледелия и скотоводства в Азербайджане (с древнейших времен до XIII в.н.э.) Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1968, с.57.

² Azərbaycan tarixi. Bakı, «Təhsil», 2002, səh.130.

³ Yənə orada, səh.132.

əkinçilik təsərrüfatında baş vermiş böyük hadisə oldu. Orta əsr Azərbaycan şəhəri olan Beyləqanda (Örənqala şəhərgahında) aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı IX-X əsrlərə aid təbəqələrdə ağır kotanın kifayət dərəcədə geniş «gavahın», ağır kotanda kəsici vəzifəsini yerinə yetirən bəsit kotanönünün böyük hissəsi aşkar edilmişdi.¹

Zaman keçdikcə əkinçilikdə işlənən əmək alətləri təkmilləşirdi. Torpaq bir qayda olaraq, bir cüt qoşqu heyvanı – öküz və ya kəl qoşulmuş kotanla şumlanırdı. Buna görə də el arasında «kotan», «kotana getmək» əvəzinə «cüt», «cütə getmək», «əkinçi əvəzinə «cütçü» terminləri geniş işlənirdi.

Kənd təsərrüfatının ən yüksək inkişaf etmiş sahəsi maldarlıq idi. Tədqiqatçıların fikrincə, erkən orta əsrlər dövründə meydana gəlmiş yarımköçəri maldarlıq XI-XII əsrlərdə bitkin şəkllə düşmüşdür.²

VII-X əsrlərdə əkinçiliyin intensiv inkişafı maldarlığın inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir. Arxeoloji materiallar Azərbaycanda o zaman çoxsaylı xırdabuynuzlu mal-qara sürülərinin olduğunu, atçılığın inkişafını, ticarətin inkişafında əsas nəqliyyat vasitəsi kimi dəvəçiliyin inkişafını təsdiq edir. Bütün bu inkişaf yeni anlayışların yaranmasını tələb edir. Xüsusilə VII-X əsrlərdə maldarlığın inkişafı ilə bağlı istehsal məhsulları da inkişaf edirdi. Belə ki, müxtəlif süd məhsullarının istehsalı və saxlanması üçün istifadə edilən qabların keyfiyyəti yaxşılaşdı. Gil süd badyaları ilə yanaşı mis sərniclər istifadə olunmağa başlanırdı. Yağın hazırlanması

¹ Azərbaycan tarixi. II cild. Bakı, «Elm», 1998, səh.194.

² Yenə orada, səh. 197.

üçün gil, tuluq və ağac nehrələrdən istifadə olunurdu.

Azərbaycanda maldarlıqla yanaşı balıqçılıqla da məşğul olurdular. Ərəb coğrafiyaşünası İbn Havqəlin yazdığına görə balıqçılıq, arıçılıq, bal və mum ixracı da Azərbaycanın iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı.

VII-X əsrlərdə əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq əkinçiliyin müxtəlif sistemləri geniş surətdə yayılmışdı. Aran yerlərində və qismən da yaylaqlarda süni suvarma tətbiq olunurdu. Dövrümüzədək qalmış mürəkkəb sistemlər, suvarmanın müxtəlif üsul və vasitələri, qədim kanallar və digər suvarma qurğuları (quyular, kəhrizlər), habelə zəngin terminologiya, əfsanə və rəvayətlər Azərbaycanda suvarma sisteminin yüksək səviyyəsinədən xəbər verir.¹

Bu dövrdə Azərbaycanın bir sıra şəhərləri ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri kimi şöhrət qazanmışdı. Azərbaycanda xalçaçılıq, ipəkçilik, dəriçilik, dəmirçilik, misgərlik, dabbaqlıq, və s. kimi müxtəlif sənətlərin inkişafı diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda yun, ipəkçilik, xalçaçılıq, xəz dəri, eləcə də VIII-IX əsrlərdə Bakı nefti də ticarət obyektinə olmuşdur. Bu dövr Azərbaycan mədəniyyəti tarixi baxımından bir sıra əlamətdar xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir.

Eramızın əvvəllərində, xüsusən Sasanilər dövründə azərbaycanlıların düşmənlərinə qarşı mübarizə illərində tikilən qalalar, çəkilən səddlər bu dövrdə memarlıq işinin inkişafına təsir etmişdir. Bütün bunlar Azərbaycan dilində terminologiyasının inkişafından xəbər vermirmi? Belə bir cəhət də nəzərə alınmalıdır ki, «VII əsrə qədər yaşayıb bir çox əsərlər yazmış olan azərbaycanlı alim və

¹ Azərbaycan tarixi. II cild. Bakı, «Elm», 1998, səh.194.

şairlər haqqında kifayət qədər məlumat yoxdur; lakin VII-XII əsrlərdə yaşamış olan şair və alimlərdən bir qisminin əsərləri və ya onların haqqında məlumat dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır».¹

Bununla yanaşı bu dövrün terminologiyasından bəhs edərkən, həmin dövrün nəqqaşlıq, memarlıq abidələrinin, musiqimizin qədim izlərini əks etdirən nümunələrinin tədqiqi zəruridir.

Deməli, termin yaradıcılığı cəmiyyətin məişəti, ictimai həyatı ilə, onun elmi, iqtisadi və mədəni inkişafı ilə sıx bağlıdır. Lakin dildə musiqi, hərbi, kənd təsərrüfatı terminlərinin inkişafı bütün başqa sahə terminlərindən fərqlənir. Hələ elmin, mədəniyyətin, incəsənətin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etmədiyi ibtidai dövrlərdə müxtəlif qəbilə və tayfalar bir-biri ilə mübarizə, müharibə şəraitində yaşamış, ona görə də istər-istəməz dövrünə görə fərqlənən döyüş taktikasından, öz dövrü üçün səciyyəvi olan silahlardan istifadə etmişlər. Həmin silahların adları, musiqi alətləri, təsərrüfat alətləri, cəmiyyətin terminologiya nə olduğunu bilməyən dövrlərdə ümumişlək söz kimi işlənsə də sonrakı dövrlərdə terminoloji sistemin əsasında durmuşlar. Ona görə də musiqi, hərbi və təsərrüfat ilə bağlı sözlər az qala insanın özü qədər qədimdir.

İ.Z.Qasimov yazır: «Təsadüfi deyildir ki, dildə silahlı mübarizələrlə, onun müxtəlif cəhətlərini əks etdirən anlayış və məfhumlarla bağlı dil vahidlərinin yaranması digər terminoloji səciyyəvi sözlərdən daha əvvəllə aid edilir, bu tipli sözlərin yaranması dilin ən qədim

¹ Mahmudov Malik. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər. Dok. diss., 1976, səh.48.

leksik qatı ilə əlaqələndirilir. Buna görə də dildəki hərbi-terminoloji sistemə daxil olan leksik vahidlərin bütövlükdə üzə çıxarılıb tədqiq olunması, onların yaranma tarixinin müəyyənləşdirilməsi, etimoloji izahının verilməsi maraqlı və əhəmiyyətli dilçilik problemi olduğu qədər də çətinidir».¹

M.Ş.Qasimov dilimizin terminoloji inkişaf tarixini üç dövrdə ayırmışdır:

1. XII-XIII əsrlərdən XIX əsrin 30-cu illərinə qədər.
2. XIX əsrin 30-cu illərindən Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövr.
3. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövr.

Bu bölgü ədəbi dilimizin Ə.Dəmirçizadə tərəfindən 30-cu illərin sonlarından verildiyi bölgüyə uyğundur.

Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dilimizin dövrləşdirilməsinin izahında müəyyən fikir ayrılıqları mövcuddur. Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev, N.Cəfərov, N.Xudiyev, Q.Kazimov dilimizin inkişaf tarixini bir-birindən fərqli şəkildə dövrləşdirmişlər.²

S.A.Sadıqova terminologiyanın inkişafını ədəbi dilin inkişafı ilə bilavasitə əlaqədar olduğunu göstərir və buna uyğun olaraq Azərbaycan dilinin fizika-riyaziyyat terminologiyasının inkişaf tarixini aşağıdakı dövrlərə bölür: 1. VII-XIII əsrlərdən XIX əsrin 30-cu illərinə qə-

¹ Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973, səh.43.

² Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, 1979; Hacıyev T., Vəliyev V. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1983; N.Cəfərov. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, 2001; N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, «Elm», 1991; Q.Kazimov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, «Təhsil», 2003.

dərki dövr; 2. XIX əsrin 30-cu illərindən Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövr; 3. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövr.¹

İ.Z.Qasimov hərbi terminoloji leksikanın inkişaf tarixini aşağıdakı şəkildə dövrləşmişdir:

1. Ta qədim dövrlərdən islama qədərki dövr.
2. VII-XIX əsrlər.
3. XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövr.
4. XX əsrin əvvəllərindən 90-cı illərin əvvəllərinə qədərki dövr.
5. XX əsrin 90-cı illərindən bu günə qədərki dövr.²

Həyatın müxtəlif sahələrinə aid anlayış və məfhumları ifadə edən xüsusi funksiya daşıyan söz qrupları cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı yaranır. Lakin dilin ilk inkişaf mərhələlərində terminlər hələ sabitləşmədiyindən lüğət tərkibində xüsusi qrup təşkil etmirdi. Ona görə də hər hansı bir anlayışı, məfhumu ifadə edən sözün mənası məlum olurdu. Buna səbəb cəmiyyət üzvlərinin çoxunun təsərrüfatla, əkinçiliklə, hərbi işi ilə sıx bağlı olması idi. Bu baxımdan (dil inkişaf tarixi ilə bağlı) terminoloji leksikanın təşəkkülü və formalaşması sabitləşməsi prosesi cəmiyyətin inkişaf tarixi ilə bağlıdır. Terminoloji sistemin inkişafının izləmək və tədqiqata cəlb etmək bütövlükdə dilin inkişafını izləməyə imkan verir. Çünki hər bir xalqın tarixi inkişaf prosesi eyni ardıcılıqla və eyni xətt üzrə davam etməmiş, tarixin müxtəlif dövrlə-

¹ Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı, «Elm», 1997, səh.35.

² Qasimov İ.Z. Azərbaycan dilində hərbi-terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, «Nurlan», 2001, səh.18-20.

rində inkişaf tempi bir-birindən fərqlənmişdir. Belə dəyişmələr leksik fondun terminoloji sistemində də təsir göstərmiş, dilə daxil olan yeni anlayış və məfhum adları dilin ümumi lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Dilin terminoloji qatındakı fasiləsiz dəyişikliyin səbəbi cəmiyyətin inkişafı və onunla bağlı elm, ticarət, təsərrüfat həyatındakı yeniləşmələrlə bağlıdır. Dildə fasiləsiz olaraq yeni-yeni terminoloji vahidlər formalaşmağa başlayır, terminoloji sistem də həmin prosesə uyğun olaraq daim zənginləşir. Deməli, terminoloji sistemin formalaşması cəmiyyətin inkişafı ilə bağlıdır. İ.Qasımov yazır: «İlk insan birliklərinin, cəmiyyətin varlığının qorunması onun mövcudluğunun təmin olunması üçün müdafiə vasitələri ən zəruri həyatı atributlardan biri kimi meydana çıxmış, özünümüdafiə instiktinə uyğun denotativ adı kimi dildə terminlərin yaranmasına imkan vermişdir»¹.

Xalqların, cəmiyyətin tarixində baş verən bütün dəyişmələrin, tarixi hadisə və proseslər, ictimai dəyişikliklər dildə öz əksini tapır. Ona görə də dilin tarixi, xalqın tarixi ilə bağlı dəyişir, inkişaf edir. Ə.Dəmirçizadə yazır: «Dil, bu və ya digər şəraitlə əlaqədar olaraq ondan ünsiyyət vasitəsi kimi, ya bilavasitə, ya dolaylı yolla istifadə edilənlərin tarixi ilə üzvü surətdə bağlı və vacib bir vasitədir. Bəşəriyyətin ilk dövrlərindən müxtəlif birliklər halında yaşayan insanlar birdən-birə xalq keyfiyyəti kəsb etmədiyi kimi, vahid ümumxalq dili də birdən-birə formalaşmış olmur»².

¹ Qasımov İ.Z. Azərbaycan dilində hərbi-terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. B., «Nurlan», 2001, səh.15.

² Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə. B., «Məarif», 1979, səh.48.

Tarixi araşdırmalar göstərir ki, XI-XII əsrlər türk elminin, türk poeziyasının ən yüksək inkişaf mərhələsində olmuşdur. Bu yüksəlişə dövlət quruculuğu, təsərrüfatın, mədəniyyətin, sənətkarlığın, dulusçuluğun inkişafı və bir sıra başqa amillər imkan yaradırdı. Dəmirçilik, toxumçuluq, dərzilik, ipəkçilik, bənnalıq, xalçaçılıq, dabbaqlıq, silahqayırma kimi sənət sahələri inkişaf edirdi. Xarici bazarlara neft, ipək, pambıq, duz, balıq və s. göndərilirdi. Şəhər həyatının sürətli yüksəlişi elmin, mədəniyyətin inkişafını zəruri edirdi. Bir sıra paytaxt şəhərlərində – Gəncədə, Təbrizdə, Şamaxıda elmi mərkəzlər yaradılırdı. Mənbələrin məlumatına görə Şirvanşahların və İldəgizlərin saraylarında dövrün ən yaxşı alimləri toplanmışdı. Onların riyaziyyat, təbiətşünaslıq, tibb, kimya, fəlsəfə, məntiq, hüquq, astronomiya, ərəb və fars ədəbiyyatı və b. sahələrdə böyük müvəffəqiyyət və uğurları olmuş, bir çoxları müsəlman mədəniyyət və elminin ən gözəl xadimləri kimi tanınmışdır.¹

Ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülünü göstərən mühüm mənbələrdən biri V əsrdə vahid Alban yazısının və həmin yazının yenidən təkmilləşdirilməsidir.

Bütün bunlar Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişaf tarixini daha qədimlərə bağlayır. Q.Kazimov yazır: «Beləliklə, VI əsrdən təşəkkül və formalaşma prosesi keçən Azərbaycan ədəbi dili artıq XI-XII əsrlərdə yazılı ədəbi dil kimi öz təşəkkülünü tam başa çatdırmış, təkcə Azərbaycan ərazisində deyil, Şərqi Anadoluda, Ön Asiyanın Şərqində, Xəzərin cənub-şərq sahillərində, cənubi Qafqaz ərazilərində işlək bir dilə çev-

¹ Azərbaycan tarixi. Bakı, «Elm», 1993, səh.147.

rilmiş, gürcülər, ermənilər, dağıstanlılar, talışlar, tatlar, kürdlər və b. xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma vasitəsi kimi geniş şöhrət tapmışdır.»¹

Bütün bunlar Azərbaycanda elmi dilin inkişafının qədimliyini əks etdirir.

Deməli, cəmiyyətimizin tarixində baş verən hadisələr, dəyişikliklər, inkişaf istiqamətləri və tarixi proseslər dilimizin bütün laylarında, o cümlədən onun terminoloji leksikasında öz əksini tapmışdır. Beləliklə, VI-VII əsrlər arasında Azərbaycan dilində terminologiyanın yaranıb formalaşması üçün əlverişli tarixi şərait olmuş, məhz bu şərait də elmi dilin formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Bu baxımdan Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı tarixini aşağıdakı şəkildə dövrləşdirmək olar:

1. VI-VII əsrlərdən XV əsrə qədərki dövr.
2. XVI-XVIII əsrlərdə terminologiyanın təşəkkülü.
3. XIX əsrin 30-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı.
4. XX əsrin I rübündə terminologiyanın inkişafı.
5. XX əsrin 20-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı.
6. XX əsrin 90-cı illərində (müstəqillik illərində) terminologiyanın inkişafı.

Terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı tarixində bu dövrlər öz xarakterik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Odur ki, hər bir dövrü ayrılıqda xarakterizə etmək zəruridir.

¹ Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, «Təhsil», 2003, səh.555.

Azərbaycan dilində terminoloji sistemin təşəkkülü və inkişaf tarixinin bu şəkildə dövrləşdirilməsi şərti xarakter daşır. Çünki qeyd olunan dövrlərin hər birinin özünə-məxsus xüsusiyyətləri, inkişaf istiqaməti, eyni zamanda terminoloji leksikanın inkişafını şərtləndirən dildaxili və dilxarici amillər nəzərə alınmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı tarixini həmin ardıcılıqla izləmək, hər dövrə xas olan leksik-semantik xüsusiyyətləri aydınlaşdırmaq, terminologiyaya təsir edən ekstralinqvisistik faktları təhlilə cəlb etmək zəruridir.

II FƏSİL.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOGİYANIN TƏŞƏKKÜLÜ

§1. VI-VII əsrlərdən XV əsrə qədər terminologiyanın təşəkkülü

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı Azərbaycan xalqının tarixi ilə üzvü surətdə bağlı olan zəngin mədəniyyət irsidir. Xalqın hiss və duyğuları, əmək fəaliyyəti, mədəni-ictimai münasibətləri, həyat tərzi, dünyagörüşü xalq ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, şifahi xalq ədəbiyyatının əsas nümunələri sayılan nağıllar, dastanlar xalq dilinin bütün vahidlərini əhatə edir. Bu, əslində ümumi qanunauyğunluqdur. E.Əlibəy-zadə yazır: «Yazılı ədəbi dil canlı dillə, danışqla vəhdətdə inkişaf etdiyi, zənginləşdiyi kimi həmişə folklor dili, şifahi-bədii yaradıcılıq dili ilə də sıx əlaqədə olmuş, ondan qidalanmış, onun hesabına öz imkanlarını genişləndirmişdir. Buna görə də ədəbi dili bu qaynaqlardan ayrı, əlaqəsiz düşünmək olmaz».¹

Ona görə də təkcə bədii dilin deyil, habelə elmi dilin inkişafından danışarkən şifahi ədəbi dilin böyük rolu var. Ə.Dəmirçizadə yazır: «Şifahi ədəbi dilin ilk və mühüm qolunu təşkil edən folklor dili əsasən iki cür, yəni mənzum və mənsur quruluşda təzahür edən bədii üslubun şaxələri kimi nəzərə çarpsa da, burada təkcə bədii üslub vahidləri deyil, bunlarla yanaşı digər üslubların da vahidləri, ilk nümunələri rüşeymləri az-çox işlənmişdir».² Məhz bu növ xüsusiyyətləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar

¹ Əlibəy-zadə E. Ədəbi şəxsiyyət və dil. B., «Yazıçı», 1962, səh.85.

² Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. B., «Məarif», 1979, səh.103.

ki, şifahi ədəbi dildə bədii üslub əsas olsa da, ictimai-siyasi, eləcə də elmi dilin əsas vahidləri rüşeym halında olsa da işlənmişdir.

Bu cəhətdən terminologiyanın ilkin inkişaf mərhələsindən danışarkən folklorumuzun zəngin abidəsi olan «Dədə Qorqud» dastanlarını nəzərdən keçirmək faydalıdır.

VI-IX əsrlərdə el sənətkarlarının-ozanların Oğuz yurdunu oba-oba gəzib yaydıqları «Kitabi-Dədə Qorqud» boyları onun yayıldığı geniş ərazidə vahid dildə-türk dilində danışan böyük bir xalqın Azərbaycan xalqının yaşadığını sübut edən möhtəşəm bir abidədir. İslamiyyətdən əvvəl və onun ilk çağlarında yaranan bu epos xalqın məişəti, əmək fəaliyyəti adət-ənənələri, musiqisi, mədəni-ictimai münasibətlərini, xalq ədəbiyyatını günümüzə qədər qoruyub saxlamışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı daha çox bədii üslub vasitəsi kimi formalaşmışdır. Bununla yanaşı elmi dilin inkişafını müəyyənləşdirdikdə bu nümunələr mənbə rolunu oynayır. Ə.Dəmirçizadə yazır: «Məhz bu növ xüsusiyyətləri nəzərə aldıqda belə nəticəyə gəlmək olur ki, şifahi ədəbiyyatda və şifahi dildə bədii üslub əsas olmuş, ictimai-siyasi üslub, elmi üslub ancaq rüşeym halında işlənmişdir».¹

Dastanın boylarından göründüyü kimi oğuz tayfaları oturaq həyat sürürdülər. Onların əsas peşələri taxıl əkib-biçmək idi. Oğuzların su dəyirmanları vardır. Bağçılıq, üzümçülük, şərabçılıq inkişaf etmiş təsərrüfat sahələrindən idi.

Eyni zamanda dəvəçilik, atçılıq, qoyunçuluq və bununla bağlı olan sənətkarlıq sahələri geniş inkişaf etmişdi. Oğuzlarda sənətkarlıq (xalçaçılıq) və kənd təsərrüfatından

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. B., «Məarif», 1979, s.103.

ayrılmış ayrı-ayrı peşələr müstəqil istehsal sahələrinə çevrilmişdi. Ticarətdə əsasən oğuzların öz yerli pullarından «altun axçaların»dan istifadə olunurdu.

«Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopedik abidədir. Terminlərin işlənmə tarixinin, elmi dilin inkişafını müəyyənləşdirməkdə Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının ilk zəngin abidələrindən sayılan «Dədə Qorqud» dastanları mənbə rolunu oynayır. Prof. T.Hacıyevin qeyd etdiyi kimi «...bünövrəsində tam tarixi əsər olan «Dədə Qorqud»kitabı nəsil-dən-nəsilə bədiiləşə-bədiiləşə gəlmişdir... İndi «Dədə Qorqud»da görülən tarix adət-ənənələrdir, toy, yas, bayram mərasimləri, xörək və geyim adlarıdır, silah növləri və döyüş taktikasındır».¹

Məlum olduğu kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud»da «söyləmələr» şer parçaları az deyildir. Həmin şerlərin arxitektontikası, poetik-texniki xüsusiyyətləri kifayət qədər tədqiq olunmuşdur. Abidənin dilində terminoloji sistemin bir sıra diferensial sahələri vardır. Həmin sahələrin xüsusi şəkildə ayrılması həmin dövrün intellekt səviyyəsi barədə müəyyən məlumat verir və həmin sahələrin inkişaf varlığını faktlaşdırır. Abidədə tibbi terminlər, musiqi ilə bağlı anlayışlar, hərbi anlayışlar, geyim adları daha çox işlənmişdi ki, bunların hər biri bu və digər şəkildə dövrün ictimai-etnoqrafik məzmununu əks etdirir.

Elmi-tarixi informasiya ilə zəngin olan bu dastanlar heç şübhəsiz ki, terminoloji materialla da zəngindir. Lakin müasir tipli elmi üslubla o dövrün elmi dili arasında fərqlər mövcuddur. Bu da təbiidir. Çünki arada 1300 illik məsafə var. Bununla yanaşı bu dövrdən Azərbaycan terminologiyası ümum-şərq konteksinin mədəni-qneseoloji prinsipləri baxımından təbəddülata uğrayır, əslində bunun

¹ Hacıyev T. Qədim yazılı mənbələrdə bədiiliklə tarixiliyin vəhdəti. Türk dillərinin yazılı abidələrinə dair tədqiqlər. B., ADU, 1985, səh.7.

izləri elə KDQ-da da var. Dini terminologiya ərəb, fars dilindən gəlir, başqa sahələrdə bu və ya digər dərəcədə mədəniyyətin təsiri hiss olunur. Bundan sonra meydana gələn, demək olar ki, bütün elmi üslub nümunələrində terminologiyanın inkişafında ümumşərq meyli üstünlük təşkil edir. Türk mənşəli terminologiya ilə semantik sahə vəhdətinə malikdir. Türk elmi tərəkürü ümumşərq mədəniyyətinə həmin mədəniyyəti qəbul edə-edə daxil olur və bu yolla ona öz anlayışlarını da verir, zənginləşdirici funksiyasını həyata keçirir.

Dastanda Azərbaycan təbiətini, onun relyefini, flora və faunasını, iqlimini əks etdirən anlayışlar sistem təşkil etməkdədir. Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, həmin vahidlər daha qədim dövrlərdə təşəkkül tapıb sistemləşmişdir. Çünki Azərbaycan təbiəti oğuzların həm yaşayış yeri, həm də vuruş meydanıdır. Eyni zamanda əsərdə təbiətə animistik baxışla real baxış bir-biri ilə dialektik münasibətdə təqdim olunur. Məsələn, Satr qayalar oynamadan yer, obrildi. Burada təbiət hadisəsi zəlzələyə işarə var. Yaxud *yel* əsdi, *yağmur* yağdı, bunu (*tufan* mənasında) qopdu. Kafəri qamış kimi od olubar yandırayım. Atlu baxub onun balçığına qunlar döşədim. Göründüyü kimi termin yaradıcılığı prosesində türk dili fəal iştirak etmişdir. Təbiət leksikasını tədqiq etdikdə aydın olur ki, coğrafi terminologiyanın əsasını məhz azərbaycanca yaxud qədim dillərdən türkləşmiş vahidlər təşkil edir. Dastanın Azərbaycan mühiti ilə bağlılığı təbiət leksikasında daha açıq şəkildə görünür. Belə ki, ictimai quruluş, məişət həyatı dəyişir, təbiət isə natural mövcudluğunu qoruyur. Bununla bağlı ala dağ, dağ ətəyi, qala dağ, qarşı yatan qara dağ ifadələri, yamac daha çox işlənir. Məsələn, Boyu uzun Burla xatun oğlunun yamacına gəldi. Sami günlüyü yer yüzünə dikdirmişdi. Alan sabah turmuşsan, ağ ormana girmişsən. Təsərrüfat leksikasında heyvandarlıq, əkinçi-

lik terminləri çoxluq təşkil edir. Strabonun məlumatına görə, albanlar daha çox heyvandarlığa meyllidirlər və köçərilərə yaxındırlar, bu məlumat da dastandakı hadisələrlə uyğun gəlir. Albanların yaşadığı ərazi barədə deyilir: «Onlar iberiyalılarla Kaspi dənizi arasında yaşayırlar: şərqdə onların ölkəsi dənizə qədər uzanır, qərbdə isə iberiyalarla həmsərhəddir. Yerdə qalan tərəflərə gəldikdə isə şimalda Qafqaz dağları ilə əhatə olunur, dağlar, düzənliklər üzərində yüksəldiyinə və bir tərəfi dənizə söykəndiyinə görə Geravin dağları adlanırlar.¹ «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında hərbi terminlər daha çox işlənmişdir. Hərbi təsərrüfatın mövcudluğu adətən ictimai münasibətlərin xarakterinə təsir göstərir. Hərbi iş türklərin sənət səviyyəsi idi. Abidə də hərbi terminlərin əsasını milli vahidlər təşkil edir. Bir sıra qeyri-türk mənşəli hərbi terminlər də abidənin dilində təsadüf olunur, bunlar mətnə sonra əlavə edilmişdir. T.Səlimov yazır: «Ümumiyyətlə, dastan o dövrdə (X-XV əsrlər nəzərdə tutulur) Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, ailə məişəti, mədəni həyatı ilə yanaşı, hərbi iş, qoşunu, habelə silahları öyrənmək baxımından da qiymətli bir mənbədir».² Bir sıra tədqiqatçıların dediklərinin əksinə olaraq, Azərbaycan ərazisində yaşayan türklər barbar hərbcilər olmamışdır, hərbi iş onlarda sənət səviyyəsində idi, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları bunu bütün dəqiqliyi ilə əks etdirir. Dastanda hərblə bağlı terminlər daha çox işlənmişdir. Məsələn: alay – üç yüz döyüşçüdən təşkil olunmuş hərbi dəstə mənasında işlənir. T.Səlimov göstərir ki, M.Kaşğari, İbn Bili, Əfləki, İbn Bətut, Rəşid əd-Din və s. üzrə aparılan tədqiqatlardan belə nəticə çıxır ki, «alay» (polk) ən tezi səlcuqlar

¹ Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Б., «ЭЛМ», 1987, с.19.

² Сəlimов Т. «Kitabi-Dədə Qorqud»da qoşun və silah adları haqqında. Azərb. EA-nın Məruzələri, 1979 №3, səh.79.

dövründə meydana gəlmişdir. Bu söz-terminin işləndiyi ilk mənbələrdən biri də «Dədə-Qorqud» dastanıdır.

Dastanda ən çox adı çəkilən və oğuzların ən çox istifadə etdikləri silah giliz, gilizləməq anlayışlarıdır. Hərbi terminologiyanın sistem olmasını şərtləndirən birinci əlamət burada hərbi sənətinin ən müxtəlif sahələrinə aid olan anlayışların əhatə dairəsidir. Belə ki, abidənin dilində qoşun və onun bölüklərinin adları, silah və onun hissələrinin adları, hərbi geyim adları, hərbi leksika və hərblə bağlı hərəkət anlayışlarını bildirən sözlər sistem şəkildə işlənir. Dastanda işlənən hərbi terminlər türk mənşəlidir. Məsələn,

Marə nə heybətli qocasan
Qapuçılar səni görmədi,
Çavuşlar səni tutmadı
Mənim görən gözlərim görməz oldu.

Bu dövrdə fəal şəkildə işlədilən döyüş və savaq prosesini və orada işlədilən alətlərin adlarını bildirən sapan, cida, gürz, yay, ox, dəyənək, topuz anlayışları artıq arxaikləşmiş terminlərdir.

Məsələn: Ərənlər əvrənç Qaraçuq çaban sapanın aya-sına. Qalxanını ordu, dəbilqəsini əzdi, üz-gözünü meyirdi, ancaq oğlanı məğlub edə bilmədi. İki qardaşı oxa düşdü, şəhid oldu. Qara polat üz qılıncın belinə quşadı. Ağ toz-lıca qağı yayın əlinə aldı. Altun cidasın əlinə aldı. Oğlan qırq yığının boyuna aldı at dəpdi, cəng və savaq etdi. Əz-rayıl nə çavuş gördü; nə qapuçı. Mənim avımı bozma, ləş-kırımını dağıtma. Çal qılıncın, aqam Qazan, yetdim! -dedi. Altı pərli gürzünü ələ alıb, atını oğlanın üzərinə sürdü.

Elə terminlər var ki, hazırda da o mənanı bildirir və işlənir. Məsələn, Dün qara pusarıq ordunun üzərinə tökülü gördün. Qalan kafirlər bunu bildirər, *meydanı* qoy-

ub qaçdılar. Hünərin varsa, qardaşın Əlincə qalasında *əsirdir*, get, onu qurtar. Tövlədən bir şahənə at çıxardı, yəhərlədi *döyüş paltarını* geyindi.

N.Həsənzadə yazır: «Nəhayət, bir qədər də irəli gedib deyə bilərik ki, Səfəvilər dövründə (XVI əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin əvvəllərinə qədər), lap elə sonra da inzibati, həmçinin hərbi terminologiya nəinki Azərbaycan dilində, hətta fars dilində də məhz azərbaycanca olmuşdur. Deməli, XIX əsrə qədər Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas mənbəyinin ərəb, yaxud fars dilinin olduğunu demək düzgün deyil – bu faktlarla təsdiq olunur».¹

Yeməklə bağlı anlayışlar da abidədə zəngindir. Bu da Oğuz türklərinin qədim azərbaycanlıların təsərrüfat mədəniyyəti ilə əlaqədardır. Yeməklərin əksəriyyəti heyvandarlıqla bağlıdır. Yemək adları, qab-qacaq adları və yemək hazırlamaqla bağlı əşyaların adları burada öz əksini tapmışdır.

*Altun ayaq sürəhilər düzülmüşdü
Adam ətin yaxni qılan aşbazı olur
Südü, peniri bol qaymaqlı çoban
Dəpə gibi ətyıq, qəl gibi qısız saqdır.*

Abidənin dilində dini-mifoloji terminologiyada müxtəliflik özünü göstərir. Belə ki, əsas yeri islam dini ilə bağlı terminlər təşkil etsə də xristian dini eləcə də dini mifoloji terminlər də işlənir. Məsələn: Azğın dinli kafərə bən varayım. Barıban peyğəmbərin yüzünü görə. İki rükət nəmaz qıldılar. Adı görklü Məhəmmədə salavat götürürdülər. Allah verən umudun üzülməsin. «Amin» deyənlər didar görsün. Əl qaldırıb dua etdilər. Dəstmalı

¹ Həsənzadə N. «Kitabi-Dədə Qorqud»un terminoloji leksikası. Nam. diss. B., 1992, səh.34.

gözünə silcək, allah-təalanın qüdrətilə gözü açıldı. Kafərin kəlisəsini yıqdılar, yerinə məscid yaptılar.

H.Həsənov yazır: «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı dini-mifoloji terminologiya sistemli şəkildə, islam dininin Azərbaycanda yayılması ilə əlaqədar olaraq sonradan abidənin mətninə əlavə edilmişdir».¹

Ə.Dəmirçizadə yazır: «KDQ-un dilində ərəb, eləcə də fars leksikası «başlıca olaraq» islamiyyət hərb və cəngavərlik məfhumlarını ifadə edən sözlərdən ibarət olması, bu dastanların yenidən islamiyyəti qəbul etmə və ərəb işğalına qarşı çarpışma dövrlərindəki Azərbaycan xalqının dilini əks etdirdiyini çox aydın surətdə göstərir».²

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında tibbi terminlər o qədər də zəngin deyil. Lakin xüsusi leksik-semantik sistem təşkil edir və ona görə də xüsusi şəkildə fərqləndirə bilər. Məsələn,

*Üc toqundu, **alca qanı şorladı**, qoynı toldı.*

***Qara bağı** sarsıldı. Düm **yürəgi** oynadı.*

*Kəsilsin oğlan əmən **süd tamarım** yaman sızlar.*

*Üç **qatl yarasın** əlilə sığadı.*

*Tağ çiçəgi anan **südlə sən**in yarana **məlhəmdir**.*

*Oğlanı **həkimlərə** ismarlayıb **Dərsə** xandan saqladılar.*

***Qan tamarları** qaynadı.*

*Yumru-yumru **ağladı**, yarıq **cigərcigini** tağladı.*

Burada, üzvlər: «xəstə», «yara» termini işlənsə də (döyüşlə bağlı) müalicə və xəstəliklərin növləri haqqında məlumat yoxdur. Bunu dastanın epos təbiəti ilə izah etmək lazımdır. Çünki epos xalqın həyatının ümumi cəhət-

¹ Həsənzadə N. «Kitabi-Dədə Qorqud»un terminoloji leksikası. Nam. diss. B., 1992, səh.149.

² Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili, Bakı, API-nin nəşri, 1959, səh.149.

lərini ifadə edir, onun mədəniyyətini mücərrəd şəkildə qavrayır və təqdim edir. Bununla yanaşı abidə də professional tibb təfəkkürünün inkişafı var.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da musiqi terminləri də işlənmə məqamlarına görə diqqəti cəlb edir. Burada bir xalqın toy-düyünündə çalınan musiqi və onun alətləri, bir də xalqı döyüşə çağıran, yaxud döyüşü müşahidə edən musiqidən danışılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dastanda işlənən musiqi terminoloji sistemi onun mühafizə etdiyi musiqi təfəkküründən geri qalır. Məsələn: Gümür-gümür nəqarələr döğüldü. Burması altun tuc bərular çalındı. Mərə ozan, nerəyə gedirsən? Ozan aydır: Bəg yigit, düğünə gedirəm. Surnaçılar qavdı, nəqaraçılar qovdı. Xanım məqsudum oldur ki, ərə varan qız qalqa oynaya, mən qopuz çalam. Gümür-gümür tavullar degilmədi. Döyüşün başlanmasını bildirmək üçün ən çox musiqi alətlərindən istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı, xalq mənəviyyatının, onun ilkin musiqi təxəyyülünün əsas atributu qopuzla müşayiət edilmişdir. S.Mehdiyeva yazır: «Qopuz» musiqi termini Azərbaycan yazılı abidələrində, xüsusən folklor abidəmiz «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında daha intensivdir.»¹ O da qeyd edilir ki, türk xalqlarında qopuzdan musiqi aləti kimi istifadə etməklə yanaşı bu alətə xüsusi hörmət və ehtiram olmuşdur. Həmin müqəddəs münasibət «Dədə Qorqud» dastanında da izlərini saxlayır.

Geniş söz ehtiyatına, dərin həssaslığa malik bir xalq eyni zamanda ədəbiyyatla bağlı anlayışları da yaratmışdır. Dastanda bu anlayışlar az olsa da işlənmişdir. Belə ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında ədəbiyyatla bağlı «hekayət», «boy», «soy», «oğuznamə», «alqış», «qarğış»,

¹ Mehdiyeva S. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı, «Elm», 2003, səh.89.

«söyləmə» anlayışları öz əksini tapmışdır. S.Quliyeva yazır: Qeyd etmək lazımdır ki «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş ədəbiyyatşünaslıq terminləri əsasən folklorşünaslıqla bağlı terminlər olub hər biri Azərbaycan mənşəlidir».¹

Dastanda ən çox işlənən saylardır. Saylar isə riyazi terminologiyanın formalaşmasında əsasdır. Demək olar ki, dastanda sayların əksəriyyəti işlənmişdir. Məsələn,

*Bir yıl də gəlməzsən, iki yıl baqam
İki yıl də gəlməzsən, üç-dörd yıl baqam
Dörd yıl da gəlməzsən, beş il, altı il baqam.*

Sayların əmələ gəlməsində sıra say şəkilçilərindən – 1c1/inci, 1/si, ər iştirak edir: üçüncü, biri, ikisi, birər; «Kitabi -Dədə Qorqud» dastanlarında yüz sayının işlənməsi də maraqlıdır. «Yüz» anlayışını ifadə etmək üçün «yüz» sayı ilə yanaşı «üç otuz on» da işlənir. Məsələn, Gerçəklərin üç otuzu on yaşını doldursa yek. Dastanda riyazi anlayışları ifadə edən ölçü vahidlər də işlənməsinə görə diqqəti cəlb edir. Məsələn,

*Hər atanda on iki **batman** taş atardı.
Toqsan **tümən** gənc oğuz ardımca gəlsin.
Yigirmi **dörd sançaq** bəgi qəlsün.
Ol kafərin altmış **arşun** qaməti vardı.
Altmış **batman** gürz salardı.
Beş ağcaluq əlüfəçilər yoldaş etdin.
Ta ki, Düz mürd gələsinə yetdilər.
Çevrə alıb getdilər, qondular.*

¹ Quliyeva S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri. B., Nurlan, 2003, səh.21.

Göründüyü kimi, «batman», «tümən», «arşun», «axça», «çevrə» anlayışları işlənmə tarixinə görə qədimdir.

Terminoloji materialın statistik təhlili göstərir ki, qədim oğuzların əsas fəaliyyəti heyvandarlıq olmuşdur. Bu məşğuliyyəti əks etdirən onunla bağlı çoxlu heyvandarlıq terminləri işlənmişdir: Boz aygırlı Beyrək çapar yetdi. Verdular Bayundur xanın tövləsinə. Boz atın yalısı boy aydır. Altmış ərəkəc dərisindən kürk eləsə, topuqlarını örtməyən. Qoçmidir, qoyunmudur, ani bilsəm, nəmidir mayamıdır, ani bilsəm.

Ə.Dəmirçizadə yazır: «Kitabi-Dədə Qorqud»da ərəb və fars sözləri müasir Azərbaycan dilindəki ərəb və fars sözlərinə nisbətən çox az işlənmişdir. Bu dastanların lüğət tərkibi sahəsində aparılmış tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, «Dədə Qorqud» dastanlarında əsasən 350 ərəb mənşəli, 136 fars mənşəli söz işlənmişdir və bu sözlərin hamısı məzmun etibarilə bu cür deyildir. Əvvələn, onu qeyd etmək lazımdır ki, buradakı fars sözlərinin bir qismi, güman ki, daha əvvəllər sasanilər dövründə daxil olunmuşdur».¹

Araşdırmalardan aydın olur ki, dastanda alınma terminlər ancaq dini terminlərdir. Bu terminlər də islamiyyət şüarı ilə Azərbaycanı işğal edən və qılınc zoruna müsəlmanlaşdırmaq siyasətini irəli sürən və onunla bağlı yaranan dini məfhumlar (namaz, minarə, qiyamət, behişt, şəhid, müşəf), müharibələr dövrünün təsiri ilə bir sıra hərbi terminlər (ləşgər, comərd, cəng, namərd) dastanda işlənmişdir.

Dastanda terminologiyanın sistemli şəkildə inkişaf etməsini şərtləndirən əlamətlər mövcuddur. Belə ki, burada işlənən bir sıra silah adlarının, musiqi, tibbi, riyazi

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Maarif, 1979, səh.125.

anlayışların işlənməsi, Azərbaycan türklərinin təsərrüfat həyatının tərkib hissəsini, (qaltan, çüvvə, pambıq, bez) yemək adları onların məişətini (süd, qaymaq, ayran, qovurma) əks etdirir. Ümumiyyətlə, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında müxtəlif sahələrə aid terminlərin işlənməsi mövcuddur. Abidənin dilində leksik-semantik inkişaf səviyyəsi elədir ki, bəzən müasir mənada elmi anlayışlar əks olunur, bəzən də müasir elmi təfəkkürün müxtəlif sahələrinə dair anlayışlarla dastandakı terminoloji leksika arasında birbaşa genetik əlaqə mövcuddur. Ona görə də abidədə işlənən terminoloji vahidlər müasir milli terminoloji sistemin tarixi əsasında durur. Çünki dastanda qədim azərbaycanlıların həyat tərzini barədə konkret və elmi həqiqətə uyğun məlumatlar verilir. Beləliklə, eposun terminoloji leksikası bütün diferensial sahələri ilə birlikdə etnoqrafik məzmununa malikdir - burada bilavasitə hər bir sahə üçün və ümumiyyətlə bütün sahələr üçün səciyyəvi olan etnoqrafik xüsusiyyətlər öz əksini tapır. Həmçinin qədim azərbaycanlıların dünyagörüşü, ətraf aləm hadisələrinə münasibətin xarakteri ifadə olunur və elmilik də bir qayda olaraq həmin nisbətə müəyyənləşdirilir. Ümumiyyətlə abidənin terminoloji leksikası əhatə etdiyi sahələrin diferensiallığı ilə seçilir – bu diferensiallıq isə idrakin uzun zaman davam edən tarixi inkişafın məhsuludur. Demək, Azərbaycan dilinin terminologiyasının təşəkkülü bu dilin tarixi qədər qədimdir.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycan dili hələ X-XI əsrlərdə ümumxalq dili şəklində təşəkkül tapmışdı, bu dil azərbaycanlılar arasında kütləvi halda işlənirdi və hamı tərəfindən başa düşülürdü. Bununla yanaşı, Azərbaycan dili həmin dövrdə mədrəsələrdə bir təlim vasitəsi kimi müəyyən mövqə tuturdu. Deməli, şifahi ədəbi dildə olduğu kimi yazılı ədəbi dildə də Azərbaycan dilində terminlərin yaranması üçün şərait var idi. Bu dövrdə dili-

mizdə təbabətə, nəbatata, nücuma, səqfə, heyvandarlığa aid terminlər təşəkkül tapmağa başlamışdır.

Azərbaycan dilində musiqi, təsviri sənət, əkinçilik və hərbi məzmunlu leksik vahidlərin formalaşma və təşəkkül tarixi qədim türk yazılı abidələrindən nəşət tapır. Çünki qədim türklər və onların dili müasir türk dillərinin mənbəyi və kökü kimi qəbul edilir, müasir türk dillərinin öyrənilməsində orta qədim türk abidəsi kimi öz dəyərini saxlayır. Ə.Şükürlü yazır: «İndiyədək Qərbi Sibirdə, Şimali Monqolustanda, Çində, Türküstanda, Orta Asiyada, Qafqazda və başqa ərazilərdə aşkara çıxarılmış olan göytürk yazılı abidələri öz varlığını qoruyub saxlayan bütün türk abidələrinin ümumi mədəni sərvətidir və hər bir türk xalqı öz dilinin tarixini öyrənmək üçün bu yazı mətnlərindən eyni dərəcədə istifadə etmək və onu öz qədim yazısı hesab etmək hüququna malikdir».¹

Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü də öz kökünü bu mənbələrdən götürür. Buna görə də terminologiyanın təşəkkül və formalaşma tarixinin tədqiqi qədim türk abidələrindən başlanmalıdır. Çünki yaşayış üçün lazım olan alətlər qədimdən mövcud olmuş və bunları adlandırmaq üçün dildə onlara uyğun leksik vahidlər də yaradılmağa başlanmışdır. Maraqlıdır ki, ayrı-ayrı qədim türk yazılı abidələrində işlənmiş çoxlu sayda terminlər son dövrlərə qədər, bir çoxu isə hətta müasir dövrdə də abidələrdəki fonetik quruluşunu və əvvəlki semantik mənalarnı saxlamaqla işlədilir. Türk xalqlarının orta qədim yazılı abidələri olan Orxon-Yenisey kitabələrində işlədilən ox, süngü, yağ, yaraq, qılınc, və s. terminlər bu gün də Azərbaycan və digər türk dillərinin fəal leksik vahidlərindən hesab edilə bilər. N.A.Baskakov türk titul və rütbə adlarının öz başlanğıcını qədim dövrlərdən aldığını qeyd edərək

¹ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B., 1993, səh.6-7.

yazır: «Türk titulları və rütbə adları öz başlanğıcını çox qədim dövrlərdən alır. Bu adlar qərbdə hunlarda, avarlarda, sabirlərdə (b.eranın II-III əsrlərində) və şərqdə – oğuz, uyğur, və qırğızlarda (b.eranın VII-VIII əsrlərində) mövcud olmuşdur».¹

Təbii ki, qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınmış musiqi, hərbi, təsərrüfat, təsviri sənət, zərgərlik bildirən terminlər, ifadələr dövrün inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq işlənmişdir. Məsələn, ok, sü (qoşun, ordu), bolun (əsir), tuğ (bayraq), yancı (sərkərdə), akın (hücum), sülət (qoşun çəkmək), udiş (qələbə) tipli leksik vahidlər dildə birdən-birə yaranıb və sabitləşə bilməzdi. Buna görə də qədim türk yazılı abidələrində işlənən bu tipli sözlərin istifadəsi, onların müxtəlif leksik-qrammatik vəzifələr yerinə yetirməsi bir daha sübut edir ki, türk dillərində termin səciyyəli leksik vahidlər daha əvvəllər formalaşmış, cəmiyyətimizin tarixinin daha qədim dövrlərindən yaranmışdır. Qədim türk yazılı abidələrində cəmiyyətin müxtəlif inkişafının xüsusiyyətlərinin ifadəsinə xidmət edən söz qruplarının mövcudluğu bu dildə termin xarakterli leksik vahidlərin yaranmasının qədimliyini deməyə əsas verir. Deməli, ortaq türk abidələri hesab edilən, sonralar ayrılmış türk xalqlarının ana yazısı olan Orxon-Yenisey abidələrindəki müxtəlif sahələrə aid terminlər tarixi inkişafın sonrakı mərhələsində ayrı-ayrı türk dillərinin leksik tərkibində özünə yer almış və müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Ona görə də müasir Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülünün tarixi qədim türk yazılı abidələrindən, türk eposlarından başlanmalıdır. Xüsusilə hərbi və musiqi terminlərinin yaranma tarixi daha qədimdir. Abidələrdə tez-tez rast gəlinən yadaq (piya-

¹ Баскаков Н.А. Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства. «Советская тюркология», №1, 1983, с.63.

da döyüşçü), sunuş (müharibə, döyüş), apıt (hərbi rütbə), on tutuq (hərbi rütbə), görgü (bələdçi), kimi terminlər türklərin nizami orduya, döyüş əhəmələrinə malik olduğunu sübut edir. İ.Z.Qasımov yazır: «Orxon-Yenisey abidələrinin hər birində oxşar mənada işlənən, hərbi terminoloji ekvivalent olan müxtəlif formalı terminlərin mövcudluğu isə ayrı-ayrı qədim türk qəbilə dillərində eyni anlayışı bildirmək üçün müxtəlif leksik vahidlərdən istifadə olunduğunu, herb işinin bütün türk xalqlarında və qəbilə birliklərində təxminən eyni inkişaf səviyyəsinə malik olduğunu göstərir».¹

Abidələrin yarandığı dövrdə həyatı müharibələrdə keçən, daim hərbi yürüşlərlə səciyyələnən qədim türk xalqlarının nizami ordusunu, qoşun növlərini, onların istifadə etdikləri müxtəlif növ silah və sursatların adları xüsusi dil vahidlərində – hərbi terminlərdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, kağan (hökmdar), buyuruk (titul və hərbi vəzifə adını bildirir), ayğucu, tarkan, cərik (ordu, qoşun), yadağ (piyada qoşun), atlığ (süvari qoşun), til (əsir alınan), körüc (xəbərçi, casus), yerçi (bələdçi) və s.

Bu anlayış və məfhumlar qədim türklərdə sistemli ordu, orduda bölmə və hissələrin, vəzifələr bölgüsünün olduğunu əks etdirir. Bütün bunlar Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkül və formalaşma tarixinin qədimliyini aşkar edir.

Mahmud Kaşğari «Divani-luğat-it türk» (1072-1074) əsəri ilə türk leksikoqrafiyası tarixində mühüm bir iz qoymuşdur. Belə ki, bu əsərlə türk lüğətçiliyinin təməli qoyulmuşdur. Bununla da türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixi XI əsrdən başlanır. Türk adlanan qəbilələrdən və bunların dil xüsusiyyətlərini

¹ Qasımov İ.Z. Azərbaycan idilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. B., «Nurlan», 2001, səh.28.

izah edən ilk lüğət Mahmud Kaşğarının «Divani luğat-it-türk» əsəridir. M.Kaşğari «Türk dilinin nəhvi» adlı bir əsər yazmış, amma təəssüf ki, bu əsər əldə yoxdur. Hər iki əsər təsdiq edir ki, M.Kaşğari türk dili qrammatikasının ilk müəllifidir, ilk dialektoloq və xalq ədəbiyyatı nümunələrini yazıya alan ilk folklorçu olmuşdur. M.Kaşğari türkün və onun dilinin gələcəyinə inanırdı. «Divan»da 7500-dən artıq sözün izahını verən müəllif yazırdı: «Həmən bütün türk boylarının dillərini, qafiyələrini əldə etdim, yalnız unudulmuş kəlmələri bu kitaba aldım. Türk dilinə sonradan girmiş sözləri yazmadım». Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar M.Kaşğari «Divan»ında Azərbaycan dili elementlərinin bütöv sistemini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Göstərilmişdir ki, M.Kaşğarının «Divan»ı müxtəlif türk ədəbi dillərinin sistemi kimi Azərbaycan ədəbi dilinin sistemini də əks etdirir, lakin bu xüsusi şəkildə fərqləndirilmir.¹ Alınma sözləri yox, ancaq təmiz türk sözlərini lüğətə daxil edən M.Kaşğari doğru bir elmi yol tutmuşdur. Bununla belə o, kəlmələri sözdə işlənən hərflərin sayına görə qruplaşdırmışdır. «Divan» ərəblərin türk dilini, məhz türkün ana sözlərini öyrənmək arzusu ilə yazılmışdır. N.Cəfərov yazır: «Qədim türkcəni yekunlaşdıraraq orta türkcənin (artıq müxtəlif türk dialektlərindən ibarət olan türkcənin) perspektivlərini nümayiş etdirən M.Kaşğari «Divan»ı ümumtürkcənin yalnız ifadə imkanlarının genişliyini, yüksək normativlik səviyyəsini deyil, həm də müsəlman dünyasında get-gedə artan mədəni, siyasi nüfuzunu təsdiq edir, «türk dili ilə ərəb dilinin atbası bərabər yürüdüklərini» göstərir.»²

«Divan» iki bölmədən ibarətdir: giriş və sözlük böl-

¹Асланов Б.И. «Дивани-лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашкари и Азербайджанский язык. – СТ, 1972, №1, с.61-74.

² Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, AzAtaM, 2002, səh.112.

mələri. M.Kaşğarının əsərində Azərbaycan dilinin leksi-koqrafiyası geniş tədqiq edilmişdir. Bununla belə terminologiya tədqiq obyektı olmamışdır. Lüğətdə işlənən **örtük//ötkünc** «hekayə», «yır» «şer», «mahnı», «koşuq»//«şer», «yırağ» «şərqici», şer oxuyan mənasında işlənmişdir. Məsələn, Ol bir yır yırladı (MK III; 3) Ol yır koşqu düzdü (MK, II 14). Lüğətdə «çalğıcı», şərqici, müğənni mənasında yıradu (yırağ) termini də işlənmişdir. Sonrakı dövrlərdə bu termin Azərbaycan dilində arxaikləşmişdir. Eləcə də koşuq: sür kasidi (MK I, 276). Burada koşuq «şer, qəsidə mənasında işlənir. S.İbrahimovla M.Asamuddinova «Divan»da işlənən «1651 professional terminin kartotekası»nı hazırlamışlar. Burada elmi, ictimai-siyasi həyatla, təsərrüfatla bağlı olan anlayışlar daha çox işlənmişdir. «Divan»da müxtəlif sahələrə aid terminlər nisbətən təkmilləşmiş, sabitləşmişdir. Lüğətdə işlənən terminləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. heyvandarlıq terminləri: kunduz (I, 458), keçi (III, 219), katır (I, 364), tavar, ağıl, şişək, qulan, töl (döl), qoç, erkək

2. məişətlə bağlı terminlər: kaşığı (I, 504), canak (I, 381), çömçə (I,417), kətmən, boyunduruk, körük və s.

3. riyazi terminlər: batman, çevrə, verst (çevres 30 fersahtir, MK,III), arşın, nöqtə, uzunluq, dairə (MK,III)

4. təbabətə aid terminlər: kulak (I, 383), kirpik, sulaq (dalaq) (I, 478), bilək (I, 385), boyun (III, 169), burun (I, 398), sinir, şiş, tamar, ilik;

5. coğrafiya və astronomiya terminləri: ölkər, bürc, buzluq, yulduz, vadi, göl, teniz, sərətən.¹

Elə sözlər var ki, onların mənaları sonradan genişlənərək terminoloji mənə ifadə etmişdir. Məsələn, Tüfək

¹ Divani lüğət it-türk tercümesi çevireni B.Atalay, Ankara, 1939-1941 cilt. I-II.

söyüd qabığından yaxud, yaş süy qabığından hazırlanmış loru, lülə, onunla yumru daş atıb çərgə ovlayırlar (I 388). Odlu silah ixtira edildikdən sonra zahiri bənzəyişə və funksiya oxşarlığına görə «tüfək» sözü odlu silah bildirmişdir.

Elə terminlər var ki, onlarda məna daralması müşahidə edilir. Məsələn, abidələrdə «cerik» termini qoşun, ordu mənasını verirsə «Divan»da ancaq düzülmüş ordu hissəsi mənasını verir və onun semantik məna tutumu daha da konkretləşir. Lüğətdə atış, uruş, keriş, atım, pusuq, yızık (öndə gedən əsgər bölüyü), akuncu kimi düzəltmə terminlər üstünlük təşkil edir. Ümumiyyətlə, M.Kaşğarinin «Divani-lüğət it-türk»ü XI əsrdə türk dillərinin funksional-tarixi mənzərəsini kifayət qədər dolğun şəkildə əks etdirir. Görkəmli türkoloq türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə özünəməxsusluqlarını göstərmək üçün ərəb əlifbasının və dilçiliyinin «standartlar»ına heç də həmişə riayət etməmiş, müəyyən çıxış yolları, qanunauyğunluqlar axtarıb tapmışdır. Ərəb əlifbası türk dillərinin fonetikasına yaradıcı surətdə tətbiq edilmişdir.¹

M.Adilov yazır: «Azərbaycan müsəlman mədəniyyətinin kökləri VII əsrə gedib çıxır. Həmin əsrin ikinci yarısından başlayaraq xilafətin müxtəlif elmi, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərində məskunlaşan Azərbaycan nümayəndələri öz əsərlərini ərəb dilində qələmə almış, Azərbaycanın öz ərazisində yaşayan müəlliflər isə yalnız X əsrdən etibarən ərəbcə yazıb-yaratmağa başlamışlar. Sonralar tarixi şəraitin dəyişməsi Azərbaycan mədəniyyətinin zənginləşməsinə, ərəb dili ilə yanaşı, fars və türk dillərində yazılmış ədəbiyyatın meydana gəlməsinə səbəb

¹ Xudiyev N. Xalqın tarixi haqqı: dilimiz, varlığımız. Bakı, «Azərbaycan», 2003, səh.90.

olmuşdur».¹

«Ərəb istilasası Azərbaycanın elmi və mədəni həyatında dərin iz qoydu. Belə ki, Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da ədəbi dillərin inkişafına ara verdi. Xilafətin ərəbləşməyib, yalnız müsəlmanlaşmış bir çox xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar tədricən ərəblərin dini ilə birlikdə onların dillərini də mənimsəyərək, az qala XI əsrədək elmi, dini və ədəbi yaradıcılıqda bu məqsədlə Latın dilindən istifadə edən avropalılar kimi ərəb dilini işlətməyə başladılar».²

Göründüyü kimi, bundan sonra kargüzarlıq, dövlət və şəxsi yazışmalar, eləcə də dini və dünyəvi xarakterli elmi əsərlər ərəb dilində yazılırdı.

N.Cəfərov yazır: «Ə.Cəfəroğlu «Türk dili tarixi» kitabında onları qınayır, lakin böyük türkoloq nəzərdən qaçır ki, bu türklərin (oğuz-səlcuqların) ana dilinə laqeydlilikləri, yaxud böyük mədəniyyət qarşısında heyranlıqları, həmin mədəniyyətləri təbliğ etmələri deyildi, onlar həm bir türk, həm bir fars, həm də bir ərəb kimi düşünmək, özlərini ümumən müsəlman mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi aparmaq, bütövlükdə müsəlman dünyasına hökm etmək istəyirdilər.»³

Ərəblərin özləri də ərəbləşmiş və müsəlmanlaşmış islamlaşdırılacaq zəngin mədəni ənənələri bir yerə cəmləyərək ümumi ərəb-müsəlman mədəniyyətinin yaranmasında iştirak edirdilər. Artıq IX əsrdən başlayaraq ən böyük şəhərlər – Dəməşq, Bağdad, Hələb, Bəsrə, o cümlədən Azərbaycanın Ərdəbil, Marağa, Şamaxı və b. təhsil ocaqları, kitabxanaları, məscidləri elmi mərkəzlərə çevrildilər.

¹ M.Adilov. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiyası, fil.e.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün dis-nin avtoreferatı. Bakı, 2004, səh.11.

² Azərbaycan tarixi, II cild, B., Elm, 1998, səh.259.

³ Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, AzAtaM, 2002, səh.117.

IX əsrin ortalarında dünyəvi elmlərin inkişafı üçün şərait yaranmış – belə bir mühit fiqhin, məntiqin və fəlsəfənin inkişafına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, əlverişli şərait VII-X əsrlərdə Azərbaycanda ədəbiyyat, hüquqşünaslıq və başqa ictimai elmlərlə birlikdə təbiətşünaslıq, riyaziyyat, astronomiya və b. elmlərin inkişafına təkan verdi. Bağdadda təsis edilmiş, elmin inkişafında mühüm rolunu oynayan «Dərul-hikmət» adlandırılan elmi mərkəzin müxtəlif dillərdə yazılmış əsərlərin ərəb dilinə tərcümə edilməsində, Platon, Aristotel, Hippokrat və başqa məşhur filosofların əsərlərinə şərhlərin yazılmasında mühüm rolunu oynamışdır. Bunların müqabilində elmi və fəlsəfi traktatlar yaranırdı. Məhəmməd ibn Musa əl-Xarəzmi ilk dəfə olaraq məntiqi qaydalar əsasında cəbr elminin bünövrəsini qoymuş, Əbubəkr Məhəmməd ər-Razi (865-925) tibbə, Əbu Abdulla əl-Bəttani (858-929) astronomiyaya dair qiymətli əsərlər yazmışdılar. Kimya alimləri bu elmin sonrakı inkişafı üçün dəyərli işlər görmüşlər. Onlar spirt (əl-küpul), sülema (əs-süleymani), potaş (əl-qil), naşatır spirti (ruh ən-müşadir), sulfat turşusu (zit əz-zac), gümüş nitrat (ma əl-fidda) kimi maddələr kəşf etmişlər.

Təbiət elmləri IX əsrdən etibarən Azərbaycanda inkişaf etmişdir. O dövrdə Azərbaycanda olmuş səyyahlar, coğrafiyaşünaslar burada bacarıqlı həkimlərin yaşadıklarını xəbər verirlər.

X əsrin sonlarında Bəsrədə yaranmış «Saflıq qardaşları» cəmiyyətinin (üzvləri Orta Asiya, Azərbaycan, Suriyada fəaliyyət göstərirdi) təşəbbüsü ilə «Rəsail savah əs-səfa və düllan əl-vəfa» adlı ensiklopediya yaradılmışdı. Dörd hissədən ibarət olan bu ensiklopediya 51 traktatı əhatə edir. Onlardan on üçü riyaziyyat, on yeddisi təbiət, onu metafizika və on biri ilahiyyət məsələlərinə həsr olunmuşdur. Deməli, ərəb dilinin həm rəsmi, həm də elmi-ədəbi dilə çevrilməsi, mənşəcə ərəb olmayan alimlə-

rin, yazıçıların da öz əsərlərini ərəb dilində yazması dövrün tələbi idi.

X əsrdən başlayaraq abidələr ərəb əlifbası ilə yazılmışdı. Bu mənbələr türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tədqiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan ərəb filosofu Əbu Həyyan (1256-cı) və onun «Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak» əsəri bir mənbə kimi diqqəti cəlb edir. G.Əmirova yazır: «Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak» əsərinin Azərbaycan dili üçün mənbə olaraq araşdırılması Azərbaycan yazılı ədəbi dil dövrünün ilkin fonoloji tərkibini, lüğət tərkibindəki bir çox sözlərin ilkin semantikasının, mənşəyinin və s. aydınlaşdırılmasına imkan yarada bilər»¹. Yazılı mənbələrdən aydın olur ki, XI əsrdən Azərbaycanda qrammatika və leksikoqrafiyanı tədqiq edən böyük bir məktəb yaradılmışdır. Ərəb ölkələrində türk dilinə maraq türklərin xilafətə axınından çox əvvəllər də olmuşdur. Ərəb xilafətində türk dilinin öyrənilməyə başlanmasını IX əsrə aid etmək olar. Məhz bu dövrdə Abbasilər öz silahlı qüvvələrinə saysız-hesabsız türklər dəvət etdilər. Xəlifə əl-Mötəsim (833-842) dövründə ərəb ordusunda 70 mindən çox türk xidmət edirdi. Elə bu zamandan xilafətdə demək olar ki, bütün siyasi hakimiyyəti ələ keçirmiş türk hərbi sərkərdələrinin dövləti idarə işində nüfuzu gündən-günə artırdı. Daha sonralar Əl Əyyubilər (1169-1250) dövləti, eyni zamanda məmlək sultanları (1250-1517) dövründə bütün hakimiyyət türklərin əlinə keçdi. Elə buna görə də ərəblər türk dilini öyrənmək məcburiyyətində qaldılar»².

¹ Əmirova G. «Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin » «Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak» əsəri Azərbaycan dili tarixi üçün mənbə. Nam.diss.avt. B., 2004, səh.5.

² Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlisi. «Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak» (ərəbcədən tərcümə edənİ akad. Z.Bünyadov) Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1992 səh.3.

Bu dövrdə də türk dilinin öyrənilməsi məqsədi ilə bir sıra dərsliklər, lüğətlər və qrammatikaya aid əsərlər yazılırdı. Əslən ərəb olanlar da ərəb dilli azərbaycanlılarla yanaşı türk dilini tədqiq edir, bu dilin qrammatikası ilə bağlı (fonetika, morfolojiya, sintaksis) dəyərli əsərlər yazırdılar. Onlardan məşhur ərəb leksikoqrafı İsmail əl-Covhərşanın «Əs-Sihah» adlı ərəbcə-türkcə lüğətini, Əbu Həyyanın «Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak» və «Əd-Dürrə əl-mudiyə fi-l-luğa ət-Türkiyə» lüğətləri xüsusi ilə əhəmiyyətli idi. Türk dilini öyrənmək barədə Əbu Həyyan belə yazır: «mən bu dili sözbəsöz öyrəndim, sözlərin mənasını inandığım adamlardan soruşub dəqiqləşdirdim, morfolojiya və sintaksis ilə bağlı olaraq heç kəsin dalınca getmədim, öz imkan və biliyimə əsaslanaraq, morfolojiya və sintaksis qanunları haqqında dili bilənlərə məsləhətləşdim və bu qanunları dərinlən dərk edərək ən yaxşı nəticələr əldə etdim»¹.

Əbu Həyyan türklərin dilinə aid altı əsər yazmışdır. Onlardan ikisi «Əd-Dürrə əl-mudiyə fi-l luğa ət-türkiyə əl-əciyə» və «Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak» əsərləridir. G.Əmirova yazır: «Görünür, Mahmud Kaşğari məktəbinin davamçılarından biri də Əbu Həyyan olmuş, Mahmud Kaşğarinin təsiri altında lüğətlər yazmış, ondan faydalanmışdır»².

«Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak» əsərinin birinci hissəsi türkcə-ərəbcə lüğətdən ibarət olub 2400 sözü əhatə edir. İkinci hissə morfolojiya, üçüncü hissə isə sintaksisdən bəhs edir. Əsər türk qrammatikası və leksikologiyaya

¹ Əbu Həyyan. «Kitab əl-idrak» (ərəbcədən tərcümə edən akad. Z.Bünyadov) Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı-Poliqrafiya Birliyi, 1992, səh.4.

² Əmirova G. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusinin «Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak» əsəri Azərbaycan dili tarixi üçün mənbə. Nam.diss.avt. B., 2004, səh.9.

sına həsr olunduğuna görə sırf elmi əsərdir. Bütün bunlara əsasən Azərbaycan dilində terminologiyanın yaranma mənbələrindən hesab olunur. Lüğətdə işlənən bir çox – təvmək «çəkic», baz «sülh» dirgi «nimçə», qam «həkim», aşqaq «diz», bakurdak-kətəlik-«boğaz», əlkin-yaşın-yurdurum «ildırım» kərən «gəmi», yazı «çöl, səhra», ir «mahni», urar «bazar» kimi terminlər müasir dil üçün arxaikləşmişdir. Bir sıra anlayışlar isə hazırda da işlənir.

XI-XII əsrlərdə Şərqdə olduğu kimi Azərbaycanda da elm və ədəbiyyat yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Dövrün mənbələrində bu illərdə astronomiya və tibbin inkişafı haqqında məlumat verilir. Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndində «Mədrəseyi tibb və müalicəxana açmış Kafieddin Ömər ibn Osman mədəniyyət tariximizə həm bilici həkim, həm də görkəmli professor, 30 il astronomiya ilə məşğul olmuş Təridəddin Şirvani astroloq kimi daxil olmuşdur. Bu dövrdə tarixi, filoloji, fəlsəfi məzmunlu xeyli əsər yazılmışdır. Lakin həmin əsərlərin çoxu zamanəmizə çatmamışdır. Ensiklopedik bilik sahibi olan Fəxrəddin Əbülfəzl İsmayıl ibn əl-Musanna ət-Təbrizinin qələmə aldığı irihəcmli «Tarixi-Azərbaycan» adlı əsəri də dövrümüzə yetişməyən əhəmiyyətli əlyazmalardandır. Mənbələrdən məlum olur ki, alim «Nizamiyyə» mədrəsəsində mühazirələr oxumuşdur. «Nizamiyyə» mədrəsəsində ədəbiyyat və dilçilikdən dərs deyən alimlər içərisində X.Təbrizi XI əsr Azərbaycan elm və mədəniyyətinin ən parlaq simalarındandır. O özünün «Əbu Təmmam «Divan»inin şərh», «Həmasə»nin şərh, «Əl-Müfəddəliyyətin şərh», «Nəhvə dair qısa xülasə» və s. əsərlərini yazmışdır.

XII əsrdə yaşamış azərbaycanlı alim Əbülfəzl Hüseyiş ət-Tiflisi elmi fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, ərəb leksikoqrafiyası sahəsində böyük elmi-tədqiqat işi aparmışdır. Alim ərəb-fars izahlı lüğətlərini tərtib etmişdir.

Bütün deyilənlər XI-XII əsrlərdə şimalı-cənublu Azərbaycan ərazisində elmin sürətli inkişafını, onun müxtəlif sahələrinə aid onlarla əsərin yazıldığını, bu əsərlərin əsasən dövrün elm dili olan ərəb dilində qələmə alındığını, Azərbaycan alimlərinin Yaxın və Orta Şərq müsəlman mədəniyyətinin inkişafında tutduqları əvəzedilməz və əhəmiyyətli mövqelərini açıqlayır.¹

XI-XIII əsrlər Azərbaycanın həyatında çox mürəkkəb bir dövr olmuşdur. Həmin illərdə Azərbaycan dilində olan nadir abidələrin həmin dövrü səciyyələndirməkdə, keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. XIII əsr Azərbaycan abidəsi olan «Dastani-Əhməd Hərami»nin yarandığı dil mühiti yazılı ədəbi dilin yenidən normalaşmasının başa çatdığı dövrün səciyyəsinədən doğan amillərlə müəyyənləşir. Terminoloji, ümumişlək, məhəlli və arxaik sözlərin, alınmaların morfoloji və üslubi-sintaktik xüsusiyyətlərin sistemli təhlili dastanın dilinin «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilinə yaxın olmaqla yanaşı artıq yazılı dilin təşəkkülünü başa çatdırmış, müstəqil inkişaf yolunda olan bir ədəbi dilin qiymətli bədii nümunəsi olduğunu təsdiq edir.

«Dastan» şübhəsiz «Kitabi-Dədə Qorqud»un yarandığı dövrdə formalaşmışdır. Belə ki, hər iki abidənin uyğun leksik sistemi bu fikrə haqq qazandırır. Y.Seyidov və K.Vəliyev bu iki abidənin dil və üslub yaxınlığını haqqında yazırlar: «Əhməd-Hərami dastanı» Qazi Bürhanəddin və Nəsimiyə qədərki ədəbi-bədii dilimizin müəyyən xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. «Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının və şair Əlinin «Qisseyi-Yusif» poemasının dili ilə səslənir. Bir sıra söz və ifadələr sözün deyiliş tərzini və başqa xüsusiyyətlər dastanın dilini «Kitabi-Dədə Qor-

¹ Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, «Elm», 1998, səh.475.

qud»un dili ilə xeyli yaxınlaşdırır».¹

Yazılı ədəbi dilimizin və terminologiyanın ilkin inkişaf dövrünün leksikasını və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından bu abidə əvəzsiz mənbədir. Bu mənadə «Əhməd Hərəmi dastanı» XIII əsr Azərbaycan şer dilini, onun leksikasını, elmi dilini öyrənmək üçün əhəmiyyətli bir mənbədir. Faktlar göstərir ki, (Azərbaycan ədəbiyyatı və dilinin) tədqiqatçılar dastanı XIII əsr abidəsi kimi izah edirlər. Ədəbiyyatçılarla yanaşı bu əsərə dilçilər Y.Seyidov, F.Zeynalov, T.Hacıyev, Q.Kazımov, S.Əlizadə, K.Vəliyev, N.Cəfərov, A.Əlizadə müraciət etmiş, dastanın dili barəsində ilkin fikirlər söyləmişlər.

«Dastan» Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı mərhələsinin ilkin nümunələrindəndir. Azərbaycan dilinin yazılı mərhələsinin inkişafı dövründə (XIII əsrdən) ölkədə ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dili də dövlət, yazışma (sənəd) və elm dili kimi işlənmək hüququ qazanır. Getdikcə ərəb və fars dillərinin işlənmə dairəsi daralır, türkləşmənin güclənməsi Azərbaycan dilinin tədricən formalaşmasına təsir göstərir. Bu ərəfədə ana dilində yazılar genişlənir. Elə «Dastani-Əhməd Hərəmi»nin yaranmış dövr də yazılı ədəbi dilin geniş işlənməsi dövrüdür. Deməli, «Kitabi-Dədə Qorqud» şifahi ədəbi dilimizin təşəkkülü dövrünün (VI-VIII əsrlər)², «Dastani-Əhməd Hərəmi» isə yazılı ədəbi dilin təşəkkülü və ilkin inkişafı dövrünün (XI-XV əsrlər) abidəsidir.³

¹ Seyidov Y.M., Vəliyev K.N. «Dastani-Əhməd hərəmi» haqqında bəzi qeydlər. «Elmi əsərlər» Azərb. SSR Ali və orta ixtisas Təhsil Nazirliyi dil və Ədəbiyyat seriyası, 1975, №3, səh.32-38.

² Kazımov Q. «Kitabi-Dədə Qorqud», 1300. Elmi-praktik konfransın materialları (9 iyun 1999-cu il), ünsiyyət 2000, səh.25-53.

³ Məmmədov V. «Dastani-Əhməd Hərəmi» poemasının dili və üslubu. Bakı, 2001, səh.10.

Lakin dastanın dil materiallarının təhlili göstərir ki, abidənin yazılması XV əsrə gəlib çıxa bilməz. Burada işlənən anlayışlar, sözlər, ifadələr «Dədə Qorqud»un dili ilə səsləşir. Dastanda işlənən terminoloji leksika da bu cəhətdən xarakterikdir. Belə ki, dastanda işlənən ümum-xalq səciyyəsi daşıyan terminoloji leksikanın əsasını ümumtürk leksikası təşkil edir. Bunu nəzərə alaraq dastanda işlənən terminləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Musiqi terminləri qopuz, saz, şiştə (altı telli saz) pərdə (musiqidə səslərin dərəcələri), təmbür (uzun qollu saz) ney (musiqi aləti), müğənni, müsənnif (bəstəkar mənasında) nəqarə (nağara), iraqi, Hüseyni (muğam adı), Şahnaz (muğam adı) və s. Q.Kazımov dastanda işlənmiş musiqi alətlərinə öz münasibətini bildirərək yazır. «Pöema XIII əsrdə «qopuz» və «saz» sözlərinin hansı mənələrdə işləndiyi barədə təəssürat almağa imkan verir. Eyni mətndə şair həm «qopuz», həm də «saz» sözünü işlətməmişdir:

*Nühəftivü Hüseynivü Hicazi
Dilə gəlib çalardı dürli sazı
Həm on iki məqamı seyr edərlər,
Davəzdəvü şeşünü deyir edərlər.
Nühüft eləyibsən cəngi dizildi,
Qopuzu şeştə ağazi düzildi.*

Mətndən göründüyü kimi saz və qopuz eyni musiqi alətidir.

2. Hərbi terminlər: yaraq (silah), qılıç (qılınc), kəmənd, sapan (daş atmaq üçün tipli torba), yay, ox, salaq/salıq (gürz), sərhənd (qoşun böyüyü), turaq (qərargah), miri-sipah (qoşun başçısı), salqın (sapan), cəbə (zireh), kiş (ox), çevşən (örmə zireh). Bu terminlərin bir qismi arxaikləşmişdir. Mənşəcə xalis Azərbaycan-türk sözləridir.

3. Astronomik anlayışları bildirən terminlər: məşriq, ay, Zöhrə (ulduz), bədr, xurşid, nücum (ulduzlardan bəhs edən elm), Mehr (günəş), tolunmaq (bədr - ay) və s.

4. Dini terminlər: münacat, (allaha dua etmək), həqq-təala, xuda, fələk, tanrı, təallah, dua qılmaq, biti-dua, səlarət və s.

5. Zərgərlik terminləri: cəvahir, təli-bədəxşan, altun, gövhər, əqiq, aqca, gümüş, lacivərd, dürr, mərcan, müzzəhhəb (qızıl suyuna çəkilməmiş), yüzük qaşı, məsələn:

*Gövhər, inci, əqiq, lə'li-Bədəxşan
Həzaran ləvn-ləvn əlvanlı daşlar.*

6. Sənətkarlıq terminləri: xəttat, ustad, divani-xətt, (fərman və baratların yazıldığı xətt növü), memar.

7. Tibb terminləri: bud, gövdə, peykər (bədən), qaynaq (pəncə), beyin, dil (ürək mənasında), ağız, kiprik, qara bağı, can, tən (bədən), ayaq, yüz, salaq, yanaq, beyin və s.

8. Etnoqrafiya terminləri: xon, toy, dügün, qüyəg, sağdıç, soldıç, nəqib, gərdək, qutlulamağ, əba, xələt, bürgə və s. Beləliklə, çox zəngin leksikaya malik olan bu dastanda çoxlu miqdarda terminlər işlənmişdir. Bu terminlərin bir qismi ərəb-fars dilindən alınmalardır. Bu da həmin dövrdə fars dilinin nüfuzu, geniş yayılması ilə bağlıdır. N.Cəfərov Azərbaycan dilinin təşəkkülündən bəhs edərək yazırdı ki, nə qədər paradoksal olsa da, xüsusilə XI-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili olaraq fars dilinin geniş işlənməsi bir sıra tədqiqatçıların güman etdiyi kimi heç də ölkə əhalisinin İran mənşəli etnoslardan ibarət olmasının nəticəsi deyildi. Saraylarda, mədəniyyət mərkəzlərində fars dili mühiti yaradan farslar deyil, oğuz türkləri idilər ki, türklərin (oğuz-səlcuqların) ana dilinə laqeydlikləri, yaxud böyük mədəniyyət qarşısında heyranlıqları,

həmin mədəniyyəti təqlid etmələri deyildir, onlar həm bir türk, həm fars, həm də bir ərəb kimi düşünmək, özlərini (söhbət geniş xalq kütləsindən gedir) ümumi müsəlman mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi aparmaq, bütövlükdə müsəlman dünyasına hökm etmək istəyirdilər».¹

«Dastan»da işlənən terminlər «Dədə Qorqud»da işlənən terminlərdən az fərqlənir.

Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, bu əsərin («Dastani-Əhməd Hərami»nin) dili çox sadədir və daha çox «Dədə Qorqud» dastanlarının dili ilə uyğundur, xüsusi ilə söz, ifadə və qrammatik vahidlər baxımından «Dədə Qorqud» dilindən bir o qədər də fərqlənir.²

Dastanda işlənən terminlərin etnolinqvistik cəhətdən araşdırılması qədim azərbaycanlıların adət-ənənələrini, etnoqrafiyasını, məşğuliyyətini öyrənmək, maddi və mənəvi mədəniyyətlərinin, eləcə də dilinin tarixini tədqiq etmək üçün zəngin mənbədir.

XI-XII əsrlərdə bütün müsəlman Şərqiində olduğu kimi Azərbaycanda da elm və ədəbiyyat yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyəti xəzinəsinə öz əsərləri ilə elmin sonrakı inkişafında görkəmli rol oynamış, bir sıra filosof, hüquqşünas, tarixçi, riyaziyyatçı, astronom alim töhfə etmişdir.

Təbabət sahəsində Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndində «Mədrəseyi-tibb» (Tibb mədrəsəsi) və müalicəxana açmış Kafiəddin Ömər ibn Osman mədəniyyət tariximizə həm həkim, həm də görkəmli filosof kimi daxil olmuşdur. XII əsrdə Təbrizin məşhur həkimlərindən olan Mühzəfəddin Təbrizin «Əl-Muxtar» və «Kitabi tibb əl-camal» əsərlərində bir çox xəstəliklərin müalicə yolları

¹ N.Cəfərov. Azərbaycan dilinin təşəkkülü. «Elm» qəzeti, 15 yanvar, 2000-ci il.

² Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı, «Maarif», 1979, səh.160.

nəzərdən keçirilir. Mahmud ibn İlyas isə təbabət elminə həsr etdiyi əsərində əczaçılıq və müxtəlif xəstəliklərin müalicə prinsipləri haqqındakı bütün məlumatı ümumiləşdirmişdi. Kitabda adları çəkilən dərmanlar əlifbaya görə düzülmüşdür. Bu dövrdə tarixi, filoloji, fəlsəfi məzmunlu xeyli əsər yazılmışdır. Lakin həmin əsərlərin çoxu zəmanəmizə çatmamışdır. Hərtərəfli bilik sahibi olan Fəxrəddin Əbülfəzl İsmayıl ibn əl-Musanna ət-Təbrizinin qələmə aldığı irihəcmli «Tarixi-Azərbaycan» adlı əsəri də dövrümüzə yetişməyən əhəmiyyətli əlyazmalardandır.

Bu dövrdə yaşayıb-yaradan Qətran Təbrizi «Fars dilinin izahlı lüğəti» («Əl-təfasir fi lüğət ət-fars») adlı əsərini yazmışdır. M.Tərbiyətin verdiyi məlumata görə, bu «əsər farsca ilk izahlı lüğət kitabıdır, ehtimal ki, azərbaycanlıların fars dilini öyrənmələri üçün tələb edilmişdir».¹ Tədqiqatçıların hesablamasına görə, «ət-Təvasir» adlı lüğət 1000-dən çox sözü əhatə edir. Hər bir sözün izahında şərhlərin verilməsi elmi anlayışlarla bağlıdır. Qətran Təbrizi fars dilində yazsa da əsərlərində çoxlu doğma Azərbaycan-türk – dağ (mal-qaraya basılan dağ mənasında), ayaq (qədəh), sürmə, muncuq, tapança, tağ (dağ) – sözləri işlətməmişdir.

Dövrün tanınmış alimləri sırasında Xətib Təbrizi xüsusi yer tutur. Ömrünün 40 ilini elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan, Şərq xalqlarının mədəniyyət tarixinə ədəbiyyat və dilçiliyə aid onlarla əsərin müəllifi kimi tanınan görkəmli alim idi. Onun əsərlərində dilçiliyin, tarixin, fəlsəfenin, məntiqin, ilahiyyatın, etnoqrafiyanın bir çox məsələləri nəzərdən keçirilir.

Bu dövrdə yaşamış azərbaycanlı alimlər elmi dilin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Onlar ərəb leksikoqrafiyası sahəsində böyük elmi tədqiqat işi aparmış, ərəb-fars

¹ Təbrizi Q. Divan. Azərb.SSR EA-nın nəş-tı, B., 1967.

izahlı lüğətlərini tərtib etmişlər. Digər alim – Şəmsəddin Əbülabbas Əhməd ibn Xəlil əl-Xüqeyyi Yaxın Şərq ölkələrində dilçi, ədəbiyyatçı, filosof və təbib kimi tanınmışdı. Alim «Kitab fi-l üsul» («Üsul haqqında kitab»), «Kitab fən ən-nəhrə» («Sintaksis kitabı»), «Kitab yəstəmili alə rumuz əl-hikmiyyə» («Fəlsəfi rəmzləri əhatə edən kitab»), adlı əsərlərin müəllifidir.

Bədii və fəlsəfi təfəkkürümüzün işıqlı ədəbiyyatını yaradan dahi şairimiz N.Gəncəvi dünya ədəbiyyatında yeni dövr açmış, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının bədii, etik, estetik, fəlsəfi, riyazi təfəkkür tərzini işıqlandıraraq istiqamətləndirmişdir.

Y.Bertels yazır: «Nizami öz dövrünün biliklərinin bütün məcmusuna sahib idi. Fəlsəfi ədəbiyyatla, astronomiya və astrologiya ilə, coğrafiya və kosmoqrafik ədəbiyyatla, müəyyən dərəcədə riyaziyyat, fizika və kimya ilə tanış olmuşdu. Onun əsərlərində çox qiymətli tibbi, bioloji, təbii-elmi məlumatlara təsadüf olunur».¹

Nizami o zamankı elmin bütün sahələrini dərindən öyrənib İbn Sina, Biruni kimi əsrinin ən böyük ensiklopediklərindən biri oldu. Mütəfəkkir ən böyük nailiyyətlərini təbabət, astronomiya və həndəsə sahəsində əldə edə bilmişdi. Şair "Xosrov və Şirin" poemasında Şapurun dili ilə Fərhadın elmi dünyagörüşlü bir sənətkar olduğunu yazır:

*Həndəsə elmində xariqə saçar
"Məcəsti", İqlidis sirrini açar.*

Şair öz qəhrəmanının Yunanıstanda riyaziyyatın banisi hesab edilən Evklidi öyrəndiyini, "Məcəsti"ni dedikdə isə Bətlimusun /Ptolemey/ dünyanın quruluşu

¹ Бертелс Е. Избранные труды Низами и Физули. М., 1969, с.74.

haqqında yazdığı əsəri ilə dərindən tanış olduğunu, Çində bütün biliklərə yiyələndiyini göstərir.

"Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl" poemalarında şair peşəkar bir alim kimi səma cisimlərini təsvir edərkən elə ulduzların və səyyarələrin adını çəkir, professional şəkildə onların xüsusiyyətlərini qeyd edir ki, onlar Avropa elminə yalnız teleskop kəşf edildikdən sonra məlum olmuşdur.

"Yerin şar şəklində olması", "daimi çərx edib hərəkətdə olan göyün" quruluşu, "kainatın və zamanın əbədiyyəti", "dörd ünsürün mahiyyəti" əsərlərindən görüldüyü kimi, Nizamiyə məlum idi. O bilirdi ki, Saturnun öz dairəsi var. Həmin dairə Avropada çox sonralar Qaliley tərəfindən kəşf edildi. Nizaminin özü bu barədə yazır: "Qısa bir müddətdə Saturnun dairəsi ilə Yer kürəsinin mərkəzi arasında yerləşmiş fənlərin hamısını öyrənib, bütün elmlərin ümmanı oldum".¹

Nizami əsərlərində eşqi kainatdakı cazibə qanununa bənzədir:

*Mənim xəzinəm var "Mızı yzs hp-zir-ar",
Boş zəhmət çəkməyin nə mənası var?*

*Hər şey kainatda öz-ybz bağlıdır
Filosoflar bunu eşq adlandırır.*

Bu sətirlərdən aydın olur ki, Avropada Nyutonun XVIII əsrdə kəşf etdiyi "cazibə qanunu" şairə artıq adi bir həqiqət kimi məlum idi. Шair языр ки, бу дүnyada cazibə qanunu adlı bir təbiət qanunu mövcuddur və yer üzündəki bütün canlı və cansız, şüurlu və şüursuz varlıqlar bu qanuna tabedir. Bu qanun maqnitin dəmiri

¹ Əliyev R. N. Gəncəvi. «Sirlər xəzinəsi». B., «Elm», 1981, səh.8.

özünə cəzb etməyə, kəhrəbanı samanı özünə çəkməyə məcbur edən qanuna bənzəyir. Lakin xüsusiyyəti olmayan çoxlu metal samanı özünə cəzb edə bilməyən saysız-hesabsız daş var. Yalnız o şeylər cəzbetmə qabiliyyətinə malikdirlər ki, gövhərləri safdır, təbiidir. Cazibə olmasaydı, kainatın quruluşu dağlar, eşq olmasaydı həyat öz məhvərindən qopub pozulardı.

Xosrov və Şirin poemasında şair Büzürgümid kimi bilici obrazı yaradaraq onun diliylə həm həyatı nəsihətləri, həm də dünya, yaradılış haqqındakı görüşlərini ifadə edir:

*Yenə Xosrov dedi: "Bu ulduz **ölr** k
Nəyə minmiş, söylə bir kəs bilirmi?"*

Xosrov bilmək istəyir ki, ulduzları fəzada saxlayan qüvvə nədir? Beytdə ulduz cirmi onun "kütlesi" mənasında işlənmişdir. Büzürgümid ona cavab verir ki, bu işin doğruluğunu sübut edən yoxdur.

*Çoxları bu işə meylini vermiş
Rzie göstərir ki, mahaldır bu iş.*

Burada rəsəd ulduzlar aləminin tədqiqi deməkdir.

Bəzi təbiət hadisələrini anlamaqda da Nizami renesansın ilk carçısı kimi çıxış edir. Aləm haqqında ehkamların mənasız və metafizik izahlarının əksinə olaraq Nizami bütün varlıqların hərəkət etdiyini və dünyanın yuvarlaq olduğunu söyləyir. Şair:

*Bu kürə şəkildə yalnız yer deyil,
Hər xətt ki, hər lənir **nş varpaqlr**, bil, deyir.*

Şairin poemalarında varlıq və həyatın bir çox məsələləri haqqında onun fəlsəfi görüşləri ifadə olunur.

Nizami dövrü Avropa xalqlarının mədəni həyatında XIII-XIV əsrlərdə başlayan və tarixə İntibah dövrü adı ilə daxil olan böyük çevrilişləri xeyli qabaqlamışdı. Bu, Yaxın və Orta Şərqdə elmin, ədəbiyyatın çiçəklənmə dövrü idi. Bu cəhətdən şairin ədəbiyyata "Yeddi gözəl" adı ilə daxil olan poeması diqqəti cəlb edir. Şair yazır:

*Bitirdim dastanı, bir nəşə tapdım,
Atımı "Həft peykər" üstünə çapdım.*

Aydın görünür ki, "peykər" sözü burada "gözəl" mənasından daha çox "səma cismi" mənasını ifadə edir. Onun digər mənaları bunlardır: "qamət", "obraz", "təsvir", "büt", "portret", sonra isə "qəşəng qamət" və "gözəl" kimi məcazi mənaları gəlir.

İzahlı lüğətlərdə "peykər" sözünün aşağıdakı mənaları göstərilir:

1. Cism, qamət, bədən, gövdə. 2. Heykəl, heykəltəraşlıq abidəsi; 3. Şəkil, təsvir, portret, rəsm əsəri. 4. Zahir görkəm, sima, surət; 5. Ulduz, planet, səma cismi.

Poemada "peykər" sözü bütün mənalarda işlənmişdir, sərlövhədə isə çox güman ki, axırıncı mənayı "ulduz", "planet" mənasını ifadə edir. Əsərdə Bəhram Gur üçün dünyanın hər tərəfindən gətirilmiş gözəllərdən ötrü tikilən yeddi saraydan söhbət açılır. Saraylar, o vaxtın astroloji anlayışına görə hər birinin öz rəngi olan və hərəsi həftənin konkret bir gününü təcəssüm etdirən yeddi planetə həsr olunmuşdur: 1/ Yaşıl saray-Ay- bazar ertəsi; 2/ Qırmızı saray-Mars /Mərrix/-çərşənbə axşamı; 3/ Mavi /göy/ saray - Merkuri /Ütarid/ - çərşənbə; 4/ səndəl rəngində olan saray /Yupiter /Müşəri/ - cümə axşamı; 5/ Ağ saray - Venera /Zöhrə/ - cümə; 6/ qara saray -Saturn /Zühəl/ - şənbə; 7/ Sarı saray - Günəş - bazar günü.

"Atımı yeddi peykərə tərəf qovdum" deyəndə, şair

özünün ilham atını səma cisimlərinə, ulduzlara tərəf qovmağı nəzərdə tuturdu.

Nizamiyə nəzirə yazmış şairlər də "peykər" sözünü göstərilən mənada qəbul etdiklərinə görə Əlişir Nəvai Nizamiyə yazdığı poemaları "Yeddi səyyarə", Əbdür-rəhman Cami yeddi poemadan ibarət əsərini "Böyük Ayı Bürcünün yeddi səyyarəsi" adlandırıb.

Şair poemada yeddi planetdən, ulduzlardan, səmadan, onun sirlərindən ətraflı danışır:

*Həndəsə xəttinə əməl edərdi
Minlərlə **Mzöklük**o həll edərdi.*

Bu beytdə şairin ulduzlar elmini dərinədən bildiyini, məharətli münəccim olması təsvir edilir.

Nizami dövründə Uran, Neptun və Pluton planetləri hələ kəşf olunmamışdı. Sonuncu ən uzaq səyyarə /planet/ Zühəl /Saturn/ hesab olunurdu. Odur ki, Nizami mübaliğə yaratmaq üçün deyir ki, Xosrov Zühəlin hərəkət "pərgarı" /orbiti/ ilə Yerın mərkəzi arasında olan bütün yaranmışların sirrini öyrəndi:

*Zühəlin pərgarından yerin mərkəzinə qədər,
Fələklərin yaranmışlarını öyrəndi.*

Nizamidə "fələk" termini isə bəzən asımanı, Kainatı, bəzən də səyyarələrin təsirini /orbitini/ ifadə edir.

Nizami həm də nücum /astrologiya/ elmindən xəbərdar mahir bir münəccimdir. O, Xosrov Pərvizin taxta çıxması üçün seçilmiş "xoş saati" belə təsvir edir:

*Ay yüksələn zaman balıq bürcündən
Pərviz şah bürcündə salmışdı məskən
Sövr Zöhrə ilə, Xərçəng Bürcislə*

Səadət yayırdı Təslis Təsdislə.

Yuxarıdakı beytlərdən aydın olur ki, Xosrov taxta çıxan vaxtda Ay-Balıq bürcündə, Zöhrə-Buğa bürcündə, Müştəri isə Xərçəng bürcündə imiş. Burada Nizami ulduzlar aləmindən bəhs edərək günəş və onun ətrafında hərəkət edən səyyarələrin bürcərdən keçməsinə və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrini təsvir etmişdir.

İki səyyarə qonşu bürcdə yerləşəndə, yəni onların arasındakı bucaq 60° olanda, onların bu vəziyyəti "təsdıq", yəni "altıdabirlik" adlanırdı. Səyyarələr arasındakı bucaq 90° olanda, bu vəziyyət "tərbi" dördübdabirlik, 120° olanda - "təslis" - üçdübdabirlik deməkdir. Deməli, Nizami dövründə $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{3}$ terminləri işlənmişdir.

Nizami bu beytlərdə heyət /astronomiya/, nücum /astrologiya/ elminə aid olan məsələləri o qədər bədii şəkildə verir ki, oxucu onların elmi cəhətini yaddan çıxarır.

*Bəsdır bu qaşların taqını açmamaq
Hər taqa bir nitaq qoymaq.*

Burada "nitaq" lüğəti mənada "kəmər" deməkdir.

Qədim astronomiyada "Nitaq" həm də termindir. Səyyarələrin orbitini dörd hissəyə bölüb, hər hissəyə bir "nitaq" deyirlər. Odur ki, səyyarələrin orbitinin /çevrənin/ dördübdə biri həm tağa, həm də qaşa oxşayır. Bu mənani nəzərdə tutanda, Nizami Şirinin qaşlarını nitaqa, gözlərini səyyarəyə təşbih edir.

"Nitaq" həm də qədim zamanlarda dəbdə olan bir qadın libasının adıdır: O libas çox geniş, ətəkləri çox da uzun olarmış.

Qədim münəccimlər səyyarələrin hər birinə bir rəng

vermişlər: Ay-yaşıl, Ütarid-firuzə rəngi, Zöhrə-ağ, Mərrix-qırmızı, Müştəri-səndəl rəngində, Zühəl-qara, ЭЦНЯШ isə qızıl rəngində təsvir edilirdi.

Nizami "Əyyuq" ulduzunun adını tez-tez çəkir. O səmada tez nəzərə çarpan gözəl ulduzdur, müasir astronomiyada ona Kamella deyirlər:

Əmş qa yüksələn canlı nizələr.

Şairin əsərlərindən aydın olur ki, o, ulduzların mövqeyini göstərən cədvəl, həmin cədvəli tərtib etmək üçün xüsusi alət olan üstürləblə tanışdır.

*Fələklə ykōls kcədvəlbəcədvəl
Fikrin hüçrəubl eyləmişdir həll
Üstürləbdən, zicdən alıb göstəriş
Sirlərin üzündən pərdələr açdı.*

Şair ulduzların hərəkətini hansı istiqamətə getdiyini dəqiq yazır:

*Hərəkət cüt bürclü olsa, yeri var.
Sən günəşsən, sənə bir bürc yaraşar.*

Nücum elminə görə səyyarələrdən Ütarid /Merkuri/ öz hərəkəti zamanı Cövza /Əkizlər/ və Sünbülə bürc-lərindən keçdiyi halda, Günəş ancaq Əsəd /Şir/ bürcündən keçir.

Şairin əsərlərində işlənən terminləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

ulduz adları: Bürcins ulduzu, Süheyl ulduzu, Sür-əyya ulduzu;

bürc adları: Бәәыя bürcü, Sövr-Öküz bürcü,

Xərçəng bürcü, Əkizlər /Cövza bürcü/, Əsəd /Şir/ bürcü,
Əqrəb bürcü, Mizan bürcü,

*Ay yüksələn zaman balıq bürcündən
Sövr **Zuğrz** ilə, **Xzrgzs o** Bürcinslə,
Mhəzrk Szaezçyayırdı **Çzipli Çziekiç**.*

planet adları: /Yupiter/ ПЛАНЕТИ, Zöhrə /Venera/
planeti, Ütarid /Merkuri/ planeti, Zühəl /Saturn/ planeti.

Şairin yaradıcılığında nücum terminlərinin çoxu həm
ərəb, həm də fars dilindəki adları ilə paralel işlənmişdir.
məsələn,

*Uzadıb əlini **Zhğzpmhyas a**
Toplamışdı xəznə yerdən **Nemas a**.*

Burada Zühəl ərəbcə, Keyvan isə farsca Saturn
deməkdir. Beytin mənası Zühəl /Saturn/ planetinin Mizan
bürcündə olması varlıq əlamətidir.

Müəllif astronomik terminləri bəzən bir beytdə
müxtəlif mənalarda işlədir.

Qövs

*Qövsdə yerləşir parlaq **Mhəzrk**
Müştəridir onun qövsünün yeri.*

Burada Qövs həm bürc, həm də kaman mənasında
işlənmişdir.

Zöhrə-planet

*Qorxudan ödünü **Zuğrz** qusurdu.*

Zöhrə /planet/ və zöhrə /öd/ omonimlərindən
məharətlə istifadə etmişdir. Yəni Bəhram o qədər qan
tökdü ki, Zöhrənin qorxusundan bağı yarıldı və öd qusdu.

Qürs

*Əzrəq gülü ki var, göz əlbisəli
Bu üzdən olmuşdur günəş qhrüzpk*

Burada qürsə, qürs-günəşin dairəsi, günəşin şarı mənasında işlədilmişdir.

N.Gəncəvinin yaradıcılığında sayların işlənmə məqamları da diqqəti cəlb edir. Demək olar ki, əksər rəqəmlər rəmzi mənada işlənmişdir:

*Bu yeddi örtüklü, altı barmaqlı
Bir gözlü, dörd əlli, doqquz ayaqlı.*

Bu beytdə yeddi örtük - yeddi fələk, altı barmaq - altı tərəf /şərq, qərb, şimal, cənub, aşağı və yuxarı/, bir göz - günəş, dörd əl - dörd ünsür /od, su, torpaq, hava/, doqquz ayaq - doqquz göy mənasında işlənmişdir.

Orta əsrlərdə yeddi rəqəmi müqəddəs sayılırdı. Nizami yaradıcılığında da "yeddi" rəqəmi daha çox işlənmişdir: yeddi planet, həftənin yeddi günü, göyün yeddinci qatı, yeddi əsas rəng, dünyanın yeddi iqlimi və s.

Şair bəzən rəqəmlər əvəzinə hərflərdən istifadə edir. Bu isə ərəblərdəki say sistemi ilə bağlıdır. Məsələn, şair "S.D.F." hərfləri ilə "Leyli və Məcnun" poemasının yazıldığı tarixi göstərmişdir. Ərəblərdəki say sistemində /əbcəd hesabı/ üç nöqtəsi S hərfi 500, F hərfi 80, D hərfi isə 4-ə bərabərdir:

*S.F.D. ili idi, rəcəbin sonu
Çox gözəl şəkildə bəzədim onu.*

Bu da poemanın hicri 584-cü ilə, miladi 1188-ci ilə təsadüf edir.

N.Gəncəvi yaradıcılığında riyaziyyata aid "altıbu-

caqlı" termini də işlənmişdir:

Ağlıbş öaqlı taxtı devir, yıx əməlinlə.

"Leyli və Məcnun"da həndəsə aləti olan pərgarın işini misal gətirir və "pərgar" termininin izahını verir:

*Pzroar dolansa da öz dövrəsinə,
Birinci nöqtəyə qayıdar yenə.*

Nizami həm qədim, həm də öz dövründə mövcud olan bütün elmlərə vəqif və hər cəhətdən kamil bir alim olduğu üçün bir sıra anlayışların izahını verir.

Nizami "nöqtə", "xətt", "müstəvi" və "cisim" terminlərini izah edir: Nöqtə iki xəttin kəsişmə yeridir. Sonra nöqtəni hərəkət etdirərək düz xətt alır. Əyri xətt alınması ehtimalını aradan çıxarmaq üçün nöqtənin hərəkətindən əmələ gələn xətti Nizami ərəb əlifbasının birinci hərfi kimi "əlif" adlandırır:

*Xətləri müxtəlif olan nöqtədən
İlk gələn hərəkət "Əpc"di, bil sən.*

Daha sonra yazır ki, üç düz xətt bir mərkəzi əhatə edərsə, cisim əmələ gələr:

*Qovuşdu o xəttə sonra başqa xətt
Ortalıqda bir səth törədi əlbət,
Olunca üç xətlə əhatə mərkəz
Bəsit bir **öliik** oldu, qoy bilsin hər kəs.*

Müasir həndəsədə bu məsələ, adətən, üç oxlu Dekart sistemi /x,y,z/ ilə ifadə olunur. Onlardan biri /düz/xətt, ikisi birlikdə "bəsit"/müstəvi/, üçü birlikdə "cisim" əmələ

gətirir. Bu barədə Nizami yazır:

*Xətt bəsit, ən sonra **ökür** , budur fənn,
Sən bu üç tərəfə tutum deyirsən.
Aləmi əvvəldən sonuna qədər
Belə bir qaydayla insan öyrənər.*

Nizami bütün həndəsi anlayışların maddi cisimlərlə vəhdət təşkil etdiyini bildirir. Maddi varlıq olmayan yerdə həndəsi məfhumlar da yoxa çıxır, qüvvədən düşür.

Nizaminin əsərlərində "ekvator xətti" anlayışı tez-tez işlənir:

*Dünyaya gəlmədi əvvəl xaçpərəst
Çəkdi dünyaya xaç kimi bir xətt.*

Yəni İsgəndər ekvator xəttindən biri Şimal, digəri Cənub qütbünə tərəf xətlər çəkdi, dünyanı dörd yerə böldü.

*Həmin bu dördbucaq ətləsi xətlə
Həndəsi ölçünü keçirdi ələ.*

Burada ətləsi xətt ekvator xəttindən çəkilən xətlərə işarədir, yəni İsgəndər dörd xətlə həndəsə elmini yaratdı.

Nizaminin əsərlərindən məlum olur ki, o öz dövrünün aktual elmi məsələlərini şərh etmək istəyir, elmə məlum olanları deməyi özünə ar bilir. Odur ki, riyazi məsələlərdən yalnız yeni həndəsi fikirlər və "cəzri-əsəm" haqqında danışır:

*Nitqim elə təsirli olar ki,
Czr-kzür ezs düyün saçar.*

Cəzri-əsəm-irrasional ədəd və ya kökalma əməliyyatıdır. Bu barədə Ə.Əhmədov yazır: "Bu beytdən məlum olur ki, Nizami dövründə "kökalma əməliyyatı" riyaziyyatda yenidən əmələ gəlmiş və icrası çətin olan bir məsələ imiş. Odur ki, indi hər məktəblinin bildiyi bu əməliyyat o dövrdə böyük riyaziyyat alimlərinin bilik səviyyəsinə ölçülən bir məsələ hesab edirmişlər".¹

Beləliklə aydın olur ki, "irrasional ədədlər" və "kökalma əməliyyatı" terminləri Şərqdə hələ XII əsrdə məlum imiş və bunlardan müvəffəqiyyətlə istifadə olunmuş.

N.Gəncəvinin astronomiya elmini də dərinlən bildiyi məlum olur. Nizami Günəş sisteminin quruluşu haqqında Bətləmus /Ptolemey/ modelini qəbul edir. Bu modeldə Yer kürəsini kainatın mərkəzi hesab edirlər. Bu mərkəzdə Yer sükunətdə durur, planetlər Günəş və Ay onun dövr-əsində dolanırlar. Günəş və planetlərin burada təsvir edilən sxeminə Ptolemey sistemi və ya "Geosentrik sistem" deyirlər. Müasir astronomiyada isə Günəş sistemi üçün N.Kopernikin təklif etdiyi sistem qəbul edilmişdir. Kopernik sistemində Günəş mərkəzdə durur, onun ətrafında isə doqquz planet qərbdən şərqə tərəf dövr edirlər.

Günəş sisteminin bu modelinə "Kopernik sistemi" və ya "Heliosentrik sistem" deyirlər.

Nizami bütün səma cisimlərini "dolanan günbəzlər" adlandırır:

*Bu dolanan parlaq günbəzlərdən,
Dolanmaqdan başqa uzaqdan nə görmək olar?*

¹ Əhmədov Ə. Nizami – elmşünas. B.: Azərbaycan nəşriyyatı, 1992, səh.95.

Nizami səma cisimlərini yalnız göz ilə aparılan müşahidələr əsasında uzaq cisimlərin "dolanın gün-bəzlər", yəni kürə şəkilli fırlanan cisimlər olduğunu təyin edə bilmişdir.

Burada Nizami səma cisimlərinin hərəkətini başqa yerlərdə işləndiyi "cünbüş", yəni "tərpəniş" sözü ilə deyil, "gərmiş" yəni "dolanma", "fırlanma" sözü ilə ifadə edir.

"Zic" termini səma cisimlərinin hərəkətini və onların zamandan asılı olan vəziyyətlərini təyin edən astronomik cədvəllərdir. Üstürləblər isə bucaq ölçən cihazdır; onun vasitəsilə səma cisimlərinin vəziyyətini müəyyənləşdirirlər. Müasir ədəbiyyatda üstürləb termini "astrolyabiya" "zic" termini isə "efemerid" termini ilə əvəz edilmişdir.

***Zö və hüçrəb vasitəsilə
Qeyb üzündə niqabı qaldırdı.***

Nizami burada zic və üstürləb terminlərini yan-yanı işlədir, çünki ziclərin /cədvəllərin/ qurulmasında üstürləbin böyük fəaliyyəti olur.

Üstürləbin quruluşunu Nizami yaxşı bilir, hissələri və işləmə prinsipini verir. Üstürləb aləti yeddi hissədən ibarətdir. Bu hissələrin qədim adları bunlardır: 1/Umm; 2/üzad; 3/səfayih; 4/ənkəbut; 5/fərəs; 6/fələs; 7/ qütb. Bu hissələrdən Nizami "qütb" və "ənkəbut" terminlərini daha çox işlədir.

Kainatın və onun daxilində olan cisimlərin xilqətini, onların keçmiş, gələcəyi və hazırda keçirdiyi inkişaf prosesini öyrənən elm, astrofizika və ya kosmologiya adlanır.¹

¹ Əhmədov Ə. Nizami – elmşünas. B., Azərbaycan nəşriyyatı, 1992, səh.97.

Bu elm son zamanlar formalaşib, ancaq onun kökləri çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Antik dövrün alimləri bu sahədə öz fikirlərini demişlər. Nizami də bu elm sahəsinə biganə qalmamışdır. Bütün bunlar İsgəndərnamə əsərində öz əksini tapmışdır. Şair öz fikirlərini bilici filosof obrazları ilə verir. Məsələn, Ərəstunun dili ilə:

*Əvvəl vardı ancaq tək bir hərəkət
Onu iki yerə ayırdı sürət
Bu iki hərəkət gəlib bir yerə
Yeni bir hərəkət doğurdu hərə.*

Şair burada indi müasir mexanikada "rezonans" deyilən hadisə haqqında xəbər verir. Ərəstunun fikrincə, hələ Kainatda heç bir şey olmayan vaxtda yeganə bir hərəkət olub, sonra onun güclənməsi sayəsində, guya dairəvi xətlər, dalğalar yaranıb və onların mərkəzində ilk maddə əmələ gəlib ki, sonradan o, formalaşaraq cisim şəklində düşüb:

*Üç xətt zahir oldu üç hərəkətdən
Üç dövrə yarandı ondakı xətdən
Mərkəzdən ayrıldı həmin dövrlər,
"Hərəkət eləyən cisim" oldu adı.*

Sonra yazır:

*Bu cismin saf parçaları
Həmişə qaçırdı mərkəzə sarı.*

Bu misralarda söhbət "cazibə qüvvəsi" anlayışından gedir: səma cisimlərinin dairəvi hərəkəti də həmin qüvvə ilə izah edilir.

Müasir dövrdə də səma cisimlərinin cazibə qüvvəsi

və onların qarşılıqlı təsiri bu cisimlərin hərəkətində əsas amildir.

Nizaminin əsərlərində təbiət hadisələri elmi əsaslarla izah edilir və bir çox fiziki terminlər maddə, maye, sükunət anlayışları haqqında məlumat verilir.

***Mənbə** olan hissə etdi hərəkət
Hərəkət eləyən göy oldu, parlaq,
Sükunətdə qalan bu yer, bu torpaq.*

Bütün bunlar göstərir ki, təbiət hadisələrini anlamaqda Nizami renessansın ilk çarçısıdır. Bununla da Azərbaycanda elmi dilin təşəkkülünün qədim bir inkişaf tarixinə malik olduğunu söyləmək mümkündür. Deməli, elmin inkişaf tarixi XII əsrdən də əvvəlki dövrə təsadüf edir. Çünki Nizami kimi dahinin yetişməsi üçün zəmin olmasaydı, yəni elm inkişaf etməsəydi, Nizaminin təbiət hadisələri, səma cisimləri haqqında bilikləri belə mükəmməl ola bilməzdi.

XII-XIV əsr terminologiyasının təşəkkülü bu dövrdə yazılmış ərəb-fars dilli mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Bu mənbələrdən Sədr-əddin Əli bi-Hüseynin «Əzəbir-əd doulət-x-Səlcuqiyyə» (XII əsr), Mustavfi Qəzvininin «Zeyl-e tarix-e qozide» (XIV əsr), Rəşidəddinin «Came ət-təvarix», Məhəmməd Naxçıvanının «Dəstur əl-katib fi təyin əl-Məratib» (XIV əsr) və s. misal göstərmək olar. Bu mənbələrdə ərəb və farsdilli terminlərdən bir mənbə kimi daha çox istifadə edilmişdir. İşlənən terminlər o dövrün elm sahələrinə aid bilikləri aydınlaşdırmağa imkan verir. XIII-XIV əsrlərin bədii abidələrində mehrab, qiblə, şahid, qüsl, merac, xütbə, zəhd, mövləvi kimi dini və dini-fəlsəfi terminlərə rast gəlmək mümkündür. Bununla yanaşı xalqımızın yaşadığı ictimai-iqtisadi quruluşu, məişəti, təsərrüfat həyatı, məşğuliyyəti ilə bağlı terminlər bu

mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Bunların tədqiq edilməsi xalqımızın dilinin, məişətinin, elmi-mədəni səviyyəsinin tədqiqində (xüsusilə musiqisi, ədəbiyyatı, tarixi, tibbi, hərbi, incəsənəti) mühüm rol oynayır.

Şərqdə elmi inkişaf etdirənlərdən biri də ensiklopedik biliyə malik olan Nəsirəddin Tusi olmuşdur. Nəsirəddin Tusi 15 il Marağa rəsədxanasına rəhbərlik etmiş və mühüm elmi əsərlərin müəllifidir.

Şərqdə Marağa rəsədxanası kimi dəqiq bir rəsədxananın yaranmasına böyük bir ehtiyac vardı. Marağa rəsədxanasından iki yüz il əvvəl Urgəncdə, Reydə rəsədxanalara olmuşdur. Həmin rəsədxanalarda aparılan müşahidələrin nəticələri dəqiq deyildi. Nəsirəddin bir çox astronomiya kəmiyyətlərinin yenidən təyin olunması üçün vahid proqramla, müntəzəm müşahidə apararaq, daha yüksək dəqiqliyə malik bir rəsədxananın qurulmasına nail olur və rəsədxananın nəzdində böyük bir kitabxana təşkil edir. Marağa rəsədxanasında Nəsirəddin dövrünün tanınmış alimlərini öz ətrafına toplamışdı. Burada çalışan yüksək qabiliyyətli alimlərdən biri Müvəyyədəddin Urdu olmuşdur. Bu alim rəsədxanada astronomik cihazların quruluşu ilə məşğul olmuşdur. АФР-in Drezden şəhərində "Riyazi-fiziki salon" adlı muzeydə üzərində ulduzların vəziyyəti çox böyük dəqiqliklə göstərilmiş qlobus vardır. Üstündəki yazıdan aydın olmuşdur ki, onu Mühəmməd bən Müvəyyədəddin düzəltmişdir. İndi həmin qlobus Azərbaycana göndərilmişdir.

Marağa rəsədxanasında işlədilən cihazlar haqqında düzgün məlumatı verən Müvəyyədəddinin Parisdə tapılan risaləsidir. Bu risalədən aydın olur ki, yeni cihazların yaranmasında Nəsirəddin bilavasitə iştirak etmişdir.

Marağa rəsədxanasında işlədilən cihazlardan ən böyüyü "divar kvadratı"dır. "Divar kvadratı" meridian müstəvisində qurulduğu üçün göy cisimlərini ancaq kul-

minasiya /göy cisminin meridiandan keçməsi hadisəsində/ anlarında müşahidə etmək mümkündür.

Marağa rəsədxanasında işlədilən ikinci böyük cihaz "Armilyar sferası"dır. Armilyar sferası da divar kvadratı kimi ən qədim astronomik cihazlardan biridir.

Nəsirəddin bütün dünyada hər şeydən əvvəl, dahi astronom və riyaziyyatçı kimi məşhurdur. Hər iki elm sahəsində onun çox böyük xidmətləri vardır, çünki onun kəşfləri fizika-riyaziyyat elmlərinin bütün dünya miqyasında inkişafı tarixində çox mühüm rol oynamışdır.

Marağa rəsədxanası XIII əsrdə dünyanın ən böyük mədəniyyət mərkəzi olmuşdur və "Marağa rəsədxanasında elmin bir çox sahələrinə dair aparılan tədqiqat işləri, onların yüksək elmi səviyyədə aparılması, elmi dəyəri və ən ümdəsi, Marağa rəsədxanasının qoyduğu irsin sonrakı əsrlərdə elmin inkişafına göstərdiyi böyük təsir sübut edirik ki, o, adi rəsədxana çərçivəsindən kənara çıxaraq, elmin inkişafında tam bir dövr təşkil etmişdir.¹

Marağa rəsədxanasında görülən əsas fiziki iş astronomika sahəsində "Zic Elxani" adlanan kataloqun tərtib olunmasıdır.

Ümumiyyətlə, "Zic Elxani" əsəri bir neçə şöbədə ibarətdir. Giriş hissəsində Nəsirəddin astronomik biliklərin dəqiqləşməsində özü ilə bərabər Müvəyyədəddin Urdi, Fəxrəddin İxlati, Fəxrəddin Məraği və Nəcməddin Dəbirani kimi 4 böyük alimin iştirak etməsindən bəhs edir. "Zic Elxani"nin böyük bir hissəsi təqvimlər məsələsinə həsr edilmişdir. Hazırda işlətdiyimiz təqvim bütün dünya xalqlarının hamısı tərəfindən işlədilmirdi. Hər bir xalqın özünə məxsus təqvimi var idi. Bunlardan bəziləri Ayın Yer ətrafındakı, bəziləri isə Yerin Günəş

¹ M.Nəsirəddinin anadan olmasının 750 illiyinə həsr olunmuş məruzələrin tezisi. B., 1951, səh.56.

ətrafındakı hərəkət dövrü ilə əlaqədar idi. Nəsirəddin nəinki bizim təqvim, hətta Çin təqvimi haqqında "Zic Elxani"də çox düzgün məlumat vermişdir.

"Zic Elxani"də Günəşin hərəkəti məsələsinə də çox böyük əhəmiyyət verilmişdir. Nəsirəddin dövründə geosentrik sistem üzrə Yerin Günəş ətrafı əvəzinə Günəşin Yer ətrafında hərəkəti öyrənilir.

Günəşin hərəkəti kimi planetlərin və Ayın hərəkəti də Marağa rəsədxanasında öyrənilmiş və tədqiqatın nəticəsi "Zic Elxani"də qeyd olunmuşdur.

"Zic Elxani"də "planetin orta sutkalıq hərəkəti" adlanan anlayış tam öz izahını tapmışdır. Belə ki, göstərilmişdir ki, üç yüz altmış dərəcəni planetin günəş ətrafında bir tam dövr müddətinin gecə-gündüzlərlə ifadə olunmuş sayına bölmüş olsaq "planetin orta sutkalıq hərəkəti" adlanan kəmiyyəti alarıq.

"Zic Elxani"də Ay və Günəş tutulmaları, tutulmanın növü, müddəti və başqa şərtlərinin qabaqcadan xəbər verilməsi məsələsi müəyyənləşdirilmişdir.

"Zic Elxani"yə xüsusi bir cədvəl əlavə olunmuşdur ki, burada çox parlaq ulduzların ekliptik koordinatları lazımı dəqiqliklə göstərilmişdir. Bunların əsasında Marağa rəsədxanasında "pressesiya hadisəsi"nin qiyməti təyin olunmuşdur. Marağa rəsədxanasında təyin olunmuş pressesiyanın bu qiymətindən sonralar Pekin və Səmərqənd rəsədxanasındakı astronomlar və hətta Kopernik də istifadə etmişdir.¹

Nəsirəddin Tusinin elmi nailiyyətlərindən biri də budur ki, həndəsənin əsas anlayışlarını Evkliddən sonra daha da inkişaf etdirmişdir. Evklidin həndəsə və hesaba aid yazdığı "Əsaslar" və "Başlanğıclar" əsərindən sonra

¹ Məmmədbəyli N. Mühəmməd Nəsirəddin Tusi. B., Gənclik, 1980, səh.75.

yazmış olduğu "Təhrir Öqlidis" /"Öqlidisin yazılışı"/ özündən əvvəl yazılmış bütün həndəsə kitablarından üstün olmuş və XIII əsrdən XVIII əsrə qədər həndəsə sahəsində ən qüvvətli əsər kimi istifadə olunmuşdur.

"Təhrir Öqlidis" əsərində Nəsirəddin "paralel xətlər", "nisbətlər və ədədlər nəzəriyyəsi", "həndəsə aksiomatikası" kimi riyaziyyatın əsas və bünövrəsi sayılan anlayışlarını yaradıcılıqla inkişaf etdirmişdir. O, bu əsərində riyaziyyata yeni-yeni anlayışlar daxil edir və köhnə anlayışların düzgün dərk edilməsinə imkan yaradır.

İndi bizə adi görünən şeylər vaxtilə mübahisə mənbəyi olmuşdur. Məsələn, $\frac{2}{3}$ kəsrinə iki ədədinin üçə olan nisbəti kimi baxırıq, yəni bir ədədi üç bərabər hissəyə bölürük və onu iki hissəsinə götürürük. Amma vaxtilə belə olmamışdır.

N.Tusi "Təhrir Öqlidis" in birinci redaktəsində "Ədəd" anlayışının geniş izahını verir: "Ədəd" vahidlərin yığından əmələ gəlmiş miqdardır. Ədəd say sırasında duran hər hansı şey olduğu üçün vahidin özünün də "ədəd" olduğunu mən deyirəm". Əsərin ikinci redaktəsində yazır: "Ədəd vahidlərin külliyyatından əmələ gələn miqdardır. Vahidi, ədədlərin sırasında yer tutduğuna görə vahid adlandırılır".¹

Bu ən sadə görünən riyazi anlayışlar gələcəkdə yeni elmi fikirlərin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda bu əsərində "paralel xətlər nəzəriyyəsi" anlayışını geniş təhlil etmişdir. "Paralel xətlər nəzəriyyəsi" haqqında prof. Z.İ.Xəlilov qeyd edir ki, 300 ildən yuxarı əlyazma şəklində saxlanılmış mətn 1594-cü ildə Romada ərəb dilində çap olunmuşdur. Bu mətnlə ingilis

¹ Məmmədbəyli N. Mühəmməd Nəsirəddin Tusi. B., «Gənclik», 1980, səh.79.

riyaziyyatçısı Vallis və italyan riyaziyyatçısı Sakkeri tanış olmuşdur. Bu mətnlərə daxil edilmiş Evklidin məşhur V postulatının Nəsirəddin tərəfindən isbat təşəbbüsü qeyri-evklid həndəsəsinin yaranmasında böyük rol oynamışdır".¹

Onun həndəsə əsərindən riyaziyyat tarixində mühüm əhəmiyyətə malik əsərləri içərisində Arximedin "Kürə və silindr haqqında" və "Dairənin ölçülməsi" kitablarına yazdığı şərhlər diqqəti cəlb edir. Nəsirəddinin bu iki əsərini qazax alimi Audanbek Kubesov mükəmməl tədqiq etmiş və dissertasiya müdafiə etmişdir. O göstərir ki, müasir riyazi analizin inkişafı tarixinin ilk mərhələsində Nəsirəddinin bu əsərlərinin rolu çox böyük olmuşdur. XVI-XVII əsrlərdə yeni riyaziyyatın yaranmasında bu istiqamətlərin mühüm rolu olmuşdur, çünki onun əsas prinsipləri o prinsiplər olmuşdur ki, Nəsirəddin Tusi tərəfindən infinteziyal metodlar /sonsuz kiçilən kəmiyyətlər metodları/ riyaziyyata tətbiq, dəyişən kəmiyyətlər ideyası, funksional asılılıq, ədəd anlayışının geniş məfhumu daxil edilmişdir.

Triqonometriya tarixində də ilk dəfə mükəmməl bir əsər yazan və triqonometriyanı sərbəst riyazi fənn halına çatdıran Mühəmməd Nəsirəddin Tusi olmuşdur. O, bu əsəri "Kitabi-fi-şəklül qita" /"Kəşimələr şəkli"/ 1260-cı ildə ərəbcə Marağa rəsədxanasında yazmışdır. "Şəklül qita" əsərinin bir neçə qədim nüsxələri Qərbi Avropanın bir çox kitabxanalarında vardır. 1891-ci ildə İstanbulda "Şəklül qita" əsərinin bir nüsxəsi tapılır və fransız və ərəbcə mətni nəşr olunur. Bundan sonra riyaziyyat tarixçiləri arasında mübahisə başlayır. Bu kitabın nəşrinə qədər XVII əsrdə yaşamış Reqiomontan triqonometriya

¹ Xəlilov Z. Nəsirəddin Tusinin riyazi əsərləri haqqında. B., ADU nəş-tı, 1956, səh.12.

sahəsində ən nüfuzlu alim sayılmışdır. Bu cəhətdən V.P.Şeremetevskinin aşağıdakı qeydləri diqqəti cəlb edir: "Reqiomontan bu metodoloji müvəffəqiyyətlərdən başqa elmi mahiyyətinə görə yeni triqonometrik funksiyanı, yəni sonralar /XV-XVI əsrdə/ "tangens" adını alan funksiyanı daxil edir. X əsrdə ərəblər tərəfindən günəşin yüksəkliyini təyin etmək üçün üfüqi müstəvi üzərində vertikal istiqamətində qoyulmuş SV çubuğunun salmış olduğu AV kölgəsinin vasitəsilə SAV bucağını təyin etmək üçün SAV bucağının qonşu kateti AV-nin qarşısında katetə olan nisbətini ədədi qiymətini və ya SV1 olduqda "kölgə" Reqiomontana məlum deyildi. Reqiomontan, qarşı duran katetin qonşu katetə olan nisbətini, yəni $\frac{CB}{AB}$ funksiyasını

indi A bucağının tangensi adlanan anlayışı vermişdir.¹

Bu düzgün deyildir. Əbül Vəfa Buzcani hələ X əsrdə "tangens", "kotangens", "sekans" və "kosekans" terminlərini hazırda işləndiyi mənada vermişdi. Əbül Vəfa tangensi zill /kölgə/, kotangensi zill tamam /kölgə tamamlayıcısı/, sekans və kosekans uyğun qüvvələrin diametri deyə adlandırmışdır.

Nəsirəddin bu anlayışlar haqqında fikirlərini o qədər aydın yazmışdır ki, buna heç bir şübhə qalmır.

Nəsirəddin yazır: "Bu şəkli /yəni tangensləri teoreminin/ icad edərək meydana atmaqda birincilik Əbül Vəfa Əlbuzcaniyə aiddir. Əbu Reyhanı yəni Birununin deməsinə görə başqa heç bir kəsin iddiası ola bilməz. Buradakı teoremin əsası bundan ibarətdir.

Tərəfləri böyük dairə qövsələrindən əmələ gəlmiş düzbucaqlı üçbucaqlarda düzbucağın iki tərəfindən birinin

¹ Məmmədbəyli N. Və Haşımzadə M. «Şəklül qita» kitabının riyaziyyat tarixində əhəmiyyəti. Azərb.SSR EA Xəbərləri, 1951, №8, səh.29.

sinusunun düz bucağın sinusuna olan nisbəti, düz bucağın o biri tərəfinin zillini /tg-nin/ birinci tərəfi özünə vətər edən bucağın zillinə olan nisbəti kimidir".¹

Buradan məlum olur ki, Şerematevski Reqiomontanın birinci dəfə olaraq "tg funksiyası" anlayışını verməsini əsassız göstərmişdir. Nəsirəddin Tusinin "Şəklül qita" əsəri", Marağa rəsədxanasında tərtib olunmuş triqonometrik funksiyalar cədvəli /"Qövs-sinus cədvəli" və "Qövs-tanges cədvəli"/ və bu cədvəlin Uluqbəy rəsədxanası astronomları tərəfindən yenidən işlənilib tərtib olunması göstərir ki, Avropada XV əsrdə Reqiomontan və onun kimi bir çox riyaziyyat alimləri triqonometriya sahəsində öz Şərq sələflərindən az yeniliklər etmişlər.

Qədim yunan riyaziyyatçılarına heç bir triqonometrik funksiya məlum deyildi. Bütün riyaziyyat tarixçilərinin göstərdiyinə əsasən ilk dəfə "sinus" anlayışı Hindistanda yaranmışdır. Həmin funksiyaya "civə" deyirdilər. Ərəb dilində bu söz "ceyb" kimi işlədilmişdir. "Ceyb" sözü Avropada sinus kimi tərcümə edilmişdir. "Qövs-sinus" cədvəli isə Yaxın Şərqdə Həbəşül Hasib tərəfindən tərtib olunmuşdur.

İlk dəfə olaraq hər dəqiqədən bir qövsün dəyişməsi əsasında cədvəl Marağa rəsədxanasında tərtib olunmuşdur. Beləliklə, XIII əsrdə Azərbaycanda yaşamış və yaratmış alimlər triqonometriya sahəsində dünya əhəmiyyətinə malik iş görmüşlər.

Hesab elminin inkişafında N.Tusinin 1265-ci ildə yazmış olduğu "Lövhə və torpaqla hesablamının məcmusuna aid kitab" əsəri böyük rol oynayır. "Hesablama məcmusunun" əsasında XIV əsrin əvvəlində Həsən Nişapurinin "Hesabın Günəşi" və XV əsrin əvvəlində isə

¹ Məmmədbəyli N. Və Haşımzadə M. «Şəklül qita» kitabının riyaziyyat tarixində əhəmiyyəti. Azərb.SSR EA Xəbərləri, 1951, №8, səh.96.

Qiyasəddin Kaşinin "Hesabın açarı" əsəri yazılır.

"Hesablama məcmusu" əsərində tam ədədlərin kəsrlərin mühasiblər üsulu ilə hesablanması ən qiymətli fəsil-lərdir. Əsərin ən maraqlı və yaradıcı hissəsi "Köklər, kvadratlar, kublar və bunların ardınca gələn dərəcələrə aid biliklər haqqında" bölməsidir. Bu bölmə özbək alimi Səidəmin Əhmədov tərəfindən geniş öyrənilmişdir. Kub kökalma qaydası ilk dəfə Çin alimləri tərəfindən verilmişdir. həmin metod hazırda Rurfini-Horner metodu adlanır. İlk dəfə olaraq onu şərq alimlərindən türkmən riyaziyyatçısı Əl-Nəsəvi göstərmişdir. Əbül Vəfa kub, dördüncü və yeddinci dərəcədən kökalma, Biruni isə kub və yüksək dərəcələrdən kökalma qaydalarını vermişlər. Ömər Xəyyamın "Hesabın çətinlikləri" əsərində "kökalma qaydaları" yazdığı güman edilir. Son zamanlara qədər belə hesab edilir ki, yüksək dərəcədə kökalmanın ümumi qaydası Qiyasəddin Kaşinin "Hesabın açarı" əsərində təsvir edilmişdir.

1963-cü ildə Moskvada "Tarixi riyazi tədqiqatlar" əsərlərinin XV buraxılışında Nəsirəddinin "Hesablamalar məcmusu"nun XI bölməsinin tərcüməsindən məlum olur ki, hələ Qiyasəddin Kaşidən 160 il əvvəl "kökalma qaydaları" anlayışı haqqında çox geniş məlumat bu əsərdə vardır.

N.Tusi bu əsərdə bir çox anlayışların tam tərifini vermişdir. "Əgər ədədin sətirində bir şey qalmazsa, fərz edilmiş ədəd açıqdır /rationaldır/ və axtarılan ədəd qiymətin sətirində açılmış ədəddən ibarətdir. Yoxsa, əgər bir şey qalarsa, verilmiş ədəd irrasionaldır.¹

Lakin hələlik bir çox əsərlərdə N.Tusin, eləcə də Şərq alimlərinin riyaziyyat tarixində etdikləri yeniliklər

¹ Məmmədbəyli N. Mühəmməd Nəsirəddin Tusi. B., «Gənclik», 1980, səh.117.

tam öz əksini tapmamışdır. Məsələn, prof. A.Q.Yuşkeviç "Orta əsrlərdə riyaziyyat tarixi" əsərində /"kəsrlər" bəhsi/ Nəsirəddinin və Qiyasəddin Kaşinin əldə etdiyi nailiyyətlərə toxunulmamışdır. Şərq alimlərindən kəsrlərin nəzəriyyəsi ilə məşğul olanlardan Əl-Xarəzminin, Əbül-Vəfanın, Əl-Nəsavinin əsərlərini xüsusi olaraq qeyd etmək zəruridir.

1959-cu ildə həmin kitabın müəllifi əsərində yazır ki, əməliyyat nəzəriyyələrini yaradana qədər nisbətlər nəzəriyyəsinə inkişaf etdirmək lazım idi, halbuki, N.Tusi özünün "Şəklül qita" və başqa əsərlərində nisbətlər nəzəriyyəsinə hələ 1260-cı ilə kimi lazımı qədər inkişaf etdirməyə nail olmuşdur.

Son zamanlara qədər "kəsr" anlayışı haqqında material az idi. İndi isə Əl-Xarəzminin, Əbül Vəfanın, Əl-Nəsavinin və Nəsirəddinin əsərləri öyrənildikdən sonra kəsrlərin tarixi haqqında geniş məlumat aşkar olundu. Əl-Xarəzminin "hind hesabı" haqqında əsərində "kəsr" anlayışı haqqında müəyyən bilik verilir. Sonra isə Əbül Vəfa "kəsr" anlayışını daha da inkişaf etdirir və beş yerə ayırır: baş kəsrlər, tərkibi kəsrlər, birləşmiş kəsrlər, ifadə olunmayan kəsrlər, beşinci tip kəsrlər.

Əl-Nəsavi "kəsr" anlayışını daha da inkişaf etdirir, "kəsrlərin toplanması" və "çıxılması" anlayışı haqqında geniş məlumat verir. Amma "kəsr" anlayışı haqqında əhəmiyyətli nailiyyəti N.Tusin "Hesablama məcmuəsi" əsərində görürük.

Nəsirəddinin elmi kəşfinin əsil mahiyyətini anlamaq üçün Çin alimlərindən Çində Lyu Xuye tərəfindən hazırlanmış "Riyaziyyat doqquz kitabda" əsəri diqqəti cəlb edir. həmin kitabda riyaziyyata aid olan biliklərin Çin alimləri tərəfindən bizim eradan əvvəlki min il içərisində toplandığı güman edilir. Bu kitabda kəsrlər üzərində aparılan bütün əməliyyat qaydalarına təsadüf edilir.

N.Tusinin "Hesablama məcmuəsi" əsərində də "kəsr" anlayışı haqqında ətraflı məlumat verilir. Özündən əvvəlki müəlliflərdən fərqli olaraq "ortaq ölçülük" və "ortaq ölçüsüzlük" anlayışlarını da işlədir. "Ortaq ölçülü ədədlər elə ədədlərdir ki, onları birdən başqa digər ədədə də bölə bilərik: "Ortaq ölçüsüz ədədlər elə ədədlərdir ki, onları ancaq bir /1/ bölür".¹

Əvvəlcə Nəsirəddin "Kəsrlərin həmcinsləşdirilməsi" prosesini izah edir. Burada tamlı kəsrlərin mürəkkəb kəsre çevirmək haqqında danışılır. Bu əməliyyatı Nəsirəddin "Təcnis" adlandırır. Sonra o həmin prosesin əksini /ona rəfə/ deyir. Bundan sonra "ortaq məxrəc" tapmaq qaydasını izah edir, kəsrlərin çıxılması, vurulması, bölünməsi haqqında məlumat verir.

N.Tusinin hesab elmi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər Avropa elminin inkişafı tarixində böyük əhəmiyyətə malik olduğu üçün 1963-cü ildə Herbert Nipger və Kurt Hogel tərəfindən həmin kitab yunan dilindən alman dilinə tərcümə edilib Vyana şəhərində çap olunmuşdur. Bu əsərdə hesab elmi mükəmməl hala salınmışdır.

Kəsilməz və diskret kəmiyyətlər və riyaziyyatın bəzi anlayışları N.Tusi tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Ancaq bunların qarşılıqlı münasibətləri öyrənilməmişdi və onların ziddiyyət vəhdəti nəzərdə tutulmurdu. Bunların qarşılıqlı əlaqəsinin mövcud olmasını ilk dəfə olaraq Nəsirəddin göstərir: O özünün "Tam dördtərəfli haqqında" əsərinin başlanğıcında qeyd edir ki, kəsilməz kəmiyyətləri ancaq diskret kəmiyyətlər vasitəsilə və əksinə olaraq, diskret kəmiyyətləri ancaq kəsilməz kəmiyyətlər vasitəsilə dərk etmək mümkündür. N.Tusinin

¹ Məmmədbəyli N. Mühəmməd Nəsirəddin Tusi. B., Gənclik, 1980, səh.131.

bu sözləri yazdığı vaxtdan 362 il sonra həndəsəşünas Kavalieri Qalileyə yazdığı məktubunda qeyd edirdi. "Mənə elə gəlir ki, kəmiyyətlər prinsipi öz-özlüyündə kəsilməz və diskret kəmiyyətlər üçün ümumidir.

N.Tusi "ədəd" anlayışını nisbətlər vasitəsilə inkişaf etdirir. O, "Təhrir Öqlidis" əsərində /II redaktəsində səh.109/ yazır: "Əgər bir kəmiyyət o birini bir dəfə ölçürsə, bu bərabərlikdir, əgər qalıqsız olaraq bir neçə dəfə ölçürsə, ölçmənin ölçülənə nisbəti kəsir; tərsinə götürsək qatdır. Əgər iki kəmiyyətdən biri o birisini bir neçə dəfə ölçürsə, onlar rəasional kəmiyyətlərdir, əgər bunların biri başqasına bərabər deyilsə və elə üçüncü bir kəmiyyət yoxdur ki, bunların üçünü də ölçsün, həmin kəmiyyətlər irrasionaldır.

Göründüyü kimi, "ədəd" anlayışını inkişaf etdirərək yeni anlayışlar "kəsir ədəd", "tam /qat/ ədəd", "rəasional ədəd", "irrasional ədəd" anlayışlarını kəşf etmişdir.

N.Tusinin bu sözlərini Nyutonun aşağıda qeyd olunmuş sözləri ilə müqayisə edək: "Ədəd dedikdə, biz bir və ya bir neçə vahiddən düzəlmiş çoxluq deyil, eyni cinsdən olan bir kəmiyyətin, vahid qəbul olunmuş başqa bir kəmiyyətə olan mücərrəd nisbətini başa düşürük. Ədədlər üç şəkildə olur: tam, kəsir və irrasional. Vahidlərlə ölçülən ədədlərə tam ədəd, vahidin hissələrinə kəsir, vahidlərlə ölçülə bilməyən ədədlərə isə irrasional ədədlər deyilir.

N.Tusinin bu riyazi nailiyyətləri haqqında prof. Z.İ.Xəlilov yazır: "Nəsirəddinin kəsilməz kəmiyyətlər nəzəriyyəsinə və ədəd haqqındakı nəzəriyyəyə aid olan fikirləri riyaziyyatın sonrakı inkişafına çox böyük təsir göstərmiş və müasir riyazi analizin əsaslandırılmasında lazım olan dəyişən kəmiyyətlərin kəşfi, differensial və inteqral hesabının kəşfi və kəsilməzliyin ciddi tərəfi kimi mühüm kəşflərin hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oyna-

mışdır".¹

XV əsrin birinci yarısında Səmərqənddə möhtəşəm bir astronomik rəsədxana təsis olunur. Bu rəsədxanayı Teymur-Ləngin nəvəsi Uluqbəy /1394-1449/ təşkil etmişdi. Rəsədxananın bütün işlərinə hökmdar olmasına baxmayaraq Uluqbəy rəhbərlik etdiyinə görə bu rəsədxanaya Uluqbəy rəsədxanası deyirlər.

Uluqbəy rəsədxanada çalışmaq, müşahidə aparmaq, astronomiya, riyaziyyat emlərini inkişaf etdirmək üçün bacarıqlı astronomları işə dəvət etmişdi. Rəsədxanada çalışan ən qabiliyyətli astronomlardan Qiyasəddin Kaşi, Qazızadə Rumi və Əli Quşçunu göstərmək olar. Qiyasəddin "Zic Elxani"nin mükəmməl forması olan "Zic Xaqan" adlı bir astronomik kataloq düzəldib Uluqbəyə təqdim edir. Qiyasəddinin çox hazırlıqlı bir astronom olduğuna görə Uluqbəy onu rəsədxanaya dəvət edir. Marağa rəsədxanasının astronomik cihazlarını dərindən öyrənmiş Qiyasəddin astronomik cihazlar haqqında bir risalə /traktat/ yazır. Bundan başqa, riyaziyyatın inkişaf etməsində böyük rol oynayır. "Hesabın açarı", "Çevrənin mühiti haqqında", "Vətər və sinus haqqında" əsərlərini yazmışdı. Onun bu əsərlərində /"Hesabın açarı" əsərində/ hazırda "Nyuton binomu" adlanan ikihəddinin açılışı verilmişdir. Bundan başqa "istənilən dərəcədə kök almaq yollarını", "onluq kəsrin əmələ gəlməsi" anlayışlarının verməkdə Qiyasəddinin rolu böyükdür.

Qazızadə Rumi Uluqbəyin müəllimi olmuş və onun "Hesab haqqında risalə", "Sinuslar haqqında" əsərləri vardır.

Uluqbəy rəsədxanasında çalışan alimlərdən biri də astronom Əli Quşçudur. O, rəsədxananın əsas elmi işlərini özündə əks etdirən "Zic Uluqbəy" yaxud "Zic Gürkani"

¹ Xəlilov Z. Nəsirəddin Tusinin riyazi əsərləri haqqında. B., ADU nəş-tı, 1956, səh.12.

kataloqlarını tərtib edir.

1449-cu ildə dindar ruhanilərin fitvası ilə xaincəsinə öldürülən Uluqbəydən sonra Əli Quşçu Səmərqənddən Azərbaycana gəlmişdir. Onun "Hesab risaləsi", "Astronomiya risaləsi" adlı əsərləri vardır. Uluqbəy rəsədxanasında işlənən astronomik cihazların qurulmasında Marağa rəsədxanasının cihazlarının nəzəriyyə və təcrübələrindən istifadə edilmişdir.

Uluqbəy rəsədxanasındakı "Zic Uluqbəy" astronomik kataloqu Marağa rəsədxanasının astronomik kataloqu əsasında tərtib olunmuşdur. Marağada aparılan elmi işlər həm nəzəri, həm də təcrübi cəhətdən Səmərqənd rəsədxanasına böyük təsir göstərmişdir. Bununla belə hər bir rəsədxananın öz müstəqil elmi fəaliyyəti olmuşdur.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda elmin digər sahələrində, xüsusilə dəqiq elmlərdə yüksək inkişaf başlandı, qiymətli əsərlər yazıldı. Mühasibat və hesabdarlıqla bağlı Abdulla Təbrizinin «Qanun əs-səadət» və «Şəhadətnamə», riyaziyyata aid Şəmsəddin Übeyd Təbrizinin, tibb sahəsində F.Rəşidəddinin uğurları böyük oldu. Onun tibbə aid əsərləri Şərqdə böyük şöhrət tapdı. Azərbaycan alimi Məhəmməd Naxçıvani xəstəliklərin mühafizəsi və müalicəsi məqsədi ilə xüsusi müəssisələrin – «dar üşşəfaların» fəaliyyət göstərdiyini xəbər verirdi: Dar üşşəfalarla yanaşı, ölkədə «daruxanalar» (apteki) mövcud idi. Daruxanalarda həkimin qəbzinə uyğun dərmanlar, qatışıqlar (məacin) hazırlanır və xəstələrə verilir.¹

F.Rəşidəddin 14 elmi əsərin müəllifi idi. Bu əsərlər tibb, tarixə və kənd təsərrüfatına həsr olunmuşdur. Alimin «Came ət-təvarix» («Tarixlər toplusu») əsəri dövrün tarixinin işıqlandırılmasında mühüm yer tutur. XIII-XIV əsrlərdə zəngin tarixi irsin qələmə alınmasında Şərqi ta-

¹ Azərbaycan tarixi, VIII s. B., «Təhsil», 2001, səh.114.

nınmış alimləri ilə yanaşı Azərbaycan tarixçiləri də yaxından iştirak edirdilər. Əhməd ibn Məhəmməd Təbrizi, Təvəkkül ibn Bəzzaz, Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, Məhəmməd Naxçıvani, Nizaməddin Şami kimi Azərbaycan alimlərinin əsərləri bütün Şərqdə məşhurlaşır.

Cöğrafiya sahəsində Zəkəriyyə Qəzvininin, Həmdullah Qəzvinin, Azərbaycan alimi Əbdürrəşid Bakuvinin əsərləri meydana gəldi. Dilçilik sahəsində Azərbaycan alimləri Hinduşah Naxçıvani və oğlu Məhəmməd Naxçıvani daha çox tanındılar. Hinduşah Naxçıvanının «Sihahül-əcəm-bil lisanəl farsı», Məhəmmədin «Sihah ül-fars» (Fars dilinin izahlı lüğəti), əsərləri ərəb və fars dilləri ilə yanaşı Azərbaycan dilinin inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Bu dövrdə bir sıra ikidilli, üçdilli lüğətlər meydana gəldi. «Azərbaycan dili» terminindən istifadə olunmağa başlandı. Lüğətlərdə 10 minlərlə Azərbaycan sözü, termini özünə yer tapdı. Əsirəddin Əndəlusinin ərəb dilində yazdığı «Türk dilinin dərkətmə kitabı»nda (2300 sözü əhatə edən azərbaycanca-ərəbcə lüğət) Azərbaycan dilinin morfoloqiyası və sintaksisi öz əksini tapdı. XIV əsrdə Cəmaləddin ibn Mühənnanın yazmış olduğu «Kitabi hilyətül-insan və helbətül-lisan» adlı lüğəti də Azərbaycan dilinin elmi dilinin inkişafı baxımından diqqəti cəlb edən əsərlərdəndir. Bu lüğət üç hissədən – birinci hissə, ərəbcə-farsca, ikinci hissə – ərəbcə-türkcə (azərbaycanca), üçüncü hissə ərəbcə-moğolca lüğətdir. Bu əsərin ikinci hissəsində Azərbaycan dilinin fonetik, qrammatik xüsusiyyətlər haqqında ətraflı məlumat verilmiş, sonra sahələr üzrə lüğət hissəsi yerləşdirilmişdir. Lüğətdə təxminən 2 mindən çox termin və söz verilmişdir. Ə.Dəmirçizadə yazır: «Bu əsərdə fonetik və qrammatik quruluş haqqında verilmiş bəhslər çox maraqlıdır və demək olar ki, bu mərhələdəki dilin fonetik sistemi və qrammatik quruluşu haqqında daha də-

ciq məlumat baxımından dəyərli faktlarla doludur».¹

Bu mərhələdə yazılmış lüğətlərdən biri də «Töhfeyi-Hüsan» adlı mənzum lüğətdir. Bu Hüsan adlı şəxs tərəfindən yazılmış farsca-türkcə mənzum halda verilmişdir. Bu dövrdə belə bir lüğətlərin yaradılması bir daha sübut edir ki, lap ilk mərhələdən Azərbaycan dilində təlim-tədris ocaqlarında elm dili kimi istifadə olunmuşdur.

Avropada da intibah dövrünün ilk mərhələsində Şərqi elmi nailiyyətlərini mənimsəmək üçün astronomiya, riyaziyyat, tibb, fəlsəfə üzrə bir çox alimlərin kitablarını ərəbcədən latıncaya tərcümə edirlər. O cümlədən Nəsirəddinin hündəşəyə, astronomiyaya, triqonometriyaya aid əsərlərinin bir çoxu hələ XIV əsrdə Qərbi Avropa alimləri tərəfindən latın dilinə tərcümə edilmişdir.

Marağa rəsədxanasında sərbəst bir riyazi fənn dərəcəsinə çatdırılan triqonometriya və triqonometrik funksiya cədvəlləri Avropada çox yayılmışdır.

Yuxarıda dediklərimizdən aydın olur ki, Azərbaycan tarixində orta əsr tibb, riyaziyyat, astronomiyanın inkişafı dövrü olmuşdur.

ХЫV əsrin birinci yarısından başlayaraq елми дилин инкишафы йазылы ядыаби дилимизин тябии-мянтиги йекунудур.

Getdikcə dil inkişaf etmiş, Həsənoğlu və İ.Nəsimi kimi şairlər yetişmişdir.

Nəsimi yaradıcılığı türk dilləri tarixində "keçid dövrü"n sonlarına, "yeni dövrün" əvvəllərinə təsadüf edir. Bu dövrdə türk sistemli dillərin çoxu artıq müstəqil inkişaf mərhələsinə qədəm basmış, ədəbi-bədii dil normaları formalaşmış sabitləşməyə başlamışdır. Məhz buna görə də Nəsiminin əsərlərində Azərbaycan dili tək cə ədəbi-bədii təfəkkürün qüvvətli ifadəçisi kimi deyil, həm də orta əsr

¹ Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. B., «Maarif», 1979, səh.163.

Şərq ictimai-fəlsəfi fikrini hərtərəfli əks etdirmək imkənina malik olan bir dil kimi özünü əks etdirir. Nəsimi əsərlərində sadə ümumxalq danışiq dili əsaslı yerlərdən birini tutmuşdur.

Azərbaycan dilinin formalaşib ədəbi normalar əldə etdiyi bir dövrdə yaşayıb yaradan Nəsimi, şübhəsiz ki, ədəbi dilimizin xüsusiyyətlərini öz əsərlərində əks etdirmiş, onun sabitləşməsinə və inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. C.Qəhrəmanov yazır: "Nəsimi dilinin leksikasının tədqiqi bizi belə bir nəticəyə gətirir ki, XIV-XV əsrlərdə artıq azəri sözləri ilə oğuz-qıpçaq tayfa dillərinə aid ünsürlər arasında tam mənası ilə hədd qoymaq, sərhəd çəkmək mümkün olmamışdır. Bu sözlər ümumxalq malı olaraq ədəbi dilə, hətta klassik şer dilinə belə sirayət etmiş, Azərbaycan dilinin tərkib hissələrini təşkil etmişdir".¹

Nəsimi dilinin leksik tərkibində Azərbaycan və ümumtürk mənşəli sözlər ayrılıqda ərəb və fars sözlərinə nisbətən çoxluq təşkil edir. Lakin Nəsiminin təbliğ və təmsil etdiyi hürufilik və panteizm ideyaları, Şərq fəlsəfəsi, Şərq elmi, eləcə də yaşadığı mühüm ərəb ideologiyası və fars ədəbi cərəyanlarının güclü təsiri ilə ərəb və fars terminləri şairin dilində dərin iz buraxmışdır.

XIII-XIV əsrlərdə yazılmış Azərbaycan abidələrində eyni анлайышы, eyni məfhumu və фикри ifadə etmək üçün həm ərəb, həm fars, həm Azərbaycanca ifadələr, sözlər yanaşı surətdə işlənmişdir.

Nəsimi yaradıcılığında işlənən terminlərdə də bu xüsusiyyət özünü göstərir. Onun məqsədi təkcə üslub rəngarəngliyi yaratmaq deyil, daha çox oxucuya bəlkə də məlum olmayan əcnəbi sözləri ana dilində izah etməkdir.

Nəsimi leksikasında işlənən terminləri aşağıdakı

¹ Qəhrəmanov C. Nəsiminin divanının leksikası. B., «Elm», 1976, səh.36.

qruplara ayırmaq olar:

1/ Müasir dövrdə istifadədən qalmış, ədəbi dil üçün tam arxaikləşmiş terminlər, təsə-doqquz, bist-iyirmi, simab-civə, rivaq-göy qatları, daireyi-əla-göy qübbəsi, çiraği-asiman-günəş və s.

2/ Üç dildə ərəb, fars, Azərbaycan dilində müvafiq, paralel işlənən terminlər:

1. say-sağış-hesab-şümar

hesabın saəti gəldi, nə sayırsan, nə sayırsan

Şümarın sağışın bil kim, hesabın bişümar oldı.

2. yıldız-kövkəb-səyyarə

Qanqı bürcün yıldızısan, ey mələk bilsəm səni

Mənzülün rəf oldı bin kövkəbi-səyyarədən.

Nəsimi yaradıcılığında işlənən qəsidə, divan şer, yazıçı, təsbeh terminləri müasir ədəbiyyatda da eyni mənalarda işlənir. Nəsiminin əsərlərində fəlsəfi, dini və ictimai-siyasi terminlər də işlənmişdir: sufizm, hürufilik, ənləhəq, ənallah, laməkan, cavidan, həc, iman, minacat, rindü-qəllaməm, ləzmü-əzəlü, şərabi-cüzi; Məsələn:

Ründü-qəllaməm, məqamim kuşeyi-meyxanədir,

Gəlmişəm qamu-bəladəni aşiqi-xummar məst.

Bu mərhələdə elmi, dini, fəlsəfi anlayışları ifadə etmək üçün əsasən ərəb-fars sözlərindən istifadə edilmişdir. Lakin ümumiyyətlə Nəsimi dilinin leksik tərkibində Azərbaycan və ümumtürk mənşəli sözlər ərəb-fars sözlərinə nisbətən çoxluq təşkil edir. Nəsimi «Divanı»nın leksikasında türk mənşəli terminlər də işlənmişdir. Hazırda hərbi termin kimi işlənən çavuş «çəri» (əsgər, qoşun mənalarında) Nəsimi leksikasında «bələdçi, gözətçi, qaravulçu» mənalarında işlənmişdir:

*Zöhrəvü mahu müştəri dust elinin çavuşları,
Çərx ilə çərx vuran bilür neçə dönər bu çənbəri*
(NDL,194)

M.Kaşğari lüğətində bu terminin izahı belə verilmişdir: *Çavuş-savaşa safları düzülten, savaş olmadığı zaman da askeri zulum etməyə bırakmayan kimse* (DLT, I, 368).

Nəsiminin leksikasında bitki adları- buğda, qarğu, heyvan adları – at, davar, laçın, məişətlə bağlı – ağu, badyə, düttün, yastuğ kimi anlayışlar da işlənmişdir. Lakin Nəsiminin təbliğ və təmsil etdiyi hürufilik və panteizm ideyaları, Şərq fəlsəfəsi, şərq elmi, eləcə də yaşadığı mühitlə bağlı onun yaradıcılığında işlənən terminlər əsasən ərəb və fars mənşəlidir.

C.Qəhrəmanov yazır: «XIII-XIV əsrlərdə yazılmış Azərbaycan abidələrində eyni məzmunlu, eyni məfhumu və mənanı ifadə etmək üçün həm ərəbi, həm farsı, həm azərbaycanca, ifadələr, sözlər, hətta şəkilçilərlə yanaşı surətdə işlənmişdir».¹

İ.Nəsimi dövründə Azərbaycan dili əsrinin qabaqcıl fikirlərini ifadə edən yüksək bir dil səviyyəsinə - yüksək ideallar uğrunda mübarizə dilinə, təbliğat və təşviqat dilinə çevrilmişdir. Nəsimi yaradıcılığında fəlsəfi fikirlərlə əlaqədar olaraq fəlsəfi terminlər üstünlük təşkil edir.

C.Qəhrəmanov yazır ki, «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni mərhələlərin əsasını qoyan Nəsimi şəriyyəti türk dillərində yaranan qədim və orta əsr ədəbi abidələrinin ənənəsini davam etdirmiş və klassik Azərbaycan bədii dilinin əsasını qoymuşdur».²

Bununla yanaşı Nəsimi yaradıcılığı elmi fikirlərin

¹ Qəhrəmanov C. Nəsimi divanının leksikası. Bakı, 1970, səh.14.

² Yenə orada, səh.7.

ifadəsinin də başlanğıcını qoymuşdur. Belə ki, yaradıcılığın dilin ilkin formalaşma mərhələsində yazılı ədəbi dilimizin zirvəsini təşkil edib onun bədii üslubuna mükəmməl nümunə olduğu kimi, elmi-fəlsəfi şərləri ilə elmi dilin inkişafı üçün də ilk nümunə sayıla bilər. Onun yaradıcılığında (fəlsəfə, tibb, ədəbiyyatşünaslıq və s.) bir sıra sahələrə aid terminlər işlənmişdir. Ədəbiyyatla bağlı qissə, məcaz, nəzm, təşbeh, vəzn, divan, nəğmə, yazıçı, rəvayət, dastan, hekayə və s. işlənmişdir.

Məsələn:

Yəbini qılan təşbih təkkərü nəvahü qəndə

Ol əhli-dil qətində gözi bağlu canəvərdir
(Nəs.Div.s.172)

Bu şerdə təşbih bənzətmə mənasında işlənmişdir. Eləcə də

Zülfi uzun qəsidədür, kimsə irişməz ucuna

Fikri xəta, dili qəza qiylövü qalə düşməsün (Nəs.D. səh.399).

Mütəfəkkir şairimizin yaradıcılığında müxtəlif elm sahələrinə aid terminlər işlənmişdir.

Dini anlayışlar bildirən terminlər: cəhənnəm, qiymət günü, qiblə, qəzavü-qədər, mömin, peyğəmbər, ucmağ/cənnət, behişt və s.

Filoloji terminlər: dastan/qissə, səs/sövt, zərf, ismi-məful, hərf, nöqtə, dil, kəlmədeyici (natiq).

Fəlsəfi anlayışları bildirən terminlər: zaman, məkan, inkar, vəhdət, dirilik, varlıq, qətrə, zərrə, küll, cüz.

Təbiət elmləri ilə bağlı terminlər: torpaq/xak, od/atəş, pambıq, yüzərlik, buxar, dolu, qulaq/guş, bağır/cigər, həkim şərbəti.

Hərbi terminlər: bölük, meydan, nişan, ox/tir., kamən/yay, əmr/buyruq, ləşgər, cəri/əsgər, sipər/qalxan.

Terminlərin inkişaf təkamülü alınma terminlərin dil vahidlərinin ilk abidələrimizdə nəzərə çarpan azər-

baycanlaşma meyli Nəsimi yaradıcılığında bir sistem şəkli alır. Alınma terminlər müvazi şəklində işlədilərək (sağış-hesab, tamu-cəhənnəm, ucmağ-behişt/cənnət, sayru-xəstə) tədricən dildən çıxır. Elmi-fəlsəfi, ictimai-siyasi anlayışları ifadə etmək üçün yeni termin işlətmək vacibliyi dilin mürəkkəb söz yaradıcılığı qanunauyğunluqlarından geniş istifadə etmək tələbatını doğurur. İ.Nəsiminin lirik və elmi-fəlsəfi şerləri XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında olduğu kimi terminologiyanın təşəkkülündə də mühüm rol oynamışdır.

§2. XVI-XVIII əsrlərdə terminologiyanın təşəkkülü

XV əsrin ortalarından Azərbaycanda feodal dövlətlərinin Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular və Şirvanşahlar arasında davam edən vuruşmalar Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafına mənfi təsir edirdi. Məhz buna görə də Azərbaycanda vahid bir dövlət yaratmaq meylləri güclü idi. Nəhayət, aparılan ardıcıl mübarizə nəticəsində Səfəvilər dövləti yarandı. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ilə iqtisadi həyatın, mədəniyyətin yüksəliş dövrü başlanır.

XVI əsrin birinci yarısında Azərbaycan Səfəvilər adı ilə qüdrətli dövlət quran Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dilinin rolu artır, rəsmi fars dili ilə yanaşı sarayda yaşayan Azərbaycan şairləri öz ana dilində əsərlər yazır və ədəbi məclislər keçirirdilər. Azərbaycan dilinə marağın artmasında, hətta bu dilin rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qaldırılmasında, Şah İsmayıl Xətəinin böyük rolu olmuşdur. O, bacarıqlı dövlət xadimi kimi Azərbaycan dilinin zənginliyini qiymətləndirmiş, onu fars dili ilə yanaşı rəsmi dövlət dili səviyyəsinə yüksəltmişdir.

Azərbaycan, fars və ərəb dillərində şer yazmaq qa-

biliyyətinə malik olan Xətai əsərlərinin əksəriyyətini doğma ana dilində yaradaraq öz dövrünün ədəbiyyatına rovnəq vermişdir¹.

O zaman sarayda Azərbaycan dilində danışılır, dövlətlər arasındakı rəsmi yazışmalar və fərmanlar Azərbaycan və fars dillərində aparılır, hərbi, divanxana və iqtisadi həyatla əlaqədar istilahların çoxu Azərbaycan dilində işlədilirdi. Bu tarixi həqiqət haqqında V.V.Bartold yazırdı: «...Xanədanın təşəkkül tapdığı yerdə Azərbaycan əhalisi hələ o zaman türkcə (azərbaycanca - S.S.) danışır. Türk dili sonralar Səfəvilər dövlətində saray və ordu dili olaraq qalırdı. (Bartold Xalif Sultan «Mir İslama», I s., №3, SPb, 1912, s.369). Səfəvilər dövründə çara (altay çavuşları), çapar (postda duran), keşik, keşikçibaşı, qoşun (əsgər) çərik (əsgər), səngər, sürün (hücum), yaraq (silah), saxlav (qazarma), ayaqçı (qasid), altun, rütbə adları, idarə istilahları, hərbi istilahlər və iqtisadi yaşayışla əlaqədar istilahlər Azərbaycan dilində idi. Deməli, Xətai dövründə rəsmi dil ikilənmiş, yəni Azərbaycan fars dilləri olmuşdur. Səfəvi dövlətinin daxilində yaşayan və əksəriyyət təşkil edən azərbaycanlılara fərmanlar, əmrnamələr Azərbaycan, farslara isə fars dilində göndərilmişdir. Bu barədə Səlim Rəfi yazır: «Bu əsrdə türk dili (Azərbaycan dili) fars dili ilə yanaşı rəsmi dil olaraq az çox mövqə qazanmışdır. Bunun üçün sübut olaraq Şah İmayılın Azərbaycan dilində əmrnaməsini göstərə bilərik».²

Bundan əlavə orta əsr fərmanlarında bir çox türk (Azərbaycan) mənşəli vergi və hərbi istilahlər, rütbə adları – onbaşı, darğa, basmaçı (çap edən), eşik ağası, qa-

¹ M.F.Körpülüzadə. Azərbaycan ədəbiyyatına aid tədqiqlər. B., 1926, səh.16.

² Səlim Rəfiq Rəfi oğlu Azərbaycan ədəbiyyatı Ankara, 1941, səh.10.

pıçıbaşı, qonulqa, yasavul, topçubaşı, tufəngçibaşı, qoruci, bəyənbəyi, tuşmalbaşı, mətbəxbaşı və s. işlənmişdir.¹

Bu dövrdə Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafında türk mənşəli sözlərin miqdarı artır. N.Xudiyev yazır: «XIII-XIV əsrlərə nisbətən XV-XVI əsrlərdə türk mənşəli sözlərin miqdarı bir neçə dəfə artır və bu mərhələdə klassik üslubda işlənən alınma sözlərin anlaşılıq olmayanlarından həmişə ən azı iki dəfə çox olur!»²

Demək olar ki, Azərbaycan dili həm şifahi, həm də yazılı qollar üzrə saraylarda, mədrəsələrdə, tacirlərin, sənətkarların yazışmalarında, məclislərdə artıq formalaşmış ədəbi dil halında işlənən ümumi ünsiyyət və mədəniyyət vasitəsi olmuşdur. Azərbaycan dili geniş sürətlə işlənən bir rəsmi dil olaraq ərəb və fars dillərinə də təsir etməyə başlamışdır. Buna görə də ərəbcə, farsca yazılmış bir sıra kitablarda, fərman, məktub və s. yazışmalarda azərbaycanca qoşun, ordubaşı, bağbaşı, çevik və s. hərbi terminlər, dövlət-vəzifə adları işlənmişdir. XVI əsrdən başlayaraq Azərbaycan dilindən fars dilinə keçmiş bir sıra – tufəng, tufəngçi, top, topçu, yağ, yaraq, ordubaşı, tuğ, baydaq, yataq və s. terminlər sonrakı dövrlərdə də fars dilinə keçərək özünə işləklik hüququ qazana bilmişdir.

Bununla yanaşı Xətəinin əsərlərində qazi, sufı, əxi (şia təriqəti) nuri-ilahi, xəvari, məzhəri-həqq, Bürcü-Keyvan, qövsü-qüzeh, çar ənasir, səyyar süası tipli ərəb-fars mənşəli terminlər də işlənir.

Хэтəинин ясырляриндя бир чох елми anlayışлары

¹ Minayə Cavadova. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası B., «Elm», 1977, səh.24.

² Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. B., «Maarif», 1995, səh.28.

ifadə edən terminlərə rast gəlirik. Məsələn: Bürçü-Keyvan, qövsü-qüzeh, çar ənasir, səyyar şüası və s.

Xətai yaradıcılığında ИШЛЯНЯН termin-söz birləşmələrində III növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfində yiyəlik hal şəkilçisi işlədilmir və II növ kimi çıxış edir. Məsələn:

1. Köglər təbəqəni pak qıldı.
2. Göy qübbəsindən asıldı qəndil
Üzündən alıb niqabü məndil
3. Səyyarə şüası nəqsə düşdü.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında M.Füzulinin böyük rolu olmuşdur. Füzulinin yaşadığı dövr bir sıra xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili şerdə – nəzmdə nisbətən sabitləşmiş bir və ya iki cığır üzrə, iki üslubi istiqamətdə inkişaf edirdi və istər bədii, istərsə elmi sahələrdə olsun, ədəbi dil hələ müəyyən cığıra düşmüş halda üslubi cəhətdən formalaşmış inkişaf edə bilməmişdir.¹

Göründüyü kimi Füzuli dövründə azərbaycan dili hələ elm dili kimi formalaşmamışdır. Füzuli isə «elmsiz şəri əsası yox divar, əsassız divarı isə qayədə bətibar» saymış və dərin məzmunlu əsərlər yaratmaq məqsədilə öz nəzminə elm, hünər sahiblərinin dərin fikirlərindən, filosofların hakimənə sözlərindən, hünər sahiblərinin incilərindən, özünün dediyi kimi «mirayələr mürəttib qalmışdır»², yəni zinət vermişdir. Bu zinət müxtəlif materialdan tərtib edilmişdir; xüsusən fikrini ifadə etmək üçün xalq dilinin ahəngdar sözləri ilə yanaşı daha çox ərəbcə söz və istilahlər işlətməyə məcbur olmuşdur. Füzuli ayrı cür də edə bilməzdi, çünki bu zaman müsəlman ölkələrində elmi əsərlər əsasən ərəb dilində yazılırdı.

¹ Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, «Məarif», 1979, səh.175.

² Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1991, səh.81.

Ə.Dəmirçizadə yazır: «bu dövrdə alim və ya şair olmaq üçün ərəb, İran, hind elmlərini, fəlsəfə məktəblərini və bu dövrdə müsəlman ölkələrində çox işlənən ədəbi dilləri, yəni ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl bilmək, hər üç dildə yazmağı bacarmaq əsas şərtlərdən idi.»¹

Füzuli həm dövrünün şairi, həm də alimi idi. Ədəbi dilimizin inkişafında M.Füzulinin rolu dilçiliyimizdə kifayət dərəcədə işıqlandırılsa da, onun əsərlərində işlənən elmi məfhumları ifadə edən ifadələr – terminlər tədqiq olunmamışdır. Bunların tədqiqi həmin dövrdə elmlərin inkişafını və elmi dilin inkişaf dərəcəsini aydınlaşdırmağa imkan verir. Çünki, «Füzuli dilinin böyük, nadir əlamətlərindən biri onun elmiliyi, fəlsəfiliyidir. Füzuli dilinin elmiliyi təkcə onun fəlsəfi mühakimələrində, həyat və cəmiyyət haqqında ümumiləşdirilmiş fikirlər söyləməsində, elmi – fəlsəfi lüğətdən istifadəsində deyil, həm də fikirlərin ifadə tərzindədir.»²

Elmi terminlərin Füzuli yaradıcılığında işlənməsindən danışarkən birinci növbədə müəllifin ədəbiyyatla bağlı işlətdiyi terminlər diqqəti cəlb edir. Onun yaradıcılığında ədəbiyyatla bağlı yüzlərlə ibarə, dibacə, divan, beyt, zərbül – məsəl, qəzəl, qəsidə, nəzm, nazim, qafiyə, mani, nasir, sair kimi terminlər işlənmişdir. Məsələn qəzəl – «lirik şer» mənasında:

Qəzəldir səvabəxşi-əhli-nəzər
Qəzəldir güli-bustani-hünər
Qəzəl bildirir şairin qüdrətini
Qəzəl bildirir nazimin şöhrətini

¹ Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə. Bakı, «Məarif», 1979, səh.177.

² Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1991, səh.81.

Burada işlənən «qəzəl» termini lirik şer mənasındadır. Elə həmin terminoloji məna bu gün də qalmaqdadır. «Qəzəl» termini ərəbcə «məcazo» sözündən götürülmüşdür.

Onun yaradıcılığında terminlərin müəyyən qismi semantik zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, divan - «külliyyat» mənasında:

*Qəzəllədən bir müxtəsər **divan**
Cəm etmək səlahin gördüm*

Üslub – «tərz», «üsul» mənasında:

*Fikir eylə və gör nədir bu **üslub**
Nə saniədir bu vəzi-mənsüb.*

M.Füzulinin əsərlərində müxtəlif elm sahələrinə aid çoxlu termin işlənmişdir. Məsələn; iqlim, bəhr, qəmər, səyyarə, sitarə (ulduz), kövkəb, zaviyə, nəhr, əncümən, tul dairəsi, bürc, gəratan və s.

Dini terminlər: tövbə, təriqət, şükr, zöhd (zahidlik), xof (Allahdan qorxmaq), Xudavənd, məhər, vaiz, minbər, səcdə, mizan, etiqad, batil və s. Dini terminlər şairin «Hədiqətüs – şüəda» əsərində daha çox işlənmişdir. Bu isə əsərin dini mövzuda yazılması ilə bağlıdır. Əsərdə dini hadisələrlə və dini mövzularla əlaqədar şəriət, namaz, ibadət, dua, şeyx, rahib, imam, dərviş, qiyamət, rüzi – məhşər kimi ifadələr təkrar – təkrar işlədilmişdir. M.Füzuli yaradıcılığında hərbi anlayışlar da poetik şəkildə işlənmişdir. Məsələn:

***Or a peykan** tikilir qəmzən üçün peyvəstə,
Toxunar mənə oxu qaşın ucundan **yayə.***

Və ya

*Görməsən sülhə onda istiqbal
Hərb ilən onu sərnigin edəyin.*

M.Füzuli yaradıcılığında tüfəng, zireh, qalxan, gürz, qılinc, nizə, cəng, zərb, savaq, cəngi – meydan, rəsul («el-çi» mənasında), cəngmadə kimi hərbi terminlər işlənmişdir. Məsələn:

*Rədi bərgi tüfəng ilə tığ
Göstərdi güzar gürzü peykan
Qalxanda zireh, zirehdə qalxan.*

Şairin yaradıcılığında türk mənşəli hərbi terminlər ərəb və fars mənşəli terminlərlə paralel işlənmişdir. Məsələn; ordu – qoşun – sinah, qılinc – tiğ, düşmən – yağlı, bayraq – sancaq – liva – dairəvi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, Füzuli dövründə türk mənşəli terminlər digər xalqların dillərinə keçdiyi kimi ərəb-fars mənşəli terminlər də dilimizdə işləklilik hüququ qazanmışdır:

*Oldur səlah kimi, əvvəl
Qılmayan irtikabi-cəngü-cədal.*

Və ya

*Gördü badə ki ləşkəri bir-bir
Oldu ol nabəkar əlində əsir.*

Füzuli öz əsərlərində rəssional elmləri (elmi – əqliyə) və ənənəvi elmləri (elmi – nəqmuyə) əks etdirməyə çalışmışdır. Buna görə də Füzulinin əsərlərində astronomiya və riyaziyyata aid çoxlu termin işlənmişdir: kövkab, naqil, sabütü – səyyar, sitarə (ulduz), süheyl, keyvan, müştəri,

tul dairəsi, bürc, şərteyn (ulduz adıdır) və s.

M.Füzulinin «Bəngü Badə», «Söhbətül – əsmar», «Səhhət və mərəz» poemaları ictimai – tərbiyəvi və elmi – tibbi mahiyyətli əsərlərdir. Bu əsərlərin mənzum bədii üslubda yazılması Füzulinin şairlik – alimlik məharəti və bu dövrdə mənzum əsərlərə üstünlük verilməsi ilə əlaqədardır. Elə buna görə də bu dövrdə bir sıra lüğətlər də mənzum tərzdə yazılmışdır.

Bu əsərlərdə «dafei – dərd», «dərdi – sövda», «dəryayi – bəla», «iflic», «vərəm», «əlil», «təbib», «dəva», «xəstəriyyə» kimi alınma tibbi terminlərlə yanaşı «baş ağrısı», «qarın şişi» kimi azərbaycanca tibbi terminlərin ilk nümunələri də işlədilmişdir.

Şairin «Söhbətül – əsmar» əsərini bədiiləşmiş elmi əsər hesab etmək olar. Əsərdə xalq arasında müxtəlif məqsədlərlə qida, dərman kimi işlənən meyvələrin təbiəti, mahiyyəti onların öz danışmaları ilə verilir. Burada hər meyvənin əlamətlərini bildirən sözlər, ifadələr işlədilmişdir. Məsələn:

*Alça – özünü tərif mənasında:
Mən kimi xoş cahanda kim var?
Təblərzəyə mən **şifa** verirəm,
Təlxiyyəyi-fəma səfa verirəm.
Əklimdən olur **baş ağrısı** dur.
Demiş hükəma bu sözü cümhur...*

Və ya

*Key qarını **vərəmli**, sinəsi cak
Bey caməsi tozlu, ləzzəti xar.
Hər **r əstəyə** mən səfa verirəm,
Hər cərgəyə mən səfa verirəm.*

Əsərdə meyvələrin əlamətləri – dadı, tami, rəngi, məişətdə istifadə olunma xüsusiyyətləri geniş şəkildə

təsvir edilir. Bu elmilikdən xəbər vermirmi? Bu əsərdə ictimai və elmi terminlərin bir qismi tərkiblərdən ibarətdir: dərdü – sövda, dafei – dərd, xilafi – ehkam, əbvabi – xəyal, xəllaqi – cahan, təlxii – fəm, əmvati – nəbat və s.

Eləcə də «Yeddi cam» poemasında yeddi musiqi alətinin – ney, dəf, tar, ud, setar, qanun və mütribin əlamətlərini, sirrlərini bunların öz dilində bədii şəkildə təsvir edir. Hətta müəllif bu musiqi alətlərinin sazın qollarını bağlamasına işarə edir. Əgər «Kitabi – Dədə Qorqud»da yeganə sazın – qopuzun adı çəkilirdisə, artıq Füzuli yeddi musiqi alətinin adını çəkərək yazır:

***Mütrib** eşidib qalxdı haman sazsız əlilə,
Çişmiylə,başıylə və o mənalı dililə,
Nitqiylə tutub qollarını bağladı sazın.
Kəsdi yolunu, qarşısını saxladı sazın.*

Və ya

*Öz sirrini açma **neyə**, saxla onu pünhan.
Çün ağzı açıqdır danışar hərzəvü hədyan.*

Və ya

***Dəfdən** uzaq ol ki, işi ah ilə fəğandır
Bir sillə ilə hər şeyi dünyaya açandır.*

Və ya

*Qanundan uzaq gəz, ona sirr açma, uzaq dur
İzhar eləməkçin cün onun yüz dili vardır.*

Göründüyü kimi M.Füzuli yaradıcılığında çoxlu miqdarda terminlər işlənmişdir. Bunların içərisində müxtəlif elmlərə – musiqiyə, ədəbiyyatşünaslığa, riyaziyyata, botanikaya, hərbə və s. sahələrə aid terminlərə rast gəlmək mümkündür. Bu terminlərin anlaşılmaz, qəliz olmasının səbəbi ərəb və fars sözlərinin varlığı və ya çoxluğunda deyildir. Bu dövrlər arasındakı ictimai-siyasi fərqlərdən,

elmin inkişafı ilə bağlı dilin lüğət tərkibində əmələ gələn dəyişikliklərdən də asılıdır. Eyni zamanda şəraitlə bağlı olaraq sənətkar öz əsərlərində fəlsəfi məfhumların, ictimai məsələlərin, elm, mədəniyyət, din və sənət ilə əlaqədar fikirlərin ifadə olunmasında ərəb və fars dillərindən termin – sözlər alaraq işlətməli olmuşdur. Bu bir tərəfdən dillər arasındakı çoxəsrlik əlaqənin mövcudluğundan irəli gəlirdi. Dilin hər cür xarici təsirə müqavimət göstərməsinə və öz saflığını qorumasına baxmayaraq hər bir dilə başqa bir dildən az-çox söz keçmişdir. Hətta qalib gələn dil belə öz lüğət tərkibini başqa bir dilin hesabına artırır. Belə alınma sözlər isə çox zaman bu və ya digər dilin lüğət tərkibinin çoxcəhətli və zəngin olmasına böyük təsir edir. Bütün müasir dillərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibində bir sıra alınma sözlər mövcuddur. Bu dövrdə də alınma sözlərin – terminlərin işlənməsi təbii bir proses idi. Belə ki, dini istilahlardan çoxu (münbər, zöhrə, batil, mehrab, təriqət, fani, əflak, etiqad, behişt, məhşər, zöhəl, namaz, həzrət və s.) o zaman ümumi şəkildə qəbul edilmiş və Füzulidən əvvəl də müsəlmanlar arasında yayılmış sözlərdir. Bu da təbii idi. Çünki, müsəlmanlığı qəbul etmiş hər bir şəxs hər gün namaz qılarkən səcdə edir, ya nücum elmindən, ya da fəlmələrdən bürclərin, ulduzların, illərin adını öyrənirdi. Deməli Füzuli dövründə onun işlətdiyi terminlər öz zamanəsi üçün kütləvi-ədəbi bir dil olmuşdur. Füzuli dövründə işlənən ərəb və fars terminlərinin çoxu – dərman, can, xəstə, dünya, ahəng, səhra, cahan, dövlət və s. bu gün artıq ümumişlək sözlər sayılır. Beləliklə, Füzuli öz dövrünün ümumxalq azərbaycan dilindən məharətlə istifadə etmiş, bu dildə əsər yazmağın çətinliyindən çəkinməmiş və istər bədii, istərsə də elmi dilimizi yüksək zirvələrə qaldırmışdır.

Buna görə də Füzulinin əsərlərində astronomiyaya,

riyaziyyata, eləcə də müxtəlif elm sahələrinə aid çoxlu termin işlənmişdir: kövkab, naqil, sabitü-səyyar, sitarə /ulduz/ süheyli, keyvan, Müştəri, tul dairəsi, bürc, şərteyn /ulduz adıdır/ və s.

Füzulinin ana dilində yazılmış qəzəllərində, eləcə də «Leyli və Məcnun» poemasında işlənən terminlər mövzu əhatəsinə görə müxtəlifdir. Dərin və hərtərəfli biliyə malik olan Füzuli öz yaradıcılığında elmi anlayışları ifadə etmək üçün müxtəlif mənbələrdən – həm ana dilindən, həm də ərəb və fars dilindən alıb işlətməmişdir. Bəzən də öz fikrini ifadə etmək üçün bunları paralel şəkildə işlətməmişdir. Məsələn, ay-mah, göz-ləvz, günəş-xurşid. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə ərəb dili din, elm və fəlsəfə dili, fars dili isə daha çox rəsmi dövlət dili və şer dili kimi işlənirdi. Azərbaycan dilində isə elmi, fəlsəfi əsərlər hələ yox dərəcəsinə idi. Buna görə də bu dövrdə işlənmiş terminlərin çoxunu ərəb dilindən alınmış sözlər təşkil etmişdir.

Ə.Dəmirçizadə yazır: «Füzulinin əsərlərində işlənmiş bəzi sözlərin anlaşılmaz olmasının və onun dilinin bir qədər qəliz olmasının səbəbi ərəb və fars sözlərinin varlığı və çoxluğunda deyildir, bəlkə onun dövrü ilə dövrümüz arasındakı ictimai, siyasi, mədəni fərqlərlə əlaqədar olaraq dilimizin lüğət tərkibində əmələ gələn dəyişikliklərdədir.»¹

Elmi terminologiyada ərəb-fars sözlərinin əksəriyyət təşkil etməsinin aşağıdakı səbəbləri vardır:

1. Ərəb dili bütün Şərqdə din dili, "Quran" dili müqəddəs bir dil sayılırdı.

2. Milliyyətçə azərbaycanlı olan alim və yazıçıların əksəriyyəti ərəb-fars dilində təhsil almışdı.

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. B., «Maarif», 1979, səh.193.

3. Milliyyətçə azərbaycanlı olan alim və yazıçıların əksəriyyəti əsərlərini məcburiyyət qarşısında ərəb və fars dillərində yazırdılar.

4. Elmin bir sıra sahələri vaxtilə ərəblər tərəfindən yaradılmışdır.

Bütün bunlara görə də ərəb БРЯ fars dilində terminlərin işlənməsi təbii idi. Təkcə türk dilli xalqlar deyil, hətta Avropa xalqları da ərəb dilindən müəyyən terminlər almışдылар. Çünki, başqa dillərdə elmi anlayışların ifadəsi üçün terminlər olmadığından, ərəb dilində işlənən terminlər hazır şəkildə alınıb işlədilmişdir.

Bununla belə Azərbaycan dili maddi ictimai zəminə malik olduğuna görə daha sürətlə inkişaf edirdi. Faktlar göstərir ki, getdikcə Azərbaycan ədəbi dilinin işlənmə dairəsi genişlənmiş, təkcə bədii üslub deyil, həm də elmi üslub inkişaf yoluna düşmüşdür. XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi sahəsində çox işlər görülmüş, qiymətli tarixi əsərlər yazılmışdı. Həsən bəy Rumlu on cildlik tarixi əsər yazmışdır. «Əhsənül-təvarix» («Tarixlərin ən yaxşısı») adlanan bu əsərin IX-X cildləri dövrümüzə çatmışdır. XVII əsrdə Azərbaycanda məntiq, fəlsəfə, təbabət, riyaziyyat, astronomiya və s. sahələrdə görkəmli alimlər yetişmişdir. Belə alimlərdən biri də Şükrulla Şirvani idi. «Riyazül-ülum» əsərinin ayrı-ayrı fəsilərini məntiq, nücum, hesab məsələlərinə həsr etmişdir. Səfəvilər dövründə əczaçılıq inkişaf etmişdir. Bununla bağlı bir neçə kitab yazılmışdır. 1556-cı ildə yazılmış «Şəfayi tibbi» adlı kitab diqqəti cəlb edir. Dərman hazırlamaq üçün tibbi bitkilərin siyahısı verilən kitab və kitabçalar da yazılmışdır. Tibb lüğəti və terminlər haqqında «Kamill-ələl» adlı əsər Əlaəddin Təbrizi tərəfindən yazılmışdır. Ensiklopedik biliyə malik olan Şeyx Məhəmməd astronomiya, riyaziyyat, tibb, eləcə də elmin müxtəlif sahələrinə aid 20-dən çox əsər yazmışdır. Belə ki, bu

dövrdə çox məhdud miqdarda olsa da, hesab, астрономийа mövzularında Azərbaycanca bəzi елми əsərlər yazılmışdır. Bu cəhətdən riyaziyyata aid XVIII əsrdə yazılmış "Üsuli-əssəbə" /Yeddilik üsulu/ əlyazması diqqəti cəlb edir. Kitabın əvvəli yoxdur, qalan 8 vərəq kitabın sonudur. Burada hesablama məsələləri və təkbətək sual-cavabla hesablamlar aparılır. Hesablama üçün verilən məsələ əsasən məişət ilə əlaqədar olaraq ailə üzvləri arasında pulun, malın bölüşdürülməsinin tapmacasayağı bir üsulu verilir və bu üsul kitabın adı kimi "yeddilik üsulu" adlanır. Burada işlənən terminlər ərəb dilindən alınmadır. Məsələn, kərrə, baş, zərbə, kəsir, məxrəc, müstəqim, ədəd, kəsət, münqəsim, miqdar, məzrub".

Bu baxımdan kitabdən aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

"Altının nisfi nə edər - üç"

"İgirmi dördün sülsanı nə qəder - onaltı"

"Onikinin rüb"i nə qəder - üç"

"Altının sülsi nə qəder - iki"

"On ikini urruq əsl məsələyə, əsl məsələ dəxi dörd,
Dört kərrə on ikimiz - qırx səkkiz".

Burada "urman" sözü, "çıxmaq" mənasını verən "götürmək" sözü, həm də "nöqsan etmək" kimi işlənmişdir. Məsələn,

"On ikidən üçün götürərsən, yerdə qalır doqquzı"

"On ikidən səkkizi nöqsan edərsən, yerdə qalır dörd"

"İkini urruq sani olan beşə..."

Burada saylar əsasən azərbaycanca işlənmişdir, lakin riyazi termin kimi say anlayışlarını ifadə etmək üçün ərəbcə saylardan istifadə olunmuşdur: sani, salis, süls, rüb, xüms, səddəs, səb...

Bu kitabda maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, burada cümlə üzvlərinin sıralanmasında riyazi ifadə tərzinə

uyğun olaraq xəbərlər bəzən ixtisar olunmuş, bəzən isə mübtədə ilə yerləri dəyişdirilmişdir. Məsələn, "Əvvəlki sökkizdən də bu dördü nöqsan edərsən, yerdə qalır dört". Bu əsərlərdə hesablama üçün rəqəmlərdən və şərti işarələrdən istifadə olunmuşdur.

XVIII əsrdə Məhəmməd Tağı Qaraqoyunlunun Azərbaycan, türkmən, özbək, uyğur dillərinin leksik və qrammatik materialları əsasında tərtib etdiyi «Fərhəngi-türki» lüğəti terminologiyasının inkişafı tarixində xüsusi yer tutur. V.Aslanov göstərir ki, 1184 səhifəlik bu lüğətdə 20000 sözün elmi izahı, 23 səhifəlik türk dillərinin qrammatikası haqqında yazılmış mənbədir.¹ Lüğətdə söz və qrammatik terminlərin izahı fars dilində olsa da, faktlar Azərbaycan dilindədir.

Azərbaycan dilində XVIII əsrdə yazılmış «Kitabi-ruzname» adlanan əsər astronomiya elmi ilə bağlı yazılmış ilk əsərdir. Bu əsrdə illərin, ayların adları ərəbcə, yunanca, farsca və azərbaycanca verilmişdir. Cədvəllərdə və izahat hissəsində yerin – kainatın üfüqi cəhətlərini bildirən şimal, cənub, məğrib, məşriq, zaman bildirən saat, dəqayiq, ləqti-ləyal, vəqti-zöhr, səati-əyyam, sal, ruz, il, ay, yay, qış, güz kimi sözlər əsasən bu sahə ilə bağlı anlayışları bildirən terminlər işlənmişdir. Nümunələrdən aydın olur ki, astronomiya ilə bağlı yazılmış bu əsər Azərbaycan dilində elmi dilin inkişafını əks etdirən konkret bir mənbədir.

Bu dövrdə təbiət elmləri ilə, xüsusilə tibblə bağlı bir sıra əsərlər də Azərbaycan dilində yazılmışdır. Xüsusən xəstəliklər və onların müalicəsi, dərmanlara dair yazılmış kitabçalar və vərəqələr halında qalmış əlyazmalar bu baxımdan zəngin mənbədir. Bu əsərlərdə tibbi məfhumlarla

¹ Aslanov V. Məhəmməd Tağı Qaraqoyunlunun «Fərhəngi-türki» lüğəti. «Elm və həyat», №7, 1976.

əlaqədar anlayışlar, terminlər əksərən ərəb dilindən alınma sözlər, bir qismi isə farsca və azərbaycancadır: dava, əlac, ǵida, balǵam, qan, səfra, sövda, ilik, mədə, baǵırsaǵ, beyin, yürək, bögrək, nəbz, saǵlıq, mərəz, damardan qan almaq, öksürək, yel, illət, rəşə, əza və s.

Bu dövrdə Yusif Şirvaninin «Tibbnamə» (1712) əsəri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu əsər bir sıra xəstəliklərin müalicə edilməsi haqqında konkret və zəngin faktlar verir. Burada ürək, dalaq, taun, boǵaz, isitmə, baş ağrısı, böyrəklə baǵlı xəstəliklər və müalicə üsulları haqqında verilən izahat aydın və sadə dildə yazılmışdır. Əsərdə bitkilərdən hazırlanan müxtəlif dərman adları – yaǵ mumu, sərçə qanı, yumurta aǵı, gül yaǵı, quyruq suyu və s. xalq danışıq dili ilə baǵlı xalq təbabəti terminləri daha çox işlənmişdir. Deməli, xalq danışıq dilində daha çox işlənən sözlər tibb elmində də işlənir, onun ümumxalq dili hesabına zənginləşməsi və milliləşməsi meyli müşahidə edilir.

Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafından bəhs edərkən bu dövrdə, xüsusən XVIII əsrdə Azərbaycan dilində yazılmış bir sıra tarix kitablarını, tarixi hadisələrlə baǵlı yazılmış kitabçaları, qəzetləri, təzkirə və cümləri xüsusi qeyd etmək zəruridir. Belə əsərlər ictimai elmlər sahəsi ilə əlaqədar terminlərin inkişafını əks etdirən mənbə kimi əhəmiyyətlidir. Bu əsərlərdə mövzularla əlaqədar olaraq müəyyən hadisə, zaman və ictimai hərəkətlər haqqında verilən məlumatlarda rəsmi, elmi, dini anlayışları ifadə etmək üçün bir sıra terminlər, anlayışlar işlənmişdir. Xüsusən bir sıra – «Təvarixi-zəmani-Şaş Abbas ibn Xüdəbəndə» (1711), «Risaləyi-fəzaili-Şamişərif», «Səfəviyyə padşahları» (1733) adlı əsərlər tarixə həsr olunmuş maraqlı əsərlərdir. Əsərlərdə tarix elmi baxımından əlamətdar olan hadisələrin nəqli, şəxslərin rütbəsi, vəzifəsi, əməliyyatlar və s. ilə əlaqədar məfhumların ifadəsi üçün işlənmiş terminlər spesifikdir. Xüsusilə

şah, sultan, qoçubaşı, xan, əsgər, tüfəngçi, əmir, baş (rəis), qorucubaşı, sürgü, cəng, qoşun, fərman, yasavul, vəkil-üddövlə, müntəziri-fərman terminləri daha çox işləklik qazanmışdır. Bu əsərlərdə işlənən baş (rəis), qoçubaşı, qorucubaşı, tüfəngçi kimi sırf Azərbaycan idilində düzəldilmiş hərbi rütbə bildirən terminlər Şah İsmayıl dövründə yaradılmış terminlərdir və XVII-XVIII əsrlərdə də işlək olmuşdur. Bu əsərlərdə ərəb, fars mənşəli terminlər də işlənmişdir. Ümumiyyətlə, bu dövrlərdə yazılmış əsərlərdə dövrün inkişaf tələbatına uyğun olaraq dil də müxtəlif anlayışları ifadə etmək üçün ümumxalq danışığından, bir çox şivələrdən sözlərin, ifadələrin alınması terminologiyada milli dil əsasında terminlərin yaranmasına şərait yaratmışdır. Bununla yanaşı rəsmi sənədlərdə, dini-təbliği əsərlərdə işlənən sırf termin xarakterli anlayışlar canlı danışığa keçmiş, ümumiləşmişdir. Lakin astronomiya, qrammatika ilə bağlı əsərlərdə alınma terminlər, tərkiblər üstünlük təşkil etmişdir. Əldə edilmiş sənədlər, xüsusən əlyazmalara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, XVIII əsrdə azərbaycanca tibb, tarix, sərf kitabları, lüğətlər, hesab, astronomiya və coğrafiya məsələlərinə həsr olunmuş kitablar, eləcə də dini təbliğat-təlimat məzmunlu əsərlər yazılmış, həmin sahələrlə bağlı terminologiya formalaşmağa başlamışdır.

Birinci dövrün başlanğıcında Azərbaycan ədəbi dilində işlənən elmi, fəlsəfi, ictimai və siyasi, dini terminlərin əsasını ərəb dilindən alınmış terminlər təşkil edir. Eyni zamanda Azərbaycan dilinə ərəb dili ilə yanaşı fars dilindən də bir çox terminlər daxil olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə ərəb dili din, elm və fəlsəfə dili, fars dili isə daha çox rəsmi dövlət dili və şer dili kimi işlənirdi.¹

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, B., 1979, səh.193.

Buna görə də Azərbaycan dilində ərəb-fars dilindən alınan terminlərin işlənməsi həmin dövr üçün təbii idi. Çünki vaxtı ilə elmin bir sıra sahələri ərəblər tərəfindən yaradılmışdır. Ərəblər dünya mədəniyyətinin xəzinəsinə qiymətli incilər bəxş etmişdir. Başqa dillərdə həmin elm və mədəniyyət sahələri ilə əlaqədar mürəkkəb anlayışların ifadəsi üçün terminlər olmadığından, ərəb dilində işlənmən ayrı-ayrı terminlər hazır şəkildə alınıb işlədilmişdir. Azərbaycan dili də belə dillərdən biri idi.

N.Cəfərov yazır: «XVI əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbi dili milli əsaslar üzərində yenidən qurulmağa başlayır, - bu proses elmi üslubun strukturuna da təsir edir və hər şeydən öncə, terminologiyada keyfiyyət dəyişməsi XVIII əsrə məxsus mənbələrdə bilavasitə təsdiq olunur.»¹

M.Cahangirov yazır: «Xalq ədəbi dili üslub xəttinin aparıcı üstün məqam tutma prosesi XVIII əsrdə fəallaşmışdı. Məsələn, xalq dili (orta əsrlər) dövrünün çoxsaylı həmməna (müvazi) dil variantlarından biri və ya bir neçəsi məhz XVIII əsrdə üstünləşir – üstünlü variant yaranır.»²

XVIII əsrin ikinci yarısı Azərbaycan mədəniyyətinin bir sıra sahələr üzrə sürətlə inkişaf etdiyini göstərən faktlarla zəngindir. Bu baxımdan həmin dövrdə yaşayan şairlərin, alimlərin bizə gəlmiş əsərlərini, eləcə də tarixi abidələri – memarlıq və rəsm əsərlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bütün bu faktlar XVIII əsrdə Azərbaycan xalqının ədəbi dil və mədəniyyət sahəsində inkişafını əks etdirir. Ona görə də bu mərhələdə terminologiyanın inkişafının öyrənilməsi Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixi baxımından əhəmiyyətliyədir. Çünki yazılı ədəbi dilin üslub qolları dil sisteminə leksik səviyyədə bir sıra yeni-

¹ Cəfərov N. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin terminoloji leksikası. Bakı, API nəşri, 1988, səh.145.

² Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. Bakı, «Elm», 1989, səh.104.

liklərlə zənginləşərək dövrün tələbinə uyğun səviyyəyə yüksəlmişdir. XVIII əsrdən başlayaraq xalq ədəbiyyatı – bayatı və qoşmalar, nağıl və dastanlar inkişaf etməyə başlamışdır. Elə buna görə də əvvəlki dövrlərdə dildə olan qəliz anlayışlar, terminlər məhdudlaşmış və arxaikləşməyə başlamışdır. Xalq ədəbi dili üslub xəttinin Vaqif zirvəsində canlı ümumxalq danışq dilindən geniş istifadə yeni dövr tələblərindən irəli gəlirdi. Nəticədə Vaqif poeziyasının terminoloji leksikasında ümumişləklilik məqamı özünü mühafizə edir. Onun yaradıcılığında məişətlə bağlı etnoqrafik səciyyəli, eləcə də sırf terminoloji mənada işlənən vahidlər üstünlük təşkil edir. N.Cəfərov M.P.Vaqifin poeziyasının terminoloji leksikasının araşdırılmasının, heç olmasa, iki cəhətdən faydalı olduğunu göstərir: «birincisi, yeni ədəbi məktəb yaratmış şairin filoloji baxışlarını bir daha «bərpa etmək» üçün, ikincisi, terminoloji vahidlərin konkret dövrdə (XVIII əsrin ikinci yarısı) ədəbi-bədii söz mühitindəki funksional xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq üçün.»¹

Doğrudan da M.P.Vaqif ədəbi-bədii təfəkkürün milli əsasda inkişafını mütləqləşdirdi, onun yaradıcılığı ilə folklor üslubu klassik üslubun nüfuzunu sındıraraq aparıcı mövqeyə çıxdı. Bununla belə, qoşmalar və bayatılardan fərqli olaraq qəzəllərində, müxəmməslərində, müstəzadlarında alınma terminlər az işlənir, onun dilində sadələşir. Fəlsəfi mənada işlənən «cahan mülkü», «cənnəti dünya», «cəmiyyət hürri», «mahi-təbanə» anlayışları xalq dilinə yaxınlaşdırılır. Göründüyü kimi, Vaqifin dilində predmetə, hadisəyə mücərrəd şəkildə baxılmır, idrak həmin predmetə, həmin hadisəyə onu hiss edən tərəfindən daxil olur. Məsələn,

¹ Cəfərov N. M.P.Vaqifin terminoloji leksikası. Terminologiya məsələləri. Bakı, «Elm», 1990, səh.55.

Mən cahən mülkündə mütləq doğru halət görmədim...

*Mərhəbə, Tiflis imiş cənnəti dünya yerinin
Yığılıbdır ona cəmiyyəti huri pərinin.*

F.Köçərli yazır: «Şair hər nə vücuda gətiribse, öz ana dilimizin tərz və şivəsində gətiribdir. Onun əsasında istemal olunan türk və türkləşmiş fars və ərəb sözləri elə məharətlə nəzmə çəkilibdir ki, ... şübhəsiz, bu, Vaqifin milli şairliyinə dəlalət edir.»¹

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən Vaqif poeziyasında bir çox terminlər öz terminoloji məzmunundan təcrid olunur. Məsələn, «qafiyə» termini iki mənada işlənir: birincisi, «misra sonundakı sözlərin fonetik uyğunluğu», «şer» mənasında, həm də «qafiyə» termini «qoşma» termini ilə sinonim kimi işlənir.

*Bir qafiyə qayır, göndər ol yara,
Bəlkə dərdimizə dəvalar olsun.*

*Oxuyub Vaqifin həm əvvəlindən
Şirin qafiyəsindən, şux qəzəlindən.*

Birinci misralarda «şer» mənasında, ikincidə «qoşma» mənasında işlənmişdir.

M.P.Vaqifin poetik dilində işlənən «bayatı» termini də «dörd misralı şer» mənasında işlənmişdir:

*Sən də yetişibsən o həddə məgər
Beyninə bayatı uyar, ağılarsan.*

«Müxəmməs» termini müasir mənada «beş misralı şer» mənasında işlənmişdir:

*Mür əmməs deməyin seyrəklənibdir
Bayatıda zehnin zirəklənibdir.*

¹ Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I c. Bakı, «Elm», 1978, səh.190.

Onun poeziyasında, şer, qəsidə, hekayət, təşbeh, əfsənə, məcaz, qəzəl, qissə, beyt anlayışları tez-tez işlənir və şair bunlar haqqında elmi-nəzəri fikirlər söyləyir. Məsələn,

*Bir nimtənə kim, ta ola zərbəfti nikutər
Diba ona möhtac;
Mətnində tamam rabitə mövzunu sərəsər
Tək haşiyə qıyqac...*

Burada işlənən mətn, rabitə, mövzu, qıyqac terminləri bütövlükdə kontekstin mətn anlayışını aydınlaşdırır.

N.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, «ümumiyyətlə Vaqifin dili ədəbi-bədii təfəkkürün inkişaf məntiqini müəyyən edir, - XX əsrin 30-cu illərində müasir ədəbi-bədii dil bilavasitə Vaqifin ifadə təcrübəsi əsasında formalaşır, şairin dilinin perspektivliyi təsdiq olunur.»¹

Bununla belə Azərbaycan dili maddi-ictimai zəminə malik olduğuna görə daha sürətlə inkişaf edə bilərdi. Faktlar göstərir ki, birinci dövrün axırlarına yaxın Azərbaycan dilində termin yaradıcılığında bir mənbə kimi istifadə etmək meyli artmışdır. Xüsusən XVII-XVIII əsrlərdə yazılmış coğrafiya, tarix, tibb kitablarında terminlərin bir çoxu Azərbaycan dilində verilmişdir. Nəhayət ədəbi dilimizdə tarixən «müqabil məqam» tutan, lakin heç də bir-birini inkar etməyən başlıca ictimai üslublar sisteminə milli dil XVII əsrin II yarısından tədricən aparıcı mövqeyə keçməyə başladı. Belə bir təkamül gedişi, əlbəttə, milli əsaslarla ədəbi dilin inkişaf prosesinin təbii nəticəsidir.

¹ Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, Az Ata M, 2002, səh.406.

III FƏSİL.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOGİYANIN FORMALAŞMASI

§1. XIX əsrin 30-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı

XIX əsrin birinci yarısı Azərbaycan mədəniyyətinin, elminin inkişafında mühüm mərhələ oldu. Keçmişin ən yaxşı mədəni ənənələrini qoruyub saxlayan Azərbaycan mədəniyyəti maarif, elm, ədəbiyyat sahələrində yeni nailiyyətlərlə zənginləşdi. "Daha doğrusu, XIX əsr Azərbaycan xalqının bədii, elmi və estetik fikrinin xüsusi inkişaf yoluna qədəm qoyması, ədəbi dilimizin yeni üslub qollarının meydana çıxması, uzun əsrlər boyu sabitləşmiş ənənəvi üslubların və bütövlükdə funksional differensiyasının yeni bir istiqamət alması üçün şərait yaratdı"¹.

Çünki getdikcə Azərbaycan dilinin nüfuzu artırdı, Azərbaycan dilində məktəblər açılırdı. Habelə çar hökuməti Azərbaycanda rus məktəbləri açdırdı. Bu məktəblərdə rus dili ilə yanaşı Azərbaycan dili də tədris edilirdi. Belə bir şəraitdə isə ayrı-ayrı məfhumların ifadəsi üçün rus dilində olan terminlərdən, termin söz birləşmələrindən istifadə olunurdu. Bu bir tərəfdən dilin asan öyrənilməsinə, digər tərəfdən isə Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və bu dilin elmi anlayışların ifadəsini daha yararlı hala salınmasına şərait yaradırdı. Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf etdirməkdə davam edərək, rus məktəblərində xalq

¹ Ədilov V.Z. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində tibb terminlərini. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil incəsənət seriyası), 1977, №1, səh.57-73.

kütlələrini mütərəqqi rus və dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərinə yiyələnməyə, rus dilini öyrənməyə çağırırdılar.

XIX əsrin əvvəllərindən ictimai-iqtisadi, ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafı ilə bağlı olaraq elm sahələrinin inkişaf dairəsi getdikcə artırdı. C.Muradxanov yazır: «XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsinə 40-cı və sonrakı illərdə yazılmış (tərcümə edilmiş) tarixşünaslıq və «kəsbkarlığa», 50-ci illərdə meydana çıxmış ayrı-ayrı dilçilik məsələləri və ədəbi tənqidə, 60-cı illərdə yaranmış cəmiyyətsünaslıq və fəlsəfəyə, 70-ci illərdə təşəkkül tapmış aqrotexnika və əkinçiliyə, 80-ci illərdə təzahür etmiş təbabət və məktəbdarlığa, 90-cı illərdə hazırlandığı güman olunan bitkiçilik və meşəçiliyə dair əsər və məqalələrlə (istər məzmun-mündəricə, istərsə dil-üslubca) müqayisədə əvvəlki dövrə aid təkəmsəyrək nəzərə çarpan elmi əsərlər bəsit və sönük görünür.»¹

Əlbəttə, bunun səbəbi bütövlükdə müxtəlif elm sahələrinin az-çox inkişafı üçün şərait yaranmasıdır. Tərəqqipərvər mədəniyyət xadimləri elm, ədəbiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinin, eləcə də ictimai-siyasi gedişin gələcək istiqamətini müəyyənləşdirir, maarifçiliyin inkişafında mətbuatın rolunu yüksək qiymətləndirirdilər. Onlar dil quruculuğu sahəsində də yeni məzmunu uyğun gəlməyən köhnə formalara qarşı, ümumən ədəbi dilimizin yenidən əsaslarla qurulması uğrunda mübarizə aparırdılar. XIX əsrin ortalarında nəşrlə yazılmış elmi əsərlərin artması elmin inkişafında aparıcı olmuşdur. Ədəbi dilimizin hələ XVII-XVIII əsrlərdə başlanan normallaşma prosesi XIX əsrdə daha da

¹ Cahingirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. Bakı, «Elm», 1989, səh.182.

vüsətlənmişdir. Ayrı-ayrı sahələr üzrə elmi biliklər inkişaf etməyə başlayır. Bu inkişaf öz əksini daha çox dilin lüğət tərkibində tapırdı.

Bu dövrə qədər yaranan məfhumların, yaranma mənbələri demək olar ki, ərəb və fars dilindən alınma olmuşdur. Lakin XIX əsrdən dilimizdə yaranan terminlər üçün ərəb və fars dilləri yeganə mənbə дейилдир. Əldə edilmiş müxtəlif nailiyyətləri, elmin inkişafı nəticəsində yaranan anlayışları ifadə etmək üçün rus dilindən alınan terminlərdən və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən geniş istifadə edilmişdir. Bu dövrdən ana dilinin daxili imkanları əsasında termin, termin-söz birləşmələri yaranma mənbəyi (ondan istifadə olunma əmsalı) get-gedə artmış və Azərbaycan dili əsas terminoloji mənbələr sırasında öz mövqeyini möhkəmləndirib tədricən ön sıraya keçmişdir. Ədəbi dilimizin elmi üslubunda ərəb-fars dillərindən alınan «cümleyi-feliyyə, elmi qənaət, cümleyi-şertiyyə, dəryayi-mühit, elmi pərvərşi, məktəbi-sənaye, islam məzhəbi» termin-söz birləşmələri ilə yanaşı «yer qatı, yer qabığı, göy cisimləri, yer kürəsi, ay tutulması, sinə pərdəsi, nəfəs düdüyü, göz alması və s. kimi ana dilinin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər də işlənmiş, eyni zamanda «rus konsulxanası, poşt kvitansiyası, qvardiya polku, uyezdni uşkola» kimi rus dilindən alınan terminlər yeni mənbə materialı olaraq ədəbi dilimizdə terminlər sistemində görünmüş və get-gedə yerini möhkəmlətməmişdir. Alınma sözlər terminoloji məzmun daşıyır və ictimai-mədəni həyatın müxtəlif sahələrini əhatə etməyə başlayır. İqtisadi inzibati-hüququ terminlərlə yanaşı ədəbiyyat və incəsənətlə bağlı terminlər alınır.

Demək, XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində terminlərin yaranma mənbəyi çoxalmış, ərəb, fars dilləri ilə yanaşı Azərbaycan, rus və Qərbi Avropa dilləri də bu

mənbələr sırasına daxil olmuşdur. Əlbəttə, terminlərin yaranma mənbəyinin artması dövrün, həyatın qarşıya çıxardığı yeni tələblərdən irəli gəlmiş, elmi bu tələblərə uyğun qurmaq, yeni məfhumları ifadə etmək ehtiyacından doğmuşdur.

XIX əsrdə Azərbaycan dilində elmi terminologiyanın inkişafını tədqiq edəndə A.Bakıxanovun elmi irsini nəzərdən keçirməmək qeyri-mümkündür. Alimin ərəb və fars dillərində yazmış olduğu "Əsraru-l-mələkut"un ("Kainatın sirləri") əsəri astronomiya, fizika elminin inkişafı tarixini öyrənmək cəhətdən son dərəcə qiymətlidir. Müəllif bizə çatan əlyazmaların coğrafiyaya aid yazdığı kitabın riyaziyyat bölməsindən çıxarış olduğunu qeyd edir: "Birincidən fərqli olaraq o biri nəzəriyyənin, qəti həndəsi dəlillərlə təsdiq edildiyini, hədis və ayələrlə təsbit oluna bildiyini görərək, sonuncu peyğəmbərlik sahibinin hicrətindən sonra 1255-ci (183-940) ildə coğrafiya elminə aid kitabımın riyaziyyat bölməsindən olan müqəddimə, üç fəsil və nəticədən ibarət kiçik bir risalə yazdım".¹

Təəssüf ki, A.Bakıxanovun nə coğrafiyaya aid xatırladığı böyük əsəri, nə də onun müfəssəl riyaziyyat bölməsi elm aləminə hələ də məlum deyildir.

"Əsraru-l-mələkut"u yazarkən A.Bakıxanov qarşısına heç də müstəqil tədqiqat işi aparmaq məqsədi qoymamışdır. Onun əsas məqsədi XIX əsr Azərbaycan oxucusu üçün o dövrün elmi nailiyyətləri səviyyəsində kütləvi vəsait hazırlamaq olmuşdur.

A.Bakıxanovun bu vəsaiti hazırlamaq üçün geniş elmi imkanları var idi. Çünki o ərəb, fars, rus dillərini bilirdi, dini, fəlsəfi, fiziki, astronomik, riyazi biliklərə yiyələnmək üçün bu dillərdə yazılmış zəngin ədəbiyyatla tanış olmuşdur.

¹ Bakıxanov A. Əsraru-l-mələkut, B., «Elm», 1985, səh.34.

A.Bakıxanov kitabda astronomiya elminin tarixindən qısa məlumat verir və göstərir ki, Misir və Finikiya "nücum elminin" beşiyi olmuşdur. Yunanlar astronomiyanı məhz bunlardan öyrənmişlər.

Əsərdə müəllif oxucuları Ptolemey və Kopernikin nəzəriyyələri ilə tanış edir, hər iki nəzəriyyənin elmi müqayisəsində Kopernik üsuluna üstünlük verir. A.Bakıxanovun fikrincə, Kopernik nəzəriyyəsi təkcə həndəsə elminin qəti dəlilləri ilə sübut edilmir, o həm də Quran ayələri və peyğəmbər hədislərinin köməyi ilə də təsdiq edilir.

A.Bakıxanov fizika elminin inkişafında Nyutonun kəşf etdiyi ümumi cazibə qanununu yüksək qiymətləndirərək yazır: «Ümumi cazibə qüvvəsi (cisimlərin) hamısına bir-birinə ehtəs bağlanır ki, bunlardan heç biri özünün məlum orbitindən çıxmır. Orbitin əyriliyi isə göy cisimlərinin böyüklüyü və məsafəsindəki fərqlərdən əmələ gəlir. Bu əyriliyin necə əmələ gəlməsi məlumdur, belə ki, orada baş verəcək proseslər haqqında bir neçə il qabaqdan hökm verilir».¹

Müəllif Yerın vəziyyəti haqqında, onun küresəkilli olması barədə Günəşin mərkəz olması və bütün başqa planetlər kimi Yerın də Günəş ətrafında fırlanması ideyasını özünəməxsus orijinal müddəalarla sübut edir.

Müəllif kitabda bir sıra terminlərin mənasını izah edir, onun konkret tərifini verir. Məsələn:

1/. "qütə və ox" /məhvər/

"Göy qübbəsinin iki tərəfində iki nöqtə var və bunların da ətrafında göy cisimləri və qübbələri /fələklər/ gecə-gündüz dövr edir. Bunlardan biri Qütə ulduzunun /əl-Cədy/ yanında, Kiçik ayı bürcünün quruluşunun yaxınlığında olub Şimal qütə, o biri isə onun qarşısında Kanonus /Sühey1/ ulduzu yanında olub Cənub qütə adlanır.

¹ Bakıxanov A. Əsraru-1-mələkut, B., «Elm», 1985, səh.34.

Onların ikisini birləşdirən xəttə isə ox /məhvər/ deyilir. Göründüyü kimi, burada bütün qütblərin izahını, "ox" termininin isə tərifini vermişdir.

2/ "meridian" /dairətu-l-ufk/

"Bu - Yer kürəsi üzərində hər bir yerdə qütbdən-qütbə uzanması fərz olunan xəttə deyilir".

3/ "ekvator xətti"

"Yer səthi üzərində meridianları kəsən bütün bir dairə fərz edək: buna ekvator xətti deyilir".

4/ "Göy qübbəsi"

Yerdəki hissəciklərin Günəş şüaları ilə əhatə olunmasından mavi görünən geniş, nəhayətsiz, sahəyə zahiri görünüşünə görə göy qübbəsi /fələk/, orada görünən göy cisimlərinə isə hərəkətsiz durmuş sabit ulduzlar deyilir. A.Bakıxanov bir sıra fiziki, astronomik ifadələrin "üfüq", "orbit", "en və uzunluq dairələri" və s. terminlərin geniş izahını verir. Alimin "ümumi cazibə qüvvəsi" termini haqqında mülahizəsi maraqlıdır: "Ümumi cazibə qüvvəsi /cisimlərin/ hamını bir-birinə elə bağlayır ki, bunlardan heç biri özünün məlum orbitindən çıxmır.

Göründüyü kimi, A.Bakıxanov bir sıra fiziki, astronomik eləcə də dini terminlərin izahını vermişdir. Əlbəttə, bu Azərbaycan dilşünaslığı tarixində "izahlı terminlər lüğəti" yaratmaq sahəsində müəllifin faydalı təşəbbüsü kimi qiymətləndirilə bilər.

A.Bakıxanovun işlətdiyi ərəb-fars mənşəli terminlərin bəziləri Azərbaycan dilinin inkişafı prosesində onun lüğət tərkibindən çıxmış, həmin terminləri daha dəqiq ifadə edən Azərbaycan sözləri, yaxud rus-Avropa sözləri ilə əvəz olunmuşdur. Məsələn, "məhvər"- "ox", "dairətu-l-ufk"- "meridian", "hammali"- "mülayim qurşaq", "rahavi"- "soyuq qurşaq" və s.

Buna baxmayaraq, A.Bakıxanovun başqa sahələrdə

olduğu kimi, terminologiya sahəsindəki təşəbbüsləri də çox qiymətlidir.

XIX əsrdə Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafından danışarkən birinci növbədə görkəmli materialist filosof M.F.Axundovun bu sahədəki fəaliyyətindən bəhs etmək zəruridir. M.Cahangirov yazır: «Ağırlıq mərkəzi XIX əsr üzərinə düşən yeni dövr yeni tələblər doğurdu – milli təşəkkül mərhələsinin irəli sürdüyü yeni tələblər səviyyəsində daha çevik fəal və günləri olan ayrı-ayrı ictimai-siyasi üslub qollarına aid əməli nümunələrin yaranma zərurəti meydana çıxdı. Müvafiq ictimai-siyasi üslub qollarına aid tədricən toplanan faktik dil materialı ilə yanaşı dövr üçün səciyyəvi nəzəri mülahizələr söyləndi.»¹

Bu baxımdan XIX əsrdə terminologiyanın inkişafının təhlili baxımından M.F.Axundovun çoxsahəli yaradıcılığı daha dolğun məlumat verir. Böyük mütəfəkkirin dilimizin inkişafı ilə bağlı nəzəri-tənqidi əsərləri, xüsusən fəlsəfi traktatı Azərbaycan ədəbi dili elmi üslubunun zamanəsinə görə ən mükəmməl nümunəsidir. Dövrünün mütəfəkkiri, filosofu və görkəmli ictimai xadimi öz elmi əsərlərini ana dilində yazmaqla Azərbaycan elmi dilinin formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynamışdır. T.Hacıyev yazır: «M.F.Axundov bədii dilinin tarixi-mədəni çəkisi öz fərdi üslubunun çərçivəsində qapanmır; hətta onun təsiri bütövlükdə dövrünün bədii üslubunu təsir altına almaqla bitmir, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin bütün üslubları onun bədii dilinin işığında müəyyənləşir».²

Doğrudan da, o, əsərlərini xalqın ana dilində – can-

¹ Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. Bakı, «Elm», 1989, səh.212.

² Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., «Maarif», 1987, səh.134.

lı sadə və anlaşıqlı dildə yazmaqla müasir milli Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynadı. O, xalqın əsrə görə tərəqqidə xeyli geri qaldığını, acınacaqlı vəziyyətini bir ziyalı kimi dərk edirdi. Sufizm və digər dini – fəlsəfi cərəyanlar ədəbiyyatda, ictimai fikirdə, həyatın digər sahələrində, qabaqcıl fikrin inkişafında ciddi əngəl törədirdi. Bunu nəzərə alan müəllif hər şeyin izahında faktları, təbiətin qanunauyğunluqlarına əsaslanan elmi əsas götürmüşdür. Çünki elm həqiqətin üzə çıxarılmasının açarıdır. Mütəfəkkir yazırdı: «İndi elm lazımdır və sivilizasyon lazımdır və yəqin bil ki, pis etiqaat üstündə bağlanan məzhəb etibarlı bir şey deyil».¹ Elmin inkişafını zəruri hesab edən filosof Kəmalüddövlə məktubları və digər fəlsəfi əsərlərində fizika, astronomiya, təbabət, fiziologiya və s. elmlərə dönə-dönə müraciət etmişdir. «Siz gərək elmi-təbiətdən xəbərdar olasınız, Avropa təbabətini biləsiniz və insan orqanizminin fiziologiyasını öyrənəsiniz», «Kopernik yer kürresinin hərəkətini açdı», «Nyuton ümumdünya cazibə qüvvəsini kəşf etdi», «elmi mühakimə həqiqəti başa düşməyi nəzərdə tutur»- fikirləri məhz Axundova məxsusdur.

Mütəfəkkir elmi-tənqidi əsərlər yazarkən anlayışlarla əlaqədar məfhumların dürüst ifadəsi üçün münasib terminlərin yoxluğu və ya azlığından törənən çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Buna görə də müəllif Azərbaycanın ictimai fikir inkişafı tarixində ilk dəfə olaraq terminologiya məsələsi ilə daha ardıcıl məşğul olub və bu sahə üzrə bir sıra nəzəri mülahizələr söyləmişdir. O dəqiq elmlərin terminologiyasının yaradılmasını zəruri şərt hesab edirdi və bu barədə 1872-ci ildə Mirzə Yusif xana göndərdiyi məktublardan birində yazır: «Onların

¹ Axundov M.F. Əsərləri, Bakı, «Elm», 1988, II cild, səh.80.

(azərbaycanlıların - S.S.) mədəniyyət aləmində geridə qalmasının səbəbi ancaq elmləri və sənətləri öyrənmək vasitəsinin yoxluğudur... Biz tibb, fizika, riyaziyyat, məişət elmi və bu kimi başqa elmləri və sənətləri necə öyrənmə bilərik? Bir halda ki, belə elmlər əvvəllərdə bizim aramızda məlum olmamışdır, bizim əlifba ilə avropalıların işlətdikləri yeni istilahları oxumaq çətinidir. Bizim işlətdiyimiz üç dildən birində olan kitablarda bu elmi istilahlar yoxdur, biz isə bu kitabları Avropa dillərindən ərəb, fars və ya türk dilinə tərcümə edərkən bu istilahları olduğu kimi saxlamağa məcburuq.»¹

M.F.Axundovu təkcə elmi istilahlar yox, «elm» anlayışının özü də maraqlandırmışdır: «Necə deyirlər, təfsir elmi, hadisələr elmi, kəlam elmi və sairə. Bunlardan sonra isə deyirlər: fizika-riyaziyyat, coğrafiya, astronomiya və sairə. Onlar bunların hamısının elm adlandırırlar və belə iddia edirlər ki, birincilər də sonuncular kimi elmdir. Halbuki, bu sonuncuların birincilərindən fərqli olması gündən aydındır. Biz, birinciləri etiqad məsələsi ilə əlaqələndirib, yalnız sonuncuları elm adlandırmalıyıq»².

Deməli, hələ XIX əsrdə «elm» anlayışının özü aydın deyildi. M.F.Axundov «elm» anlayışının özünü izah edir və elmi istilah dedikdə, fizika, riyaziyyat, astronomiya kimi elmlərdə işlənən anlayışları nəzərdə tutmuşdur. Onun fikrincə «Avropa xalqları elm və fənlərin sayəsində onların ən başlıcası matematika və coğrafiyadır – dünyanın hər tərəfini istila etmişlər».

Yenilikçi mütəfəkkiri təkcə elm anlayışı deyil onun dili də düşündürmüş, bu məsələni nəzəri-tənqidi məqalələrində kəskinliyi ilə qoymuşdur. 1862-ci ildə yazdığı

¹ Axundov M.F. Əsərləri, III c. Bakı, «Elm», 1962, səh.317.

² Axundov M.F. Əsərləri II c. Bakı, «Elm», 1961, səh.221.

«Tənqidi risaləsi» adlı əsərində M.F.Axundov elmi əsərlərin (o cümlədən tarix kitabların) qafiyəli yazılmasına qarşı çıxaraq «Rövzətüs-səfayi-Nasiriyyə» müəllifi Rzaquluxan Hidayətə yazırdı: «Rzaquluxan, nə lazım gəlir ki, sən məzmunu nəzərə almadan, yalnız qafiyə xatirəsi üçün bu qədər artıq ləfzləri öz yanında caiz görürsən».¹

M.F.Axundov Azərbaycan dilində terminlərin yaranması üçün əsas mənbə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini götürmüşdür. Lakin ehtiyac ucundan məfhumların ifadəsi üçün alınma istilahlardan istifadə etməsi zəruri hesab etmişdir. Ümumiyyətlə, M.F.Axundov terminologiyaları üç istiqamətdə inkişaf etdirməyi zəruri sayırdı:

- 1) ana dilin imkanlarından istifadə etmək;
- 2) ehtiyac olmadan ərəb-fars sözlərinin işlədilməsi;
- 3) rus dili ilə sıx əlaqə yaratmaq.

Bu cəhətdən M.F.Axundovun yaradıcılığında işlənən terminləri mənbəyinə görə üç qrupa ayırmaq olar:

a) Bilavasitə Azərbaycan dilinin öz sözlərindən, yaxud Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb və fars mənşəli sözlərdən ibarət terminlər: xan, bəy, yüzbaşı, göz ağrısı, qızdırma davası, vəba xəstəliyi, qızdırma-titrəmə naxoşluğu, səslə hərəf, danışmaq dili, yeni əlifba, samit hərəf, nida işarəsi, mühəndislik məktəbi, türk qəbilələri, dəmir yolu, buxar gəmisini və s.

b) Ərəb və fars izafətlərindən ibarət terminlər: qüvveyi-maqnitasiya, qüvveyi-cazibə, nəzmi-poeziya, qüvveyi-teleqrafıyyə, elmi-nücum, sərdari-ləşkər və s. Bu terminlər sonradan Azərbaycan dilində uzun müddət yaşaya bilməmişdir. Qəliz olduğuna görə onları yeni terminlər əvəz etmişdir.

¹ Axundov M.F. Əsərləri, II cild. Bakı, «Elm», 1961, səh.245.

d) Tərkibindəki komponentləri Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözlərindən, yaxud Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars sözlərindən və rus, Avropa dillərindən alınmış sözlərdən ibarət terminlər: elektriciçestva qanunu, induksiya cərəyanı, imperator canişini, qvardiya polku, despot padşah, general rütbəsi, despotizm üsulu və s.

M.F.Axundovun istifadə etdiyi ərəb-fars mənşəli termin-söz birləşmələrinin bəziləri inkişaf prosesində yeni termin-söz birləşmələri ilə əvəz olunmuşdur. Məsələn, rəisi ləşkər// qoşun rəhbəri, rəisi millət// millət rəhbəri, ruznameyi dövlət // dövlət qəzeti, islam ləşkəri // islam qoşunu və s.

M.F.Axundov rus-Avropa dillərindən aldığı terminlərin bir qismini olduğu kimi qəbul edib işlətdiyi halda, bəzilərinə Azərbaycan dilinə məxsus şəkildə artıraraq özünü küləşdirmişdir. Məsələn, dramnəvislik məktəbi, vəkillik rütbəsi, kosmoqrafiya elmi, imperatorun canişini, hərbi silahlar və s.

Onun əsərlərində fəlsəfi, hüquqi, siyasi, hərbi, fiziki, riyazi, tarixi, dini, ədəbi-filoloji, eləcə də kimya ilə bağlı terminlər işlənmişdir. Bunlar həm ərəb mənşəli: elmi-təbiət, elmi-nücum, nəbatat, əqayid, mübalığat, sənaye, nəsr, nəzm, rüsum, cüzv, vəhdət, təvaif, fiqh, kimya, qüvveyi-cazibə, həm rus-Avropa mənşəli elektriciçestvo, teleqrafiyyə, despot, patriot, revolyusiya, politika, parlament, liberal, proqres, poeziya, literatura, teatr, həm də milli mənşəli xan, bəy, yüzbaşı, dolandırma (idarə mənasında) terminləri ilə ifadə olunmuşdur.

Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, müəllif bir sıra terminlərin elmi izahını vermişdir. Bu cəhətdən «qüvveyi-teleqrafiyyə», «elektriciçestva», «qüvveyi-maqnitasiya», terminlərinin izahı səciyyəvidir: «bir neçə əczayi-mədəniyyəni sən bir yerə cəm edirsən və mü-

vafiqi-qanuni-elm onları bir-birinə məmzuc və mürək-kəb eləyərsən ondan bir keyfiyyət hasil olur ki, adına qüvveyi-teleqrafiyyə, yəni ruhi-teleqrafi deyirik»; On-dan ötrü ki, hər kürənin qüvveyi-maqrnasiası, ya qüvveyi cazibəsi var ki, öz üstündə olan mövcudata dair kürələrə məzəl və übur etməkdən manedir; Bu mətləbi dürüst fəhm etmək üçün sənə elektricəstvanı və onun qanunu və müqtəziyyatını bilmək lazımdır. Elektricəst-va ibarətdir bir qüvveyi-bərqiyyəyi-hərarətiyyədən ki, hər zatda məşhurdur.¹

Vaxtı ilə M.F.Axundov tərəfindən (ilk dəfə onun əsərlərində) işlədilmiş terminlərin bir çox indi də dili-mizdə eyni ilə işlənməkdədir. Məsələn, şüa, atom, elek-trik, hərarət, cazibə qüvvəsi, maqrna qüvvəsi, hesab el-mi, elektrik qanunu, fizika elmi, pyes, konsul, dram, aktyor, konstitusiya, parlament, induksiya, deduksiya və s.

M.F.Axundovun fikrincə, xalqın tərəqqisi üçün fi-zika elmi əsasdır. Çünki, bir mətləbi dürüst fəhm etmək üçün sənə elektricəstvanı və onun qanunu və müqtə-ziyyatını bilmək lazımdır. Çifaidə sən və sənənin millətin nə elektricəstvanı bilirsiniz və nə onun qanununu².

Xalqın geridə qalmasının səbəbini bu elmləri bil-mədikləri ilə əlaqələndirərək yazırdı: «Ey Cəlalüddövlə, madam ki, sən və sənənin həmməzhəblərin, elmi-təbiətdən və elmi-nücumdan xəbərdar deyilsiz və madam ki, xə-variş-adataı və möcüzərə, caduyə, sehrə, mələikəyə, cin-nə və şeyatinə, divə və pəriyə və s. bu qəbil mövhumətə inanacaqsınız və həmişə cəhalətdə qalacaqsınız».

M.F.Axundov bu elmləri inkişaf etdirmək üçün terminologiyanın yaradılmasını və elmi anlayışların ya-

¹ Axundov M.F. Əsərləri, II cild. Bakı, «Elm», 1988, səh.120.

² Yənə orada, səh.121.

ranmasını vacib sayırdı: «Müxtəlif bilikləri öyrənmək üçün bu gün biz məcburuq ki, Avropa xalqlarının dillərində istənilən mənanı verən saysız-hesabsız sözlər əlaqə və dilimizdə işlədək: çünki bu kimi sözlərin qarşılığı bəhs edilən üç dildən heç birində yoxdur».

Müxtəlif əsərlərində, məktublarında çoxlu miqdarda başqa dillərdən (ərəb, fars, rus) alınmış terminlər işlətməmişdir. Məsələn, matematika, elektrikçestva, qüvveyicazibə, qüvveyi maqnitasiya, elektrikçestva qanunu, elmi-nücum və s. Bu isə təbii idi. 40-50-ci illərdə yeni mənbə – rus-Avropa dillərindən alınan sözlər daha çox işlənir, 60-cı illərdə belə terminlərə şüurlu münasibət göstərilir. M.F.Axundov da fəlsəfi traktatının əvvəlində, eləcə də ayrı-ayrı məqalələrində 18 elmi-fəlsəfi, 6 ictimai-siyasi, 8 ədəbiyyatşünaslıq termininin şərhini vermişdir.

Mütəffəkkir başqa dillərdən alınan terminlərin bir hissəsini ənənəvi olduğundan onlara heç bir şərh vermədən işlədir, bir qrup terminləri isə yeni işləndiyindən onu oxucu üçün aydınlaşdırır: Məsələn: «*Revolyusiya*» ibarətdir ondan ki, xalq padşahi-despotun və zalimin biqanun rəftarından tənqə gəlib sürüşə ittifaq edib onu dəf edənlər və özlərinin asayışı və səadəti üçün qanun vəzi eliyələr və ya məzhəb əqaidinin pis olmağını fəhm edib üləmanın xilafına icma və şuriş eliyələr və özlərinə filosofların təcrübəsilə müvafiq bir məzhəbi-cədiq bərgüzidə edələr». *Parlament* – ibarətdir iki məcmuədən ki, əvvəlcisində rəaya və ikincisində nücəba vükəlası calıdır və külli-qəvanini-səltənət əvvəlinci məcmədə tərtib tapıb ikinci məcməni mülahiqinə çatar və imza tapar. Və padşah əslən qadir deyil ki, bu qavaninin xilafinə iqdam edə bilsin; O vaxt drama sənətinin ustaları – ki fransızca onlara *aktyor* deyirlər, - hər birisi xüsusi bir paltarda səhnəyə daxil olub, qabaqcadan təyin olunmuş bir əhvalatın oxşatmasını göstərirlər, ta-

maşaçılar isə onların danışığılarına qulaq asırlar; «*həşərat*» kəlməsi lüğətcə, qamus sahibinin yazdığına görə, xırda heyvan və cücülərdən ibarətdir.¹

Göründüyü kimi, filosof bir çox terminlərin dövründə mövcud olan biliklər səviyyəsində izahını vermişdir.

M.F.Axundov riyaziyyat elmini yüksək qiymətləndirir və başqa elmlərin açarı hesab edərək yazır: «Henrix riyaziyyatı yaxşı bildiyi üçün, o əsrdə ərəb alimlərinə məxsus olan elmi-nücumu az bir vaxtda öyrəndi»².

M.F.Axundovun bir filosof kimi böyük xidməti bundadır ki, fəlsəfəni varlıq və idrakın fəvqətəbii prinsipləri haqqında elm hesab edən filosoflardan fərqli olaraq fəlsəfəni varlıq haqqında, kainat və onun qanunauyğunluqları, mövcud olan şeylər haqqında, cisimlərin təbiətin qanunlarına uyğun olaraq məqsədəuyğun quruluş səbəbləri haqqında elm hesab edirdi. Filosof fəlsəfə anlayışını elmin sinonimi kimi hesab edir, hətta bir sıra hallarda onları eyni mənalı anlayışlar kimi işlədirdi. Bu da fəlsəfənin təbiətşünaslıq, dövrün təbii-elmi bilikləri ilə əlaqəli olması ilə bağlı idi. Çünki mütəfəkkir XVII-XVIII əsr təbiətşünaslığın nailiyyətlərindən, elmi kəşflərdən, «cəmi elmlərdən» ətraflı xəbərdar idi və belə hesab edirdi ki, dini uyğunluqların puç və əfsanə olduğunu, dini-idealist cərəyanların qeyri-elmi mahiyyətini açıb göstərmək üçün təbiətşünaslıq ən etibarlı vasitədir. O, «Kəmalüddövlə məktubları» və digər fəlsəfə əsərlərində fizika, astronomiya, təbabət, fizioloqiya, kimya və s. elmlərə dönə-dönə müraciət edir. «Siz gərək elmi-təbiətdən xəbərdar olasınız» «Avropa təbabətini biləsiniz və insan orqanizminin fiziologiyasını öyrənəsiniz», «Kopernik yer kürəsinin hərəkətini açdı»,

¹ Axundov M.F. Əsərləri, II c., B., 1988, səh.91,201,207.

² Yenə orada, səh.254.

«Nyuton ümumdünya cazibə qüvvəsini kəşf etdm», «elmi mühakimə həqiqəti başa düşməyi nəzərdə tutur» və s.- fikirlər Axundovun bir mütəfəkkir kimi bu elmləri dərindən bildiyini xəbər verir. Materialist alim fəlsəfənin əsas müddəalarını hazırlayarkən təbiətşünaslığa əsaslanaraq bir sıra «təbiət», «varlıq», «maddi dünya», «aləm», «dünya» «mövcudat», «kainat», «obyektiv reallıq» anlayışlarını işlətməmişdir. Maarifçi filosof «Kəmalüddövlə məktubları» traktatı ilə yalnız Azərbaycan ictimai fikrində deyil, ümumdünya fəlsəfə tarixində elmin həqiqətin meydana çıxarılmasında əvəzsiz rolunu göstərdi. M.F.Axundovun yaradıcılığında ədəbiyyatşünaslıq terminləri ardıcıl olaraq inkişaf etdirilmişdir. Onun tənqidi məqalələrində, məktublarında – («Fehristi-kitab», «Şer və nəsr haqqında», «Hekayət», «Tənqid») ədəbiyyatın mövzusu, predmeti, dram onun məqsəd və vəzifələri, ümumiyyətlə ədəbi janrlar, ədəbi tənqid ilə bağlı fikirləri müasir həyatla səsləşir. Cəsarətlə demək olar ki, onun ədəbi tənqidi, estetik fikirləri Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı yoluna işıq saçıyan güclü mayak olmuşdur. Ədib forma məsələsindən danışırkən dil məsələsini xüsusi qeyd edirdi: «Fars, türk, ərəb sözləri ilə dolu anlaşılmaz bir dildə» yazılan əsərlər Azərbaycan «dilin ruhunu» anlamağa imkan vermir. Yalnız sırf Azərbaycan dilində yazılmış əsərlər vasitəsilə bu dilin «ruhunu» xüsusiyyətini, cümlələrin, ifadələrin quruluşunu, fellərin və sözlərin müxtəlif hallara düşməsinə və s.-ni öyrənmək olar».¹ Bədii ədəbiyyatın, incəsənətin mövzusu, predmeti əsas məqsədi, nəzəri xüsusiyyətləri Axundov yaradıcılığının əsas şaxələrindəndir. Bununla bağlı bir sıra - kritika, pyes, roman, drama, teatr, aktyor, komediya, ideya, literatura,

¹ Axundov M.F. Əsərləri, III c. Bakı, «Elm», 1988, səh.71.

şer, nəsir terminləri işlətməmiş, onların hər birinin mənasının izahını vermiş, eyni zamanda onların orfoqrafiyasını, yazı qaydasını müəyyənləşdirmişdir. S.Quliyeva yazır: M.F.Axundov hər bir ədəbiyyatşünaslıq və digər incəsənət terminlərinin mənasının izahını bir etimoloq-dilçi kimi açmış, ərəb-fars və rus-Avropa mənşəli terminlərin ana dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə və qrammatik quruluşuna uyğun verilməsini göstərmişdir»¹. Bununla yanaşı alınma ədəbiyyatşünaslıq terminlərinin ana dilində qarşılıqlarının tapılmasının da yollarını göstərir. Beləliklə, M.F.Axundov yaradıcılığında bir sıra elmlərin-fəlsəfə, ədəbiyyat, kimya, astronomiya, fizika, riyaziyyat, coğrafiya, qrammatika terminlərinin bütöv sistemi yaranmış, onların böyük qismi hazırda öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Axundov fəlsəfi traktatını doğma ana dilində yazmaqla Azərbaycan dilində fəlsəfi terminlərin formalaşmasında mühüm rol oynadı. Onun əsərlərində «kainat», «aləm», «dünya», «mövcudat», «zaman», «məkan» anlayışları ilk dəfə fəlsəfi termin kimi işlənmişdir. Fəlsəfi əsərlərini yazarkən bəzi anlayışların dildə işlənən formasını vermişdir. Məsələn, M.F.Axundov «materiya» anlayışını Azərbaycan dilində «maddeyi-kəsərat», «maddə» sözləri ilə vermişdir. «Kəmalüddövlə məktubları»nın rus dilində tərcüməsində isə «materiya» terminini olduğu kimi işlətməmişdir.

M.F.Axundov alınma terminlərin yazılışı barədə də fikirləşirdi. Bu cəhətdən o böyük çətinliklərlə üzləşmişdi. Bu çətinlik isə rus dilindən alınan terminlərin ərəb əlifbası ilə düzgün yazmağın mümkün olmaması idi. Mütəfəkkir İstanbulda çıxan «Həqayıq» qəzetinin baş

¹ Quliyeva S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri. Bakı, «Elm», 2003, səh.45.

redaktoruna göndərdiyi məktubda yazırdı: «Xüsusilə, təbabət, fizika-kimya və başqa bu kimi elmlərə aid olan bir çox istilahlər vardır ki, islam dillərində onların qarşılığını tapmaq mümkün deyildir. Bundan başqa o kəlmələri və istilahları olduğu kimi yazmaq hazırkı islam əlifbası üçün imkan xaricindədir. Yəni söylədiyim istilahları hazırkı əlifbamızda, hətta fəthə, kəsre və zəmmə işarələrini işlətməklə belə, səhvsiz, nöqsansız, düzgün oxumaq mümkün deyildir»¹.

Beləliklə, M.F.Axundov başqa dillərdən alınan terminlərin yazılışını və oxunmasını asanlaşdırmaq üçün ərəb əlifbasına asan bir əlifba əlavə olunmasını zəruri sayaraq yazırdı: «Əlifbamızın qüsurlu olması bizim elmlərdən və sənayedən məhrum qalmağımıza səbəb olmuşdur»².

Nəhayət, terminologiya ilə əlaqədar M.F.Axundov düşünürən məsələlərdən biri də terminoloji lüğətlərin, əcnebi dillərdən alınan terminlərin lüğətinin tərtibi məsələsi idi. «...Əcnebi dillərdən bizim dillərə daxil olan kəlmələrin xüsusi lüğətini tərtib edib çap etməliyik». Eyni zamanda yazırdı: «Yəni bu gün lüğət yazanlar hər bir sözü şərh etdikdə əlifbadakı qüsurları üzündən hövsələyə sığmayan cürbəcür vasitələrə əl atmağa məcbur olurlar ki, bəlkə bunların köməyi ilə oxucu axtardığı sözün oxunuşunda səhvə yol verməsin».

Deməli, terminlərin toplanması, çap olunması, düzgün yazılışı və düzgün tələffüzü məsələləri mütəfəkkiri düşündürmüş və ictimai-elmi fikir inkişafı tarixində elmi dilin inkişafını ilk dəfə ardıcıl və nəzəri əsaslarla öz dövrünə görə düzgün müəyyənləşdirən məhz M.F.Axundov olmuşdur. Onun bütün bu fəaliyyəti Azərbaycan dilində

¹ Axundov M.F. Əsərləri, II c., Bakı, «Elm», 1982, səh.346.

² Yenə orada, səh.260.

terminologiyanın formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır.

XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda təhkimçilik hüququnun ləğvi, Bakıda kapitalizmin sürətlə inkişaf etməsi, ölkədə ümumi iqtisadi canlanma elmin, mədəniyyətin, sənayenin inkişafına təsir göstərirdi. Bütün bunlar terminologiyanın inkişafını sürətləndirirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan dili terminologiyasının yaranması və işlənməsi haqqında düzgün təsəvvür əldə etmək üçün həmin dövrün mütərəqqi mətbuatı üzərində dayanmaq zəruridir.

Azərbaycan dövrü mətbuatının bünövrəsi sayılan "Əkinçi" qəzeti Azərbaycan xalqının elmi, mənəvi mədəniyyətinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Belə ki, H.B.Zərdabi ana dilində elmin, texnikanın müxtəlif sahələrinə aid "Əkinçi" qəzetində yazılar dərc edirdi. Bu zaman ayrı-ayrı anlayışların necə ifadə olunması problemi ilə qarşılaşırdı. Müəllif ana dilində terminlərin yaradılmasını zəruri sayırdı. Eyni zamanda başqa dillərdə, xüsusən, rus dilində işlənən bir çox terminlərin elmdə olduğu kimi işlənməsini heç də dil üçün zərərli hesab etmirdi. Bu dövrdə alim xalq içərisində işlənən terminləri toplayıb sistemə salmış və elmi əsərlərində onlardan geniş istifadə etmişdir.

H.B.Zərdabi xalqın tərəqqisində dəqiq elmlərin rolunu yüksək qiymətləndirərək yazırdı: "Pəs bu məqamda lazımdır ki, əsbabi-məişətin təhsil və vüs'ətindən ötrü qayət inbisat ilə zahir və batinlərimizi bir edib və məbanə xətirilər məsarif edib, hər növ ilə məşğul olan elmi-mə'rifət təhsil etməyinə, ta bəlkə sair millətlər kimi bizlər də özümüzü məqami tərəqqi və məratibi ə'laya yetirib elmi-həqiqət və hikmətlərdən bir şey idrak edək".¹

¹ «Əkinçi» qəzeti, B., «Azərənşr», 1972, səh.387.

H.B.Zərdabi tərəqqidə aşağıdakı elmlərin tədrisini əsas götürərək yazırdı: "elmi-fizikə və elmi-ximya və elmi-matematika və elmi-məsahət və elmi-xəvasiəşya və elmi-həndəsə və elmi-hesab və elmi-erada və bunların təhsili mövqəfdir elmi kitabət və qiraətə".¹

Deməli, H.B.Zərdabi bu fənlərin tədrisi işi üçün çalışır və eyni zamanda istilahlardan olmamasından şikayətlənirdi. Bununla belə müəllif "Əkinçi" qəzetində bir çox anlayışları ifadə etmək üçün ərəb və fars dillərini məqsədə uyğun hesab etmişdir. Lakin bu terminlərdən çox özünə dildə möhkəm yer tuta bilməmiş və bəziləri də daha dəqiq terminlərlə əvəz olunmuşdur. Məsələn, "Əkinçi" qəzetində işlədilmiş "elmi-hikmət" termini "fizika elmi"; "kürreyi-ərz" termini "yer kürəsi", "mizanül-hərarət" termini "termometr" termini ilə əvəz olunmuşdur.

H.B.Zərdabının "Əkinçi" qəzetində, eləcə də başqa qəzet və jurnallarda çap etdirdiyi məqalələrdə bir çox terminlər işlənmişdir. Məsələn, qalvanizm maşını, qalvanoskop, hərarət şiddəti, sədanın sürəti, polip cəzirəsi, Martinq cəzirəsi, fəza, cazibə, kürreyi-ərz, göy cisimləri və s.

H.B.Zərdabi başqa dillərə məxsus алынма terminlərə Azərbaycan dilində başa düşülən müvafiq qarşılıq yaratmağa çalışmışdı. Məsələn, "Mizanül-hərarət" /termometr/ alətinin civəsi nöqtəyi-incimaddan 15 dərəcə aşağı düşür, yəni 15 dərəcə soyuq olur. Müəllif bir cümlədə bir anlayışı bildirən hər iki termini işlətməmiş /əvvəlki terminin sonradan hansı ilə əvəz olunmasını izah etmişdir/ bununla da anlayışın oxucular tərəfindən asan qavranılmasına çalışmışdır.

Deməli, hər bir terminin özünün inkişaf tarixi var. Bu barədə M.Cahangirov yazır ki, bu növ terminlərin mühüm bir qismi ilk dəfə "Əkinçi"də və digər qəzetlərimizdə

¹ «Əkinçi» qəzeti, B., «Azərneşr», 1972, səh.102.

təsbit olunmuş ifadəvi-şərhi sələflərindən başlayıb, sonralar get-gedə müasir lakonik şəkil alanadək özünəməxsus bir təkamül keçirmişdir.

H.B.Zərdabi də M.F.Axundov kimi terminlərin başa düşülməsini asanlaşdırmaq məqsədilə onlardan bəziləri haqqında izah vermişdir. Məsələn, "*desyatin*" termini belə izah etmişdir: "Desyatin bir parça yerə deyirlər ki, uzununu 80, eni 30 sajn, yə'ni 2400 gözəndərgəz sajn olsun", və ya "*yer girdədir*" terminini belə izah edir: "elmi-hikmət sübut edir ki, yer girdədir və bunun bir dəlili budur ki, bir kəs gəmilə Dəryayı-mühitə girib bir tərəf məsələn, Məşriqə getsə axırda genə ol yerə gəlir".

Ümumiyyətlə, "Əkinçi" Azərbaycan elminin və onun terminologiyasının öyrənilməsi üçün qiymətli məxəzdir. T.Hacıyev yazır: «Əkinçi»nin nəşri bütövlükdə Azərbaycan mədəniyyətinin tarixində böyük hadisədir. Qəzet əkin, təsərrüfat mədəniyyəti kimi iqtisadi faktorlardan başlamış elmi-intellektual məsələlərə qədər, siyasi-hüquqi və ədəbi-poetik polemikalar da daxil olmaqla xalqın əsrlə ayaqlaşmasını təmin edən ən vacib mənəvi keyfiyyətlərlə bağlı əhatəli bir söhbət başladı.»¹

Doğrudan da dilimizin, xalqımızın inkişaf tarixində «Əkinçi» elə obyektidir ki, ən müxtəlif sahələrlə bağlı tədqiqatçılar öz ixtisasına görə ondan söhbət açə bilər. Bu mənada «Əkinçi» qəzetinin dilimizin lüğət tərkibi ilə bağlı ən böyük xidməti termin yaradıcılığı işidir. Qəzetdə işlənən terminlərdən aydın olur ki, termin yaradıcılığı mənbələri dürüst müəyyənləşdirilir; doğru olaraq ana dilinin daxili imkanlarına geniş yer verilir. Bununla yanaşı alınma mənbələrə münasibət də diqqəti cəlb edir: belə ki, tarixi ənənəni gözləyərək ərəb və fars terminlərindən, həmçinin ictimai-siyasi şəraitlə bağlı rus-Avropa dillərindən

¹ Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., «Maarif», 1987, səh.159.

dən terminlər alınıb işlədilir. Ümumiyyətlə, termin yaradıcılığında üç mənbə əsas götürülür:

1. Dilin daxili imkanları əsasında yaranan milli terminlər: yatalaq, qızdırma, isitmə, istilik, çiçək, yel (xəstəlik), arşın, barama, ipək, qarğaduzu, qaramal, mis qab, saxsı qab;

2. Ərəb-fars mənşəli terminlər: cəzirə, dəftərxana, nəbatat, heyvanat, hürfət, vəkalətnamə, icarə, tüccar, illət, qanun, möhür, karxana və s.;

3. Rus-Avropa mənşəli terminlər: proyekt, paraxod, zakon, politika, tamojni, podrat, qradus, çetver, bank, birja, stansiya, bunt, neft, millimetr, departament, matros, natarius, komissiya, kompaniya, quberniya və s.

Mənbələrin müxtəlifliyi ilə bağlı olaraq eyni anlayış üçün vahid termin müəyyənləşmədiyindən termin paralelləri işlənir: əkin-ziraət, qradus-dərəcə, zavod-karxana, zakon-qanun, sud-məhkəmə, paraxod-od gəmisi və s. Bəzən də qəzetdə alınma terminlərə Azərbaycan dilinin morfoloji vasitələri artırılaraq terminlər düzəldilir: teleqrafçı, meşşançılıq, naxoşluq, sərkərdəlik, zavodçu və s.

«Əkinçi»də termin yaradıcılığı prosesində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də milli və alınma sözlərin birləşməsi ilə yeni anlayış bildirən terminlər yaradılmasıdır: buzxana, polisəxana, dərəcəbildirən (termometr), çapxana, topxana, intixabedici və s.

H.Zərdabının müxtəlif mövzularda yazdığı elmi-kütləvi məqalələr, xüsusən «Bədəni salamat saxlamaq düsturül-əməli» əsəri eləcə də N.Vəzirovun meşəçiliyə dair yazılmış irihəcmli «Palıd» adlı tədqiqat işində terminlər işlənmə dairəsinə görə diqqəti cəlb edir. Məişət və kənd təsərrüfatı elmlərinin inkişafı sahəsində böyük xidmətləri olan H.Zərdəbi aqrotexnikaya, təbabətə, təbiət elmlərinin digər sahələrinə aid yazdığı əsər və silsilə məqalələrində xalq dilində işlənən sözləri termin kimi işlət-

mək, eləcə də alınma terminlərdən şüurlu istifadə etmə nümunəsi göstərmişdir. N.Vəzirov da Azərbaycan meşələrində bitən müxtəlif ağacların bioloji xüsusiyyətləri, xarici mühitlə əlaqəsi, təsərrüfatda əhəmiyyətindən bəhs edərkən bir sıra yerli sözləri termin kimi işlətməmiş, bəzən də özü yeni terminlər düzəltmişdir. Bu mənada H.Zərdəbinin xidmətləri də əvəzsizdir.

H.B.Zərdəbinin terminoloji leksikonu zəngin olan «Əkinçi» qəzetində, eləcə də başqa qəzet və jurnallarda çap etdirdiyi məqalələr öz məzmununa görə müxtəlif olduğu üçün onun işlətdiyi terminlər də müxtəlifdir. Bu terminləri elm sahələrinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Tibbə aid terminlər: babasil naxoşluğu, yaman naxoşluğu, taun naxoşluğu, göz ağrısı, qaramal taunu, göz billuru, beyin torbası, göz alması, ürək kisəsi, hiss damarları, tər üzvləri, bel sümüyü, süd dişi, öd kisəsi, sinə pərdəsi, nəfəs düdüyü və s.

2. Kənd təsərrüfatı və sənayeyə aid terminlər: neft cövhəri, taxıl dərzləri, qızıl mədəni, kotanın qırığı, barama qurdu, misir pambığı, dayaqlı kotan, payız buğdası, diyircəkli kotan, alağ otu, neft zavodları, süd malı, ət malı və s.

3. Təbiət elmlərinə aid terminlər: meteorologiya elmi, əhəng daşı, qalvanizm maşını, martinq cəzirəsi, qarğa duzu, naşatır spirti, qaz turşusu, bitki aləmi, heyvanat aləmi, təbii seçmə, qeyri-üzvü maddə, üzvü maddə, üzvü həyat və s.

4. İctimai-siyasi, iqtisadi terminlər: gömrük xərci, zindəganlıq cəngi, tamojna xərci, cəng lodkası, ticarət bileti, ticarət bankı, dövlət bankı, kömrük rüsumu, xırda ticarət, kömrük siyasəti və s.

5. Coğrafiya və astronomiyaya aid terminlər: ay fazası, hava dəryası, göy cisimləri, polip cəzirəsi, yer qa-

biği, tullama zəlzələsi, dönmə zəlzələsi, əhəng qatı, gün tutulması, passat küləyi, okyanus mühiti, ay tutulması və s.

6. Elm adlarını bildirən terminlər: elmi-qənaət, politika elmi, fizika elmi, kimya elmi, hesab elmi, elmi-ədədi, matematika elmi, məsahət elmi, həndəsə elmi və s.

Bütün bu terminlərin H.B.Zərdabi yaradıcılığında işlədilməsi təsadyfi deyil. Bu dövrdə «Əkinçi» qəzetində Azərbaycan ictimai-siyasi, elmi-mədəni həyatında baş verən hadisələrə geniş yer verilmiş və çox vaxt adi məişət sözləri də terminlər kimi işlənmişdir. Bu barədə prof. Ə.Orucov yazır: «O, (H.B.Zərdabi-S.A.S.) xalq arasında işlənən müxtəlif peşə və sənətlərə aid söz və istilahları xalq mühitindən elm mühitinə keçirməklə elmi istilah yaradıcılığı işinin bünövrəsini qoymuşdur və elmi populyar dilin ilk nümunəsini vermişdir»¹.

Ümumxalq sözlərinin terminlər kimi işlənməsinə aşağıdakıları misal gətirmək olar: qızılciq naxoşluğu, dərman otları, qüvvətli yem, əkin yeri, qumlu yer, gilli torpaq, neft quyuları, daş kömür, dəmirköynək gəmi, tamaşa yeri, əhəng daşı və s.

H.B.Zərdabi başqa dillərə məxsus terminlərə Azərbaycan dilində qarşılıq yaratmağa çalışmışdır. Məsələn: kapitalist-pul bəyləri, truba-dəmir novça, banka-dəmir qutu, diş texniki-dişqayıran usta, silos-turş yem, termometr-dərəcəbildirən və s.

«Əkinçi» qəzetində diqqəti cəlb edən (xüsusi) xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, burada bir çox termin və termin-söz birləşmələrinin izahı verilmişdir. Məsələn, «*Millət məclisi*, yəni bir divanxana ki, onun calislərin cammat zübdə edə və o divanxana dövlət işlərini do-

¹ Orucov Ə. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azər. SSR EA «Xəbərlər», B., 1951, №12, səh.64-65.

landıra bilsin, zikr olan millət məclisi həzrət soltana məvacib təyin eləsin ki, ondan ziyadə xərc olunmasın» və ya... «nəs hər elmi ki, rəfi-ehiyaci-cismani edər, ona *elmi-əbdan* deyilir və hər elmi ki, rəfi-ehiyaci-ruhani edər, ona *elmi-ədyan* deyilir, teleqrafxanalarda bir əsbab işlənir ki, ona *qalvanoskop* deyirlər. Və yaxud da heyvanat və ələfiyyatın bədəni çürüyəndə gələn yaman iyə səbəb onlardan rədd olan qazdır ki, ona *nişatır ruhu* deyirlər.»

Eyni zamanda mətbuatda bir çox termin və termin-söz birləşmələrinin qarşılığı verilmişdir: rəssamlıq məktəbi-şəkilçəkmək məktəbxanası, tibb işçiləri-naxoşlara baxan qulluqçular, həmkarlar ittifaqı-fəhləlik edənlərin icmalı və s.

«Əkinçi» qəzetində bir sıra əvəzolunmalar, dublet terminlər diqqəti cəlb edir: neftin cövhəri//benzin, peyğəmbər buğdası//qarğıdalı, naşatır ruhu//amonyak, mizanül-hərarət//termometr. Hətta bunların bəzən hər ikisi eyni cümlədə işlənir. Məsələn, 1. Avropa əhli indi çox *qarğıdalı*, yəni *peyğəmbər buğdası* əkir. 2. Çox əla *neft cövhəri* ilə ki, ona *benzin* deyirlər, hər bir qism parçadan ləkə çıxarırlar. 3. Mizanül-hərarət (termometr) alətinin civəsi nöqtəyi incimaddan 15 dərəcə aşağı düşür, yəni 15 dərəcə soyuq olur.

Ümumiyyətlə, «Əkinçi» XIX əsr Azərbaycan ictimai fikri, mətbuatı, ədəbiyyatı habelə təbiətşünaslıq elminə aid terminlərin öyrənilməsi üçün qiymətli məxəzdir.

«Əkinçi» qəzetindən sonra XIX əsr Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında «Kəşkül» qəzeti mühüm rol oynamışdır. Bu qəzet terminologiyamızın, eləcə də XIX əsr ədəbi dilimizin öyrənilməsində faydalı bir mənbədir. Ədəbi dilimizin xüsusilə onun publisist üslubunun inkişafında müəyyən rol oynayan «Kəşkül» qəzetində çap olunmuş materialları nəzərdən keçirəndə məlum olur

ki, onun səhifələrində müxtəlif sahələrə aid bir sıra məqalələr çap olunmuşdur. Bu məqalələrdə müxtəlif elm sahələrinə aid terminlərin, termin-söz birləşmələrinin işlənməsi, bir sıra terminlərin yaradılmasında dilimizin daxili imkanlarına əsaslanması xüsusi qeyd edilir.

Terminlərin yaradılmasında əsas mənbə ana dilini götürən «Kəşkül» qəzetində yazılır: «Öz millətini əbədi saxlamaq istəyənlər öz ana dillərini saxlamağa çalışmalıdırlar və o dildə elm və fənni övladi millətə verməlidirlər». Buna görə də «Kəşkül» qəzetində canlı xalq dilindən və onun ayrı-ayrı dialekt və şivələrindən geniş istifadə edilmiş bir sıra birləşmə şəklində olan terminlər mətbuat səhifələrində işlənmişdir. Məsələn, biyan kötüyü, şəkər qamışı, çiçək vurmaq, ipək qurdu, arə həkimi, cigər aləti və s.

Dilin təmizliyi uğrunda mübarizəyə ciddi bir iş kimi baxan, dilin saflığına, yad ünsürlərdən təmizlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verən qəzetdə yazılırdı ki, ərəbidən və başqa dillərdən qarışılmış o qədər sözlər vardır ki, az qalıb dilin kötüyü ortadan götürülsün.

Həyatın bütün səhifələrindən yazmaq məcburiyyətində olduğu üçün (çünki başqa qəzet yox idi) ayrı-ayrı elm sahələrində yaranan yeni anlayış və məfhumların ifadəçisi olan, bir sıra terminlərə, termin-söz birləşmələrinə öz səhifələrində geniş yer verən «Kəşkül» bu terminlərin, hər şeydən əvvəl xalq üçün anlaşılıqlı olmasına çalışırdı. Buna görə də qəzetdə işlənən terminin Azərbaycan dilində qarşılığı, bəzən də izahı verilmişdir. Məsələn: paraxod-od gəmisi, buxar gəmisi; konsilium-yəni məzkur təbiblərin cəm olub təxisi-məruz eyləməkləri; və yaxud bu doktor qoləri simi ilə əlac etmək istəyir, yəni vəbaya tutulmuş olan bir adamın qanından sağlam bir adama çiçək vurmaqla *məzkur* illət dəf edir.

Ümumiyyətlə, qəzetdə terminlər iki qaydada veril-

mişdir; birinci halda müəyyən məqalə və xəbərdə izahını vermədən terminlərin, termin-söz birləşmələrinin adı çəkilməmişdir; ikinci halda isə ayrı-ayrı terminlərin xüsusi izahı göstərilmişdir. O terminlərin izahı verilirdi ki, onlar başqa dillərdən yenidən alınmışdı.

Qəzetdə işlənən terminlərin mənşəcə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdən, 2) alınma sözdən ibarət terminlər.

Başqa dillərdən eynilə alınıb işlədilən terminləri, termin-söz birləşmələrini iki qrupa ayırmaq olar: a) ərəb və fars mənşəli termin-söz birləşmələri; əsgəri-mərixanə, ələti-sariyə, şurayi-dövlət, müxbiri-məxsusi, təzminatı-cəng, əsakeri-rus, elmi-nücum və s. b) rus və Avropa mənşəli termin-söz birləşmələri: uçitelski seminariya, ekspert komissiyası, devriy institut, qlassiçeski qimnaziya, poçtavoy paraxod, saperni batalyonu, polkun ofiserləri, poçtavoy paraxod, doktor medisini, qo-sudar imperator və s.

«Kəşkül» qəzetinin səhifələrində sənaye, ticarət, elm, texnika, nəqliyyat və tipografiyaya aid bir sıra termin-söz birləşmələrinə də rast gəlirik. Məsələn, daş basmaxanası, minoqraf dəzgahı, diş fabrikanı, tunel əməliyyatı, manufaktura malı, mitrik dəftərləri, buxar gəməsi, ipək cəmiyyəti, sosialist firqəsi və s.

Qəzetdə termin-söz birləşmələri şəklində olan terminlərdən daha çox istifadə olunmuşdur. Məsələn, dəmir qələmlər, yeni üsul, maarif nəzarəti, sosialist firqəsi, müəllim məktəbi, ünəs xəstəliyi, şəkər qamışı və s.

Vaxtilə «Kəşkül» qəzetində işlənən terminlərin müəyyən bir qismi müasir ədəbi dildə eynilə, yaxud azca dəyişikliklə işlənməkdədir. Məsələn, yatalaq və tif xəstəliyi, ürəkgetmə xəstəliyi, çiçək vurmaq, barama qurdu, dəmiryol, şose yol, vaqon qatarı, maarif nəzarəti, elektrik şöbələri və s.

Ümumiyyətlə, rus, Avropa və Şərq dillərindən alınmış terminlərin dilimizə gətirilməsində, geniş oxucu kütləsinə çatdırılmasında «Əkinçi» qəzetindən sonra «Kəşkül» qəzetinin rolu böyükdür. Buna görə də müxtəlif terminoloji lüğətlərin tərtibində «Kəşkül» qəzetindən örnək kimi istifadə etmək olar.

XIX əsrdə bir sıra elmlər inkişaf etmiş, bu sahədə bir çox kitablar yazılmışdır. Bu cəhətdən XIX əsrin ikinci yarısında məşhur dilçi və Azərbaycan dili müəllimi Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşarın «Fənni-sərfi-türki» dərsliyi əhəmiyyətlidir.

Kitabda işlənən qrammatika terminlərinin çoxu ərəb-fars mənşəlidir. Məsələn, babül hüruf (fonetika), babül isim (isim), babül fel (fel), babül mübhəmat və ədəvat, fənni-nəhv, hurufi-heca, hürufu-müsəvvata, hürufi-samitə, hürufi şəmsiyyə, hürufi-qəməriyyə və s. Bu termin-söz birləşmələrinin əksəriyyəti ərəb dili qrammatikasının təsiri ilə yaranmışdır. Müəllif ərəb dilinin qrammatikasının təsiri ilə Azərbaycan dilində də üç əsas nitq hissəsinin olduğunu irəli sürmüş, sifət, say və əvəzlilikləri isimlə birlikdə bir nitq hissəsi kimi vermiş və bunların hamısını «babül isim» adlandırmışdır. Sonra felləri müstəqil nitq hissəsi kimi vermiş, zərf, bağlayıcı, qoşma və nidaları isə «Babül mübhəmat və ədəvat» fəslində birləşdirib bir nitq hissəsi kimi izah etmişdir.

Müəllif bir sıra terminlərin qrammatik tərifini və izahını vermişdir. Məsələn, «İsmi-fail» feli sifətlərə deyilir: al-an, gəl-ən, oxu-yan və s. kimi. İsmi məful isə məchul məsdərlərdən məsdər şəkilçisini atıb, qalan hissəyə incələrdə –ən, qalınlarda –an və ya-miş şəkilçisini artırmaqla əmələ gələn fellərə deyilir. Sifəti-şibh məsdər kökünə –qın, -kin kimi şəkilçiləri artırmaqla əmələ gəlir. Məsələn: kəs-kim, ot-gül, yor-ğun kimi.

M.Əfşarın «Fənni-sərfi-türki» adlı dərsliyində tabe-

siz və tabeli mürəkkəb cümlənin fərqi belə izah edilir; «Hərgah bir fəqərədə iki kəlam bir-birinin dalınca gəlib, aralarında ədati-rəbt olmaya və ya olsa da, hər biri ümdəliyini işləməyə, hər ikisinə kəlami-əslə deyilir və onlardan biri əsl və ümdə olan kəlami mövzih və təkmil etsə ona kəlami-fəri deyilir».

Qrammatik terminlərin XIX əsrdə bu şəkildə izahı kitabın əhəmiyyətini qat-qat artırır. Lakin müasir dövrdə-dilçiliyin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi dövrdə bu terminlər yeni terminlərlə əvəz olunmuşdur. Bu terminlərin, birləşmələrin bəziləri müasir qrammatika kitablarında azacıq dəyişiklik etməklə işlənir, bəziləri isə işlənmir.

Babül-ism adlanan hissədə müəllif ümumi və xüsusi isimlərdən bəhs edir. Başqa müəlliflər kimi ismin əvəzinə mübtədə işlədilir. İsmi hallarından bəhs edərkən həmişə isim əvəzinə mübtədə deməsi bunu sübut edir. İsmi hallarını müəllif aşağıdakı kimi izah edir: ibtidai hər ad öz əsl vəzi halında qalır; ifadə-izafə halı hasil olur mübtədanın axırına sağır nun (n) artırmaqla; məfuli-bebu üzrə əmələ gəlir. Bunun axırına «ya» i artırılır məfuli-fiyə-hasil olur mübtədanın axırına ifadə artırmaqla; məfuli-mə-hasil olur mübtədanın axırına dan/dən artırmaqla.

Qrammatik terminlərin demək olar ki, əksəriyyəti ərəb-fars dilində olduğu kimi işlənir: ismi-ədəd (isim), ismi-zəmir (əvəzlik), ismi-təxsir (kiçiltmə bildirən sifətlər), babül-fel (fel), feli-təmənnə (felin arzu forması) və s. Bununla belə M.Əfşarın bu kitabı sonra yazılan bir sıra qrammatika kitabları üçün həm elmi, həm də metodiki mənbə oldu. Bu dərslərin təsiri ilə Məhəmməd Tağı Sidqi qrammatika və qiraətə aid dərslərini yazdı.

XIX əsrdə rus dilinə aid bir çox terminlər üçün Azərbaycan dilində müvafiq qarşılıq müəyyənləşdiril-

məsində, dilimizdə işlənən terminlərin bir yerə cəmləşdirilməsində, daha da dəqiqləşdirilməsində və nəhayət, xalq dilinə məxsus bir çox sözlərin ədəbi dilə gətirilərək termin kimi rəsmiləşdirilməsində prof. Mirzə Kazimbəy, L.M.Lazarev, L.Z.Budaqov, S.M.Qəniyev tərəfindən tərtib edilmiş lüğətlərin də rolu az olmamışdır. Doğrudur, bu müəlliflərin lüğətləri terminoloji lüğətlər deyildir, adi tərcümə lüğətləridir. Bununla belə bu lüğətlərdə verilmiş sözlərin böyük bir qismini ayrı-ayrı elm sahələrinə aid – tibb, fəlsəfə, iqtisadiyyatla bağlı terminlər təşkil edir. Buna görə də dilimizdə müxtəlif terminlərin işlənməsi tarixinin və ümumiyyətlə termin yaradıcılığının tarixinin öyrənilməsi cəhətindən bu lüğətlər böyük maraq doğurur. Məsələn, L.M.Lazarev öz lüğətinə başqa türk dillərinə məxsus sözlərlə yanaşı Azərbaycan dili sözlərini də daxil etmiş və bu sözlərin rus dilindəki qarşılığını vermişdir. Lüğətdə işlənən terminlərin bir qismi həm ədəbi dildən, həm də ümumxalq dilindən götürülmüşdür. Onların böyük bir qismini isə ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminlər təşkil edir.

L.M.Lazarevin lüğətində verilmiş bir sıra terminlər idrak, üslub, tənzim, cild, hərəkət, şüa, qanun, musiqi, mənzum, mənsur, vəhdət, vilayət, yabanı, ilhaq, yelkən, almaz, tarix, məşvərət, təcrübə, təzkirə, qafiyə, tədqiqat, tənzim, xassə, məsnəvi, məhbus kimi bir çox terminlər hazırda da dilimizdə eyni şəkildə işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ehtimal, müttəhim, məntiq, hesab-həndəsə, bazu (anatomiyada), müşahidə, üzv, dövrən, inhisar, mülkədar, heykəl, iqlim, alay, inqilab, baytar, peyvənd, neştər (tibbdə), valideyn sözləri bir termin kimi ilk dəfə L.M.Lazarevin lüğətində verilmişdir.

Müəllif lüğəti tərtib edən zaman xalq dilinin zəngin söz ehtiyatından istifadə etmişdir. Belə ki, xalq dilində

işlədilən – baldırğan, məngənə, çalağan, qasırga, lağım kimi sözləri indi də termin kimi işlənir.

L.M.Lazarevin lüğəti ayrı-ayrı terminlərin dilimizdə işlənilməsi tarixini, mənşəyini müəyyənləşdirməkdə bizə kömək edir. Məsələn, terminologiya ilə məşğul olan bəzi tədqiqatçılar mədaxil, məsrəf, gömrük, gömrükxana terminlərinin dilimizdə işlənilməsi tarixini «Əkinçi» qəzeti ilə bağlayırlar. Lakin L.M.Lazarevin lüğətindən aydın olur ki, bu terminlər hələ «Əkinçi» qəzetinin nəşrindən çox əvvəl dilimizdə işlənmişdir.

L.Z.Budaqovun lüğətində müxtəlif elm sahələrinə, o cümlədən təbabətə, coğrafiyaya, nəbatata, kənd təsərrüfatına, hərbi işlərə və maliyyə işlərinə aid çoxlu terminlər işlənmişdir.

L.Z.Budaqovun lüğətində verilmiş həcaz bəhri, qəzəl, qəsidə, müxəmməs, misra, mənsur, mənzum, məcaz, nəsr, nəzm terminlərinin hazırda ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasında; iki nöqtə, nida, lüğətçilik, zərf terminlərdən dilçilik terminologiyasında; türbə, memar, nəqş, nəqqaş, qüllə, nəqqaşlıq, qəsr, lacivərd terminlərindən memarlıq və təsviri incəsənət terminologiyasında; səyahət, hərərət, mühit, məntəqə, mənzərə, vilayət, qütb, Şimal qütbü, Cənub qütbü, mövsüm terminlərindən coğrafiya terminologiyasında; qalay, qatran, kimya, kimyagər, kimyaçı, maddə, neft terminlərindən kimya terminologiyasında; təhqiqat, cinayət, qanun, məhkəmə, müstəntiq, vəkil, möhtəkir terminlərindən məhkəmə terminologiyasında; məftil, müvazinət, mühəndis, sipər, əndaza terminlərindən texniki terminologiyada istifadə olunur.

Lüğət tərtib edilərkən xalqın dilindəki zəngin söz ehtiyatından istifadə edilmişdir. L.Z.Budaqovun vaxtı ilə xalq dilindən götürərək öz lüğətində verdiyi kinayə, yarma, lağım, qasırga, şümşad ağacı, çinqıl, baldırğan,

məngənə, çalağan kimi bir çox sözlər sonradan elm, texnika, kənd təsərrüfatı sahəsində geniş şəkildə işlənən terminlərə çevrilmişdir.

Nəhayət, L.Z.Budaqovun lüğətində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, əsas terminlərlə yanaşı, onların derivatları və izahı, terminlərin hansı elm sahəsinə aid olduğu da göstərilmişdir.

S.M.Qənizadənin "İstilahı-Azərbaycan" və rusca "Полнейший самоучитель татарского языка Кавказско-азербайджанского наречия" adlandırdığı dərsliyi o dövrdə Bakıda nəşr olunmuş dərsliklərdən öz əhatəliliyinə və mükəmməlliyinə görə fərqlənirdi. Dərslik dörd hissədən ibarət olub 1890-cı ildə Bakıda çap olunmuşdur. "İstilahı-Azərbaycan" dərsliyinin birinci hissəsi Azərbaycan dilinin oxu və yazı qaydalarından, ərəb əlifbasından danışılır, ikinci hissəsi dilimizin morfolojiyası və sintaksisinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan dilinin fonetikasi və qrammatikasını haqqında ilk mükəmməl məlumat verilmişdir. Dərsliyin üçüncü hissəsi "Lüğəti rusi və türki" adlanır. Bu hissə 1890-cı ilin sonunda Tiflisdə "Kəşkül" mətbəəsində nəşr olunmuşdur. İlk nəşrində 5050 söz verilmişdir. S.M.Qənizadə lüğəti, xüsusən onun rus dili hissəsini tərtib edərkən M.Kazimbəyin "Türk dilindən müvəqqəti kursa dair dərs vəsaiti"ndən, L.Z.Budaqovun "Türk-tatar dillərinin müqayisəli lüğəti"ndən, B.Dalın "Böyük rus dilinin canlı izahlı lüğəti"ndən istifadə olunmuş, onların lüğətcilik sahəsindəki təcrübəsindən bəhrələnmişdir. O, Dalın lüğətini əsas götürmüşdür. S.M.Qənizadə lüğətin müqəddiməsində yazır ki, həmin "rusi və türki" lüğət kitabında mündəric olan... kəlmətlər Vladimir Dalın qamusi-rusisindən alınmışdır. Lüğətlərin tərcüməsi bizim Qafqaziyə qitəsindəki müsəlmanlar təkəllüm edən türki dilində yazılmışdır.

S.M.Qənizadənin lüğətində sözlər rus əlifbası üzrə sıralanmışdır. Rus sözlərinin azərbaycanca qarşılığını canlı danışiq dilindən götürmüşdür, onların qarşılığı olan sözlərin rus hərfləri ilə transkripsiyası da verilmişdir. Lüğət praktik səciyyəlidir. Ona görə də müəllif lüğətdə elmi terminlərdən, qəliz ərəb-fars sözlərindən az istifadə etmişdir, geniş xalq kütlələrinin işlətdiyi sözlərə üstünlük vermişdir. S.M.Qənizadə lüğətin rusca müqəddiməsində onun nisbətən yığcam olmasını düzəlmə sözlərə az yer verməsi ilə ərəb və fars sözlərinin çox işlədilməsini isə Azərbaycan dilində həmin sözlərin qarşılığının olmaması ilə izah etmişdir. Müəllif rus (sözlərinin) dilinə məxsus terminlərin çoxunun qarşılığının ərəb-fars sözləri ilə verilməsini Azərbaycan dilinin kasıblığı ilə əlaqələndirir. O qeyd edir ki, mən tatar dilinin terminologiya cəhətdən kasib və zəif olduğunu nəzərə alaraq elmi və muccəzəd anlayışları ərəb və fars sözləri ilə verməyə məcbur oldum, bu sözlərin daxil edilməsini lüzumsuz hesab etdim, çünki mənim "Самоучитель татарского языка" adlı kitabımın ikinci hissəsi, məcə o qədər müfəlləşdir ki, şagirdlər (oxucular) ona baxaraq müstəqil surətdə hər cür törəmə sözlər düzəldə bilərlər. S.M.Qənizadənin "Rüsca-tatarca lüğət"i istər terminlərin islənməsinə görə, istərsə də ilk tərcümə lüğəti olmasına, tərtib səviyyəsinə və lüğətçilik baxımından tamlığına görə də dəyərlidir. Bu lüğətin bir sıra alınma terminlərin, rus və Avropa sözlərinin Azərbaycan dilində islənməsində, vətəndaşlıq hüququ qazanmasında rolu böyükdür. Bir sıra beynəlmiləl terminlər dilimizdə olduğu kimi (islənməsi) tərcüməsiz verilmişdir. Məsələn, dinamit - dinamit, boykot - boykot.

Bəzi alınma sözlər Azərbaycan dilində saxlanılsa da Azərbaycan dilinin yerli tələffüz və islədilmə ənənəsinə uyğun yazılır. Məsələn, anarxiya - başsızlıq, iğtişaş, anarxia, anarxist - anarxist. Lüğətdə Avropa mənşəli termin və

sözlər qəliz ərəb-fars söz və terminləri ilə göstərilir. Məsələn, dirijer - müdiri xoris, akter - şəbihə, revolyusiya - ixtişaş, konus - məhrut, diplomatiya - məddarüddövlə, albom - qətədan, anketa - ittilat, muzey - əcayibxana, admiral - dəryabəği, delfin - dəryadonuzu, fizika – hikmət;

Bununla yanaşı lüğətdə verilən bir sıra terminlərin, sözlərin tərcüməsi düzgün deyildir; матрос - tayfa, слесарь - sanduqçu, болван - heykəl, мамонт - fil, выставка - qondarma, тундра - nohur.

Müəllif lüğətin tərtibi zamanı ana dilinin imkanlarının məhdudluğundan şikayətlənir və ona görə də ərəb-fars sözlərinə üstünlük verdiyini deyir. Düzdür həmin dövr üçün lüğət əhəmiyyətlidir. Lakin bu lüğətdə Azərbaycan dilinin imkanları tam şəkildə nəzərə alınmamışdır. Eyni zamanda lüğətdə beynəlmiləl sözləri olduğu kimi alib işlətmək əvəzinə tərcümə edilmişdir. Bu isə lüğətin mənfə cəhətlərindəndir. Bəzən isə elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığının verilməsinə cəhd edilmişdir. Məsələn mexanika - mühəndisə, maqnit - ahənrüba, aerometr - mizanülhəva, konus - məhrut, texnologiya - sənət və s.

Lüğətdə rusca bir çox əsya və hadisələrin, bitki və heyvan adlarının verilməsində səhv tərcümələrə yol verilmişdir. Belə ki ekspertiza - təftis, elektrizasiya - təkəhərrüb, sosializm – ictimai-ümmət, paraşüt - çətir kimi verilmişdir.

S.M.Qənizadənin lüğəti öz dövrü üçün mükəmməl vəsaitdir. Bu gün də lüğət tarixi leksikologiya və semasiologiya baxımından dəyərli lüğətçilik əsəridir. "İstilahı-Azərbaycan" dərsliyinin dördüncü hissəsi "Rusi və türki dilmancı"dır. Bu 1894-cü ildə çıxmışdır. S.M.Qənizadənin "Rusi və türki dilmancı" nəinki Azərbaycanda, hətta Yaxın və Orta Şərqlərinin dilçilik ədəbiyyatında tamamilə yeni və orijinal bir əsər, əsl elmi-ədəbi hadisə idi.

"Rusi və türki dilmancı" 55 bölmədən ibarətdir. Azərbaycan dilində olan söz və cümlələr rus qrafikası ilə yazılmışdır. Məqsəd Azərbaycan dilində söz və cümlələrin quruluşunu, oxunuşunu və mənimsənilməsini ruslar üçün asanlaşdırmaq idi.

Qabaqcıl Azərbaycan ziyalılarının, xüsusən M.F.Axundov və onun ardıcıllarının, o cümlədən «Əkinçi» və «Kəşkül» müəlliflərinin səyi ilə terminoloji baza yeniləşməyə, zənginləşməyə başlayır. XVIII əsrdə adı bir lüğət vahidi kimi işlənən adi sözlər (millət, dünya, yer, göy) XIX əsrdə elmi, ictimai-siyasi bir termin kimi işlənməyə başlanmışdır.

XIX əsrdə yeni tarixi şəraitin yaranması elmin, mətbuatın inkişafı ilə bağlı olaraq, terminologiyanın inkişafında müəyyən dəyişikliklər diqqəti cəlb edir: terminlərin yaranmasında mənbələr arasındakı nisbəti dəyişmə prosesi məhz XIX əsrdə fəallaşır – ərəb dilinin getdikcə terminoloji mənbə olma ölçüsü öz əhəmiyyətini itirir. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında terminlərin yaranma əmsalı artır. Bununla yanaşı, yeni məfhum və anlayışların ifadəsi üçün rus və Avropa dillərindən alınan terminlər işlənməyə başlayır.

XIX əsrin əvvəllərindən ərəb, fars dilləri başlıca terminoloji mənbə sayılırdısa, Azərbaycan dilindən yardımçı bir material kimi istifadə olunurdusa, rus-Avropa terminləri terminologiyanın inkişafında zəif bir mənbə idi. XIX əsrin ortalarında ana dilimizin lüğət tərkibi əsas terminoloji mənbələrdən olur. Təkcə, M.F.Axundovun traktatında, elmi kütləvi, ictimai-siyasi məqalələrində deyil, həmçinin H.Zərdabinin müxtəlif mövzularda yazdığı elmi-kütləvi məqalələrində, xüsusən «Bədəni salamat saxlamaq düsturül-əməli» əsərində, N.Vəzirovun meşəçiliyə dair irihəcmli tədqiqat işində lüğət tərkibinin ümumi mənzərəsi, xüsusən terminoloji

mənbələr üzrə nisbətən dəyişməsi aydın görsənir. Belə ki, bu dövrdə üç başlıca mənbəyə – ana dilimizin öz lüğət tərkibində işlənən terminlərlə yanaşı Şərqi və Qərbi dillərindən alınan terminlər sisteminə diqqət yetirmək vacibdir.

Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı XIX əsrin 40-cı illərindən daha da inkişaf etməyə başlamışdır. Belə ki, adi məişət sözləri, eləcə də mürəkkəb quruluşlu birləşmələr terminlilik mahiyyəti kəsb etməyə başlayır. Bu proses getdikcə artır, əsrin axırlarında artıq bir sistem təşkil edir. Belə ki, ana dilinin ümumişlək sözləri elmi, eləcə də ictimai-siyasi üslubların müvafiq qollarında termin kimi istifadəyə geniş cəlb edilir. Məsələn, damar, çiçək (xəstəlik adı), dəri, sümük, bağırsağ, barana, şitil, kök (botanikada), göbək (xəstəlik adı), ox, bürc, mərci, vələs, pöhrə tipli yüzlərlə söz termin kimi işlənməyə başlayır. Bu dövrdən düzəltmə terminlər – cəpkən (botanikada), soxulcan, çattaq, dilmac, yatalaq, düdük (şüşə boru), quzılcaq (təbabətdə); mürəkkəb terminlər – gözəgörünməyən heyvanlar (mikrob), qarayara, yastıyel (təbabətdə qırmızı çürüntü), qara qan, qara neft, sudabərkiyə əhəng (səment), iqtisadi yetişmə, cari artma, daxili quruluş, qidalı torpaq, (nişançı) şüşə menzurka tipli birləşmələr terminologiyasının inkişafının səviyyəsini əks etdirir.

Ərəb, fars dillərindən alınan terminlər bu dövrdə də üstünlük təşkil etmişdir. Belə ki, Şərqi fəlsəfi, din, etiqad, təriqət və şəriət məsələlərinə, habelə dövlət quruluşu, idarə sistemi və qayda-qanunları, eləcə də elmi məfhumları ifadə etmək üçün ibarə və tərkiblərdən istifadə olunmuşdur. Bu terminlərin çoxu qanun, qanunnamə, sərmayə, divan, divanxana, fərman, mədaxil, məxaric, iqlim, pəhriz, namaz, fitrə, zəkat, tibb, nəsr, vücut, təbabət tipli terminlər geniş istifadə olunaraq ədəbi dili-

mizin lüğət tərkibində artıq sabitləşmişdir. Bir qismi elmi dili ağırlaşdırdığına görə məhdud dairədə işlənərək dildən çıxmışdır: nöqtəyi-əncümad, cümleyi-xəbəriyyə, mədarisi-aliyyə, isnadi-ictihad, məzrub-fih, nəşvünüma, alayımxass və s.

XIX əsrdə terminologiyanın inkişafında diqqəti cəlb edən cəhət ərəb, fars dillərindən alınmış işlədilmiş terminlərin bir qisminin milliləşdirilməsi və bir qisminin isə Azərbaycan dilinin öz sözləri ilə əvəz olunmasıdır.

Yeni tarixi şəraitlə bağlı olaraq terminologiyanın inkişafında yeni mənbə əsasında yaranan – rus-Avropa dillərində alınan terminlər işlənməyə başlanmışdır. 70-ci illərdən işlənməyə başlayan – prikaz, zakon, kvartal, qəməndat, daxod, əlfavid, zəloq, ustav, əkonomiya tipli terminlər bir leksik vahid kimi dildə işlənməyə başlayır. Alınma terminlərə şüurlu münasibət qüvvətləndikcə yeni yaranan məfhumların ifadəsi üçün ana dilinin daxili imkanları – leksik-qrammatik vasitələrlə, habelə kalka yolu ilə terminlər yaratmaq təşəbbüsü artır. Bu proses terminologiyanın get-gedə zənginləşməsinə, sonralar daha da dürüştəşib təkmilləşməsinə səbəb olur. Demək, XIX əsrin axırlarında terminologiyada ərəb və fars sözlərinin miqdarı nisbətən azalmış, ümumxalq dilinə məxsus sözlərin miqdarı isə artmağa başlamışdır. Bu dövrdə xüsusən idarə işlərinə aid terminlər, eləcə də vəzifə, rütbə və bu kimi məfhumları ifadə edən bir çox terminlər rus dilindən alınaraq işlədilmişdir.

§2. XX əsrin I rübündə terminologiyanın inkişafı

XIX əsrin II yarışından artıq tarix, fəlsəfə, ədəbiyyat və dilçiliyə aid əsərlərin yaranması ilə bağlı yeni terminlər yaranmağa başladı. Bu əsrdə M.F.Axundovun fəlsəfi məktubları, elmi-nəzəri məqalələri, H.Zərdabinin aqro-

texnika, təbiyyat və s. elmlərə dair bir çox elmi-kütləvi əsərləri, Mirzə Məhəmməd Əfşarin XIX əsrin 80-ci illərində iki hissədən ibarət yazdığı "Fənni cərfi-türki", N.Nərimanovun "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhfi" (B.,1899), P.Əfəndiyevin "Uşaq bağçası" (B., 1989), Mirzə Həsən Rüşdiyyənin "Vətən dili" (1894) və s. dərslikləri və digər elmi əsərlər Azərbaycan dilində yazılmışdır. XIX əsrdə Azərbaycan dilində yazılmış elmi əsərlərin dilində ərəb-fars terminlərinin üstünlüyünə baxmayaraq, terminologiyanın inkişafında onların istiqamətləndirici təsiri olmuşdur.

XX əsrə qədər yazıb-yaradan alimlər, yazıcılar, ictimai xadimlər öz əsərləri ilə xalqa xidmət edərək, Azərbaycan elmi dilinin terminologiyasını da inkişaf etdirmişlər. Demək olar ki, orta əsrlərdən tədricən keçib gələn belə inkişaf mərhələsi XX əsrdə Azərbaycan dilinin terminologiyasının inkişafı üçün zəmin olmuşdur. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının tarixində mürəkkəb ictimai, siyasi və mədəni hadisələrlə zəngin olan dövrdür.

A.Əlizadə yazır: «Azərbaycanda elmin inkişafı, ana dilində elmi, elmi-kütləvi ədəbiyyatların, dərsliklərin çap edilib yayılması XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili elmi üslubun yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması təsadüfi olmamış, onun tarixi kökləri, bünövrəsi vardır.»¹

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan, xüsusilə Bakı fəhlə hərəkatının, üsyan və tətillərin geniş yayıldığı yerlərdən idi. Bununla bağlı ilk sosial-demokrat dərnəkləri yarandı. Qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları tərəfindən ana dilində qəzet və jurnallar nəşr olunmağa başlandı. Müxtəlif ictimai-siyasi hadisələri öz səhifələrində əks etdirən

¹ Əlizadə Afina. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. B., 1996, səh.4.

mətbuat bu hadisələrlə əlaqədar bir çox anlayışları, terminləri Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə gətirmişdir. T.Hacıyev yazır: «Demək olar ki, müvafiq ictimai-siyasi, sinfi-ideoloji həyatla, marksizm-leninizm ideyaları ilə əlaqədar söz-terminlər Azərbaycan ədəbi dilinə ilkin olaraq məhz həmin orqanlar tərəfindən daxil olmuşdur, marksist-leninçi ideologiyanın terminləri ilə ədəbi dilimizi bu mətbuat səhifələri təmin etmişdir.»¹

1903-1904-cü illərdə Tiflisdə nəşr olunan "Şərqi-Rus" qəzeti mətbuatda uzun sürən fasiləni dayandırdı: Belə ki, Məhəmməd Şahtaxtinski tərəfindən bu qəzet təsis olundu. Bundan sonra Azərbaycan xalqının, Şərqi oyanmasında, inkişafında mühüm rol oynayan "Molla Nəsrəddin" jurnalı işıq üzü gördü. "Molla Nəsrəddinin" banisi və redaktoru, böyük yazıçı-mütəfəkkir və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə jurnalın yaranması şəraitindən danışarkən yazır: "Molla Nəsrəddin"i təbiət özü yaratdı, zamanə özü yaratdı".²

Mollanəsrəddinçilər "Asiyanın oyanması" dövründə satirik gülüşün məzlum "Şərq üçün ruhlandırıcı, inqilabləşdirici, səfərbərləndirici əhəmiyyəti" olduğunu yaxşı dərk etmişdilər. Onlar məhz bu mülahizə ilə "Molla Nəsrəddin"i orijinal bir gülgü jurnalı edib söz vermişdilər ki, "xalqı gərək yazmaqdan və kinayə sozlərnən xabiqəflətdən oyadib başa salmaq".

"Molla Nəsrəddin" jurnalı Azərbaycan xalqının oyanmasına çalışır, xalqın öz dilində danışır, öz dilində başa salırdı. Dilə xor baxanları tənqid edərək yazırdı: "ey mənim türk qardaşlarım ki, mən siz ilə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dili ilə danışmaq eyibdir və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir, amma hər-

¹ Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, B., «Maarif», 1987, səh.233.

² Məmmədquluzadə C. Əsərləri, III c. B., 1967, səh.673.

dən bir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salinə yadınıza o günləri ki ananız sizi beşikdə yırgalaya-yırgalaya sizə türk dilində lay-lay deyirdi.¹

Göründüyü kimi "Molla Nəsrəddin" jurnalının XX əsrin I rübündə Azərbaycan xalqının qəflət yuxusundan oyanmasında, xalqın savadlanmasında, öz ana dilinin təmizliyi uğrunda mübarizədə böyük rolu olmuşdur. Əsrin əvvəllərində bir az savad alib osmanlı dili ilə yazanları tənqid edərək yazır. "Mən həmişə heyfslənirdim ki, gedib Türkiyədə təhsil etməmişəm və bu səbəbdən elə bir yazıb danışa bilmirəm ki, osmanlı dilinə oxşasın. Axırda yoldaşlarımın birisi məni bu cətin fikirdən qurtardı: yoldaşım mənə deyir ki heç zəhmət çəkib Türkiyəyə gedib illər uzununu türk dilini və türk elmlərini təhsil etmək lazım deyil. Əgər istəyirsən ki yazdığın türk dilinə oxşasın, lazımdır hər sətiri başlayanda yazasan ki, "budur" əvəsinə "iş-tə", və "bu" əvəzinə yazasan "sü", "indini" yazasan "şimdi", "gedirik" əvəzinə "gediyoruz" və hər felin axırında yazasan "lim". Məsələn, bakalım, gedəlim, yatalım...

Dedim yoldaş, yaz, görüm, neçə cixir? Yoldaşım belə yazdı:

"İştə şu qəzetlərə bakalım, görəlim ki şimdi həpsi pək iyi türki yazıyoruz. Simdi, işte görəlim, göründüyü kimi ədib ana dilimizin qozəlliyini bir daha qeyd etmişdir.²

Molla Nəsrəddin jurnalında xalqın savadlanması üçün hesab məsələləri də verilmişdir. 10-cu nömrədən başlayaraq məsələlər yazılır: Məsələn, əkinçi əkdüyü buğdanın otuzdan on hissəsini verir mülkədara on hissəsini verir molla və dərvişə (yuxu təbiri, qızdırma duası və qeyri zəhmətlərin əvəzində) on hissəsini də olara və pristava rüsvət və divan xərci...

¹ Molla Nəsrəddin. Bakı, «Gənclik», 1988, səh.54.

² Yenə orada, səh.103.

- Əkinçinin özünə nə qədər buğda qaldı. Və ya bir kişi evinə üç dənə alma gətirdi, birini verdi oğluna, birini qızına və birini də özü yedi.

- Arvada necə alma yetişdi.¹

"Molla Nəsrəddinin hesab məsələləri" başlığı altında verilən bu məsələlərdə həm yumor vasitəsilə xalqın eyibləri tənqid olunur, həm də xalqın savadlanması təbliğ olunur.

Molla Nəsrəddinçilər Yaxın və orta Şərq ölkələrində inqilabı təlimlərin yayılmasında, iqtisadi həyatın ayrı-ayrı çəhətlərinin düzgün işıqlanmasında eləcə də dil məsələlərinin aydınlaşdırılmasında düzgün mövqe tutmuşdur.

Həmin dövrdə mətbuatda işlədilmiş terminləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. İnqilabı hərəkətlə əlaqədar terminlər, siyasi tətillər, iqtisadi tətillər, iqtisadi tələbnamə, proletariya hərəkəti, ictimai hərəkət, cahan inqilabı, siyasi azadlıq, milli ədavət, xalq duması, ədalət vəkilləri;

2. İctimai siyasi terminlər: mədaxil, məxariç, verqi; departament, parlament, kampaniya, imtiyaz və ş.;

3. Rütbə ilə bağlı terminlər: kazak, general, qubernator, senator, qlava, qorodovoy; mülkədar, naçalnik, pristav;

4. Siniflər və sinfi ziddiyyətlərdə əlaqədar terminlər: milliyət, millətpərəst, sərvətdar çəmiyyət, sərvətdar hökumət, istismarcı siniflər, hüquq mübarizəsi.

Bu dövrdə yaranan əsərlərdə işlənən terminləri ərəb, fars və rus-Avropa mənşəlidir. Rus və Avropa mənşəli terminlərin işlədilməsində XX əsrin ilk rübündə C.Məmmədquluzadənin əsərləri diqqəti cəlb edir. Bu əsərlərdə işlədilən rus dilindən alınan terminlər nitq xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müxtəlif variantlarda işlənir. Məsələn,

¹ Molla Nəsrəddin. Bakı, «Gənclik», 1988, səh.187.

"şkola" sözü C.Məmmədquluzadənin əsərlərində müxtəlif mənalarda işlənir: Uşqol-məktəb-əsgər. Balami uşqola aparacaqlar, bala vay!¹

Uşqol - müəllim: - Ay uşqol - Bəlkə sən biznən zara-fat eyləyirsən?

- Sən öləsən, bu saat gedib uşqola xəbər verdim.

Şqol-məktəb. Uşaqlarım şqoldan qacırdıb kərmə qalağına gızlətdilər.

- Tablitsa umnajeniya - (vurma cədvəli). Kabla Heydər tablitsa umnajeniyanı bilir?

- Predmetni urok - (əyani dərs). Bu gün predmetni urokdu. Məktəb taxtasına kim gələ bilər?

XX əsrin əvvəllərində Bakı inqilabı hərəkatın mərkəzi idi. Ona görə də bu dövrdə nəşr olunan "Həyat" və "İrşad", "Acıq söz" qəzetlərində dövrə səsleşən, dövrü əks etdirən bir sıra terminlər işlənmişdir: hüriyyət, sərmayədar, qaragüruhçu, astronomiya, iqtisadi tətıl, siyasi tətıl, revolyusioner, tətılçı, firqə, partiya, revolyusiya, inqilab və s. Artıq bunlar adi məişət sözləri deyildir. Belə sözlər ictimai-siyasi həyatın müxtəlif məsələləri ilə əlaqədar yaranmış hüquqi, iqtisadi, siyasi, elmi terminlərdir. Bunlar inqilabi-demokratik hərəkatla, tarixi-mədəni şəraitlə əlaqədar olaraq formalaşır. Bu dövrdə xalq tərəfindən başa düşülən fərman, hökumət, məramnamə, şura, qanun, firqə ilə yanaşı mənası başa düşülməyən əsam, mazi, əlhan, saqit tipli terminlər də işlənmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Mətbuatı-qovmiyədən başqa bir kəc həftəlik ədəbi, siyasi və məzah qəzetləri də nəşr olunurdu ki, bunlar miyanında "Molla Nəsrəddin" məçmuəsi Azərbaycan məzahininin xəlq etdiyi bir sah əsəridir. Ədəbi məçmuələrdən ən mümtəzi möhtərəm Hüseynzadə Əli bəyin təhti müdiriyyətində çıxan "Füyü-

¹ Məmmədquluzadə C. Dram və nəsr əsərləri. Bakı, 1958, səh. 141.

zat" məçmuəsi idi: "Füyuzat" məçmuəsi Azərbaycan üdəbasini Osmanlı ədəbiyyatını tədlidə şövq edən ən böyük amillərdən birisi olmuşdur".¹

Bu dövrdə bu qəzetlərdə həmcinin mədəni inkişaf sahəsindəki geriliklə mübarizə aparılırdı: Lakin car hökumətinin təzyiqi ilə mədəniyyət, elm, maarif və başqa sahələrdə olan mütərəqqi təşəbbüslərin qarşısı alınırdı. Əhalinin çoxu savadsız idi: çarizm yerli xalqın ana dilini sıxışdırmaq, onları mümkün qədər ruslaşdırmaq siyasəti yürüdü. Bu məqsədlə Azərbaycanda ana dilində təhsil müəssisələrinin açılmasına ya icazə verilmir, ya da verildikdə təhsilə ciddi nəzarət edilirdi. Eyni zamanda məktəbləri sıxışdırmaq məqsədilə dərs vəsaiti çox az buraxılırdı. Digər tərəfdən Qafqazda təsis edilən məktəblərin çoxunda dərslər rus dilində tədris edilirdi. Qafqaz tədris dairəsi müdirinin 1903-cü il hesabatında deyilirdi ki, məktəblərin 32,4%-də dərslər rus dilində keçirilirdi. Hətta Bakıda çıxan burjua qəzetlərinin etiraf etməsinə görə, məktəblərdə uşaqların bir kəlmə də olsun ana dilində danışmağa xalq müəllimlərinə qadağan etmək halları müsahidə edilirdi".²

Bütün bunlar Azərbaycan dilində elmi terminologiyanın inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Bu vəziyyət ilə ciddi mübarizə aparən maarifçilər, ziyalılar çox cətinliklə də olsa, dövrün tələbinə uyğun yeni tipli məktəblərin acılması uğrunda mübarizə aparırdılar. Xalqın savadlanmasında, ayılmasında ziyalılarımızdan M.Mahmudbəyov, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, Y.Hacıbəyov, N.Nərimanov mətbuatda çoxlu məqalələr nəşr etdirirdilər. Onlar yeni yaradılan məktəblərdə Azərbaycan dilində bir sıra elmlərin (tərix, həndə, hesab, coğrafiya) tədrisi ilə məşğul olurdular.

¹ Rəsulzadə M.Ə. "Azərbaycan cümhuriyyəti", səh.16.

² Azərbaycan tarixi, II c. B., «Elm», 1960, səh.144.

Həmin fənnlər üzrə dərsləklərin olmaması tədrisi çətinləşdirirdi. Buna görə də qabaqcıl elm xadimləri, ziyalılar, məktəblərdə dərslə deyən müəllimlər Azərbaycan dilində bu və ya digər fənnlərə aid dərsləkləri özləri yazır, tədrisə yaxından kömək edirdilər. Demək olar ki, elə bu dövrdən orta məktəblərdə dərsləklərin tərtibi ilə elmi dilin əsası qoyulur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maarif işi qızğın inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Dərsləklərin, lüğətlərin, qəzet və jurnalların sayı gündən-günə artırdı. Belə qəzet və jurnal səhifələrində dövrün tələbinə uyğun dərsləklər və elmi əsərlərin yazılmasına ehtiyac olduğu da göstərilirdi. Zərdabi "Həyat" qəzetində ziyalılara müraciət edərək yazırdı ki, dövrün tələbinə uyğun Azərbaycan dilində dərsləklər və jurnallar hazırlamağın vaxtıdır. "Müəllim qardaşlar... hamu oxumaq üstəyür, belə zamanda ki hər tərəfdən yandıq sədası gəlür, elm-elm sədası ərşə bolənd olub, inşa fərdim ki, siz müəllimlər ğuya ağzınıza su almışsınız, heç bir cavab vermirsiniz? H.Zərdabi təklif edirdi ki, çəmiyyət ayda bir dəfə çıxan elin (jurnal) kitabçası çan əyləsin ki, orada sağirdlər oxumağa məqalələr və qeyri sağirdlərə lazım olan şeylər barəsində danışıq olsun".¹

H.B.Zərdabi hələ "Əkinçi qəzetində xalqın tərəqqisində dəqiq elmlərin rolunu yüksək qiymətləndirərək yazırdı: "Pəs bu məqamda lazımdır ki, əlabi-məişətin təhsil və vüsətindən ötrü qayət inbisat ilə zahir və batinlərimizi bir edib və məbanə xətilər məsarif edib, hər növ ilə məşğul olan elmi-mərifət təhsil etməyinə, ta bəlkə sair millətlər kimi bizlər də özümüzü məqami tərəqqi və məratib əlaya yetirib elmi-həqiqət və hikmətlərdən bir şey idrak edək".²

¹ Yüzbaşov R. Məşhur coğrafiyaşünas Qafur Rəşad Mirzəzadə. B., 1968, səh.76.

² Əkinçi qəzeti. Bakı, «Azərənşər», 1997, səh. 387.

Eyni zamanda H.B.Zərdabi tərəqqidə aşağıdakı elmlərin tədrisini əsas götürəçək yazırdı: "elmi-fizikə və elmi-ximiya və elmi matematika və elmi məsahət və elmi xəvasiəsiya və elmi-həndəsə və elmi hesab və elmi-erada və bunların təhsili mövqəfdür elmi kitabəni və qıraətə".¹

Deməli, H.B.Zərdabi bu fənlərin tədrisi işi üçün çalışır və eyni zamanda istilahlərin olmamasından şikayətlənirdi. Bununla belə müəllif terminlərin yaranmasında ərəb və fars dillərini mənbə kimi məqsədəuyğun hesab etmişdir. Eyni zamanda müəllif bir sıra sahələrə aid terminlərin yaradılmasında fəal iştirak etmişdir. Onun elmi-kütləvi məqalələrində, xüsusən "Bədəni calamat şaxlamaq düsturül - əməli" əsəri, N.Vəzirovun (XIX əsrin son illərində hazırladığı güman edilən) iri hərmli tədqiqat işi terminlilik cəhətindən daha çox diqqətə layiqdir. Məişət və kənd təsərrüfatı elmlərinin inkişafı sahəsində böyük xidmətləri olan H.Zərdabi aqrotexnikaya, təbabətə və təbiət elmlərinin digər sahələrinə aid yazdığı ayrı-ayrı əsər və silsilə məqalələrində alınma terminlərdən istifadə nümunəsi göstərmiş, milli sözlərin termin kimi işlənməsinə üstünlük vermişdir.

N.Vəzirov da ...Dilican adlı yerdə meşəbəyi işləyə-rək, meşəçiliyə dair elmi əsər yazmış, ağacların müxtəlif növlərindən, onların xassələrindən və s. bəhs edərək, bir sıra milli sözlərdən, dialekt sözlərindən termin kimi istifadə etmiş, özü yeni terminlər düzəltmişdir.

1920-ci ilə qədər tərtib edilmiş lüğətlər içərisində üç lüğət daha çox diqqəti cəlb edir. Azərbaycan lüğətciliyinin əsl inkişafı bu lüğətlərlə bağlıdır. Belə ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Bakıda bir necə "Samouçitel" (öz-özünə təhsil alanlar üçün dərs kitabı) və danışiq kitabçaları yazılmışdır. Əsl məktəb və ədəbiyyat fədası, gör-

¹ Əkinçi qəzeti. Bakı, «Azərənəşr», 1997, səh.112.

kəmli maarif xadimi S.M.Qənizadə Azərbaycan xalq maarifi sahəsində fəal çalışmışdır. O, "İstilaşi-Azərbaycan", "Kilidi-Ədəbiyyat" adlı dərsliklər və "Rusca-Azərbaycanca lüğət" hazırlamışdır.

İmlasızlıq elmi dilə böyük zərbə vururdu. N.Nərimanov keçən əsrin sonlarında yazırdı: Bu axır zamanlarda məzifətli əhl-qələm qardaşlarımız torbətə kitablar yazmağa məşğuldurlar. Ancaq bu vəqtədək türk-Azərbaycan dilində bir qaidə olınamaqına görə hər kəs nə tor istiyür yazır. Qaidəsiz inşalar nə dilə və nə də millətə nəf gətirməz".¹

N.Nərimanov hələ o vaxt imlamızda hökm sürən bu qarışıqlığın, bu qaydasızlığın səbəbini düzgün izah edərək yazırdı. "Türk-Azərbaycan dilini cətin edən əvvəla səslə hərflərin (müsəvritə) az olmaqlıdır... Bizim təsəvvürümüzə görə nə qədər səslə hərfləri aşkar etsək ol qədər yazımız asan olar".

XX əsrin əvvəllərində R.B.Əfəndiyev imlada nəzərə carpan bu dözülməz vəziyyəti görərək yazıçı və nəşirlərin diqqətini yenidən bir daha bu məsələyə cəlb edərək yazırdı: "Fars və türk dilləri ərəb əlifbası ilə yazılır. Bu əlifbada ancaq ərəb dilinə məxsus və tələffüzü ərəb icün biri birinə müqayir bir necə hürufat vardır ki, türk və ya fars dillərində o sovtlar əsla yoxdur".²

R.B.Əfəndiyev bu əsərində dilləyə aid bir sıra terminlər işlətməmişdir: "hürüflər", "imlasızlıq", "mütəələq sözlər", "tələffuz", "hürufat", "sovtlar" və s.

XX əsrin əvvəllərində dərsliklərin tərtibi bir sıra elm sahələrinin terminlərinin yaranmasına və inkişafına təkan vermişdir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq nəşriyyat sahəsində az da olsa bir irəliləmə, canlanma özünü göstə-

¹ Nərimanov N. Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi, səh.1.

² Rəşid bəy Əfəndiyev. Bəsirətül ətfa, Badkubə, 1901, səh.159.

rirdi. Muxtəlif forma və üslublarda əsərlər yazılır, mətbuat inkişaf edirdi. Mətbuatda müxtəlif səpkidə məqalələrin nəşr olunması ilə bağlı ayrı-ayrı sahələrə aid terminlər işlənirdi. Bu dövrdə terminlərin işlənmə mənbəyinin müxtəlifliyi yazanların müxtəlif yerlərdə təhsil alması ilə bağlıdır. Belə bir vəziyyət elmi dilimizin inkişafına, onun normal şəkil almasına mənfi təsir göstərirdi: Şübhəsiz, dövrün mütərəqqi fikirli ziyalıları bu barədə bir sıra məqalələr yazaraq, elmi cəhətdən əsaslandırılmış mülahizələr və əməli təkliflər irəli sürmüşlər.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilimizin keyfiyyətə yaxşılaşdırılması, onun xəlqiliyi uğrunda gedən mübarizədə imla məsələsi də müzakirə obyektinə olmuşdur.

İmlamızın qaydaya salınması hər şeydən əvvəl ona görə lazım idi ki, yazı dili həmin dövrdə get-gedə öz sahəsini genişləndirir, ictimai-siyasi, mədəni-kütləvi işlərin təbliğində daha mühüm bir vasitəyə çevrilirdi. "Üsulicədid" məktəblərinin açılması, dərsliklərin yaradılması, mətbuatın genişlənməsi və s. imlada tam bir qaydanın yaranmasını tələb edirdi.

R.B.Əfəndiyevin 1901-ci ildə yazdığı "Bəsirətül-ətfal" dərsliyi bu dövrdə xüsusilə diqqəti cəlb edir: Əsərin müəllifi yazı qaydalarının olmamasından şikayətlənir, - lakin məsələnin mahiyyəti düzgün izah olunmurdu. Belə ki, müəllif Azərbaycan sözlərində ərəb hərflərinin yazılmasını təklif edirdi. Eyni zamanda müəllif Azərbaycan dilinin öz qanunları ilə bağlı olan sözlərin yazılışında məhəlli xüsusiyyətləri, yeri gəldikdə tarixi imlanı, bəzən türk dili formalarını, hətta köhnəlmiş üslub xüsusiyyətlərini belə saxlayır. Bundan başqa orta əsrlərin imlasında dodaq ahənginə olan meyl müəllifin imlasında öz əksini tapmışdır. Məsələn, "iki əllü, qazansun, çiftci, axsırmasun, imdi, yalar." Eyni xüsusiyyətləri 1907-ci ildə Yerevan məktəbi müəllimləri tərəfindən-kollektiv surətdə tə-

tib olunmuş "Ana dili" kitabında da özünü göstərir. Bu kitabda diqqəti cəlb edən odur ki, bəzən eyni və ya müxtəlif səhifələrdə eyni mətndə bir söz - termin müxtəlif səkillərdə işlənmişdir. Məs: Piyotır, yürək, qərə qu-sin//qara quşların, əkiyorlar//əkirlər.

Eyni vəziyyəti 1904-cü ildə Tiflisdə nəsr olunmuş Rəşid bəy İsmayılovun "Müxtəsər Qafqaz tarixi" adlı əsərində sözlərin yazılısında da görmək olar. Belə ki, bunlarda şivə xüsusiyyətləri (qurquşum, Petır) caxlanmışdır. Halbuki elmi üslubda (tərtib) yazılan kitablarda dialekt sözlərindən, şivəcilikdən qaçmaq lazım idi. Yazıdaki belə bir vəziyyət istər-istəməz terminlərin yazılısında bir növ ikilik əmələ gətirirdi:

XX əsrin əvvəllərində cərəyan edən mübahisə və münaqişələrdən belə aydın olur ki, bu zaman "dil müşkilatı" kimi mühüm bir məsələ ilə yanaşı bir də "imla müşkilatı" müzakirə mövzusu olmuşdu. Bu dövrdə görkəmli ziyalılardan biri olan M.B.Mahmudbəyov bu barədə yazırdı: "İmla məsələsi həm mühüm, həm də müşkül bir məsələdir. Mühümdür onun icün ki, bicarə məktəblilərimiz oxuduqları kitabların hərəsində bir imlaya rast gəlir; hər müəllim bir imla çıxarub sağırdlərinə təlim edir; hər mühərrir, hər qəzətəci bir imla ilə yazır. Bu bəs degil hər kəs öz imlasını səhih sanub özgülərə də bu imla ilə yazmağı tövsiyə edir. Bu isə dilini ədəbi sənən qomə yaraşmaz bir haldır. Müşkildir onun icün ki imlamızda birlik olmaq icün dilin əsasını, qanunlarını arayub toplamaq, bu əsas və qanunlar üzrə imla icün müstəqim üsul tərtib vermək lazım gəlir".¹

Eyni zamanda müəllif mövcud ədəbiyyatların və mətbuatın yazı qaydalarını təhlil edərək yazır: "...dilimizin əsas qanunu imla icün əsas tütsaq hazırda yalan yanlış

¹ Mahmudbəyov M.B. İmlamız. Bakı, 1911, səh.3.

İmlamızın yarısından çoxunu dəyişmək lazım gələcək. Bu isə ədəbi bir inqilaba bəslə olar. Həm də ərəb və fars kəlmələrini dilimizin əsasına mütabiq üsul ilə yazsaq dini təvifatda müttəhim olarıq. Ərəb və fars kəlmələrini öz halına buraxsaq, yəni ərəb və fars imlasınca yazsaq bir dil üçün üç dilin sərfini öyrənməyə məcbur olarıq".¹

Göründüyü kimi sözlərin yazılışında bir qayda yaratmaq, səssizlərin yanında səsliləri yazmaq, Azərbaycan sözlərində bu dil üçün spesifik olmayan ərəb hərflərindən qaçmaq, dilimizdə sabitləşmiş alınma sözlərin-terminlərin dilimizin qanunlarına uyğun şəkildə yazmaq kimi müsbət fikirlər ziyalılar tərəfindən pislənir, onlara müqavimət göstərilirdi. Belə bir şəraitdə imlamızda türk, ərəb və fars qaydalarının gözlənilməsi halları tez-tez baş verirdi: Beləliklə də Azərbaycan dilini başqa dillərin təsiri altına salmaq meylləri narazılığa səbəb olurdu. "İmlamız" adlı əsərdə yazılırdı: "...kitab və qəzetələrimiz çoxlaşdıqca imlamız da müxtəlifləşir; hər kitabçı, hər qəzetəçi ortaya bir imla çıxarır, bu isə səbr etməli hal degildir buna bir sədd cəkmək gərək".²

Bu dövrdə "Həyat" qəzeti bu sahədə əks cəbhə tutmasına baxmayaraq, bəzən dolayısı ilə olsa da etirazlara düzgün qiymət verməli olurdu.

Ə.B.Kəngərli öz məqaləsində yazırdı: "...Sərmayədar ləfzi türk dilində belə bir söz olmadığı üçün farsdan götürməyə ehtiyacımız var lakin "sərmayədarlar" yerinə "sərmayədar" qullanmağa hec ixtiyarımız yoxdur. Habelə "müləhizələr" yerinə "müləhizat" və s. Məqalədə dilimizə keçmiş ərəb və fars sözlərinin yazılışında dilimizin qanunlarına üstünlük verilməsi fikri irəli sürülür, lakin Ə.B.Hüseynzadənin məsləkinə uyğun gəlmədiyindən o

¹ Mahmudbəyov M.B. İmlamız. Bakı, 1911, səh.2.

² Yəni orada, səh.2.

bu fikrə etiraz edərək yazırdı: "Dostum, türki cədid həqiqində müəllifləriniz yanlışdır". Dilimizin saflaşması uğrunda gedən mübarizələrdə müəlliflər imla ilə dil məfhumlarını qarışdırırdılar. Əksəriyyətin dilində bir cür səslənən, lakin vaxtilə ərəb və fars dillərindən alınmış sözləri işlədənlər həmin sözləri dilimizin fonetik və qrammatik qanunlarına tabe etdikləri üçün savadsızlıqda və dil bilməməzlikdə taqşırlandırılırdılar. Məsələn, "Həyat" qəzetində Allahyar Axundova, hücum edilərək yazılırdı: "Əzizim Allahyar Axundov! Çalışınız dilinizi öyrənin, sonra xətasız, qələtsiz dürüst bir imla ilə bu cür məsələlər haqqında bol-bol yazınız".¹

Bu dövrdə mətbuatda ayrı-ayrı məfhumları ifadə edən anlayışların işlənməsi haqqında təkliflər və elmi mülahizələr irəli sürülürdü. Məsələn, "Tərəqqi" qəzetinin 41-ci nömrəsində "Yazımız dilimiz, ikinci ilimiz" başlığı altında Ö.F.Nemanzadənin² "Felyeton" (XX əsrin əvvəllərində qəzetlərdə "Felyeton" sözü altında ən çox elmi, ictimai, məişət məzmununda dərc edilən məqalələr bu adla gedirdi - *N.M.*), məqaləsindən aydın olur ki, Azərbaycan dilinin imlası ilə əlaqədar olan məsələləri yaxşı başa düşür, dilin sövti prinsipi, ahəng qanunu, morfoloji quruluşunu elmi şəkildə dərk etdiyindən imlanın nizama salınmasında bunları nəzərə almağı lazım bilir. O, Ə.B.Hüseynzadəyə qarşı çıxaraq yazırdı ki: "Biz... ədatlarımızın (səkilciləri nəzərdə tutmuşdur - *N.M.*) sadəliyi və birliyi ilə və məntiqə uyğunluğu ilə fəxr edirik... bizdəki ədatların hamısı və ya coğı bir cür yazılsa idilər bizdə Hüseynzadə cənablarının didiginə yoldaş olurdux, əmma təəssüf ki, iki üç ədatdan başqa özgə ədatlarımızın hamısı sözün axır heca-

¹ Həyat, N 5, 6-1, 1906.

² Mirzəzadə H. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. "Elmi əsərlər" Azərbaycan Dövlət Universiteti. Dil və ədəbiyyat. 1963, N 6, səh.36.

sına tabe olub iki cür, bəzisi dörd cür yazılırlar. Dimək ki, Hüseynzadənin didiginin tərsinə olaraq, gərcəkdən fəxr olunacaq ahəngimizi bir iki qanunsuz məntiqsiz sərf qaidəsinə qurban etməmişik.¹

Məqalədə incə və qalın səslərlə bitən sözlərə gətirilən şəkilcilər misal verilir və sonra da belə bir tələb irəli sürülür ki; imdi ümumi qaidəmiz böylə olan surətdə (lə, də, dən) ədatlarını nədən ötri yoğun həcaların axırında (lar, da, dan) şəklində yazmayaq. Mətdən görüldüyü kimi burada "ədat" termini XX əsrin əvvəllərində "şəkilci" termini əvəzində işlənmişdir.

Şəkilcilerin bir cür yazılmasını müdafiə edən Ə.B.Hüseynzadə və məsləkdaşları hər şeydə olduğu kimi, burada da osmanlı dili qaydalarını, onların sərf kitablarını əsas götürürdülər. Ö.F.Nemanzadə yazırdı: "Osmanlıda hələ bir təzadə imla və sərf qaidələri yoxdur. Cədat paşa, Nəcib Asim... kimi sərf kitablarında biri-birinə uymayan qaidələr, qaidəsizliklər vardır". Nicat cəmiyyətinin üzvü M.Mahmudbəyov imlamız haqqında yazırdı: "Türk dilinin imlası icün əsaslı dəstavız nə ola bilər? Tələffüzmi? Hazırki imlamı ya dilin qanunu? O bu suala belə cavab verirdi: "Tələffüz əsas ola bilməz! Hər yerdə hər gubəriyada hər səhərdə bir tələffüz var. Tələffüzü imla icün əsas tutsaq 40-50 cür imlamız iqtiza edər. Məs: at, it, sac... kəlmələrinin cəmi tələffüzümüzəcə attar, ittər, gözzər, sacdar... dur. Mən, sən kəlmələrinin məful ənhi mənən, sənən...dir. Bir yerdə gələcədik gələcədik, bir yerdə qələcəyik, birində qələciyük tələffüz edirlər".²

Bu fikirləri həmin dövrdə işlənən terminlərə də aid etmək olar. Belə ki, istər terminlərin, istərsə də sözlərin yazılışında tələffüzü əsas götürmək olmaz. Bu təkəcə dili-

¹ Tərəqqi. N 41, 1909.

² Mahmudbəyov M.B. İmlamız. Bakı, 1911, səh.8.

mizin sözlərinə deyil, hətta alınma sözlərin də yazılısında dolaşılıq yaradır. Müəllif bu vəziyyətdən çıxmaq üçün yazırdı ki, imlamızı islah etmək üçün bircə yol var: dilimizin əsasına və sərf qanunlarına rücu edib bulara mütbəq müxtəlif imlamızı tədqiq edək".¹

Eyni zamanda öz həmfikirləri kimi, söz köklərinin səslənməsindən asılı olaraq şəkilcilərin ahəngə tabe edilərək yazılmasını lazım bilir. Bu qanunun alınma sözlərin yazılmasında tətbəq olunması da səruri sayılırdı. M.Mahmudbəyov iki qanunu (sözlərin morfoloji quruluşu və ahəng qanunu nəzərdə tutulur) əsas tutaraq, imlanın qaydaya salınmasına tərəfdar olmuşdur.

Bütün bu mübahisələr dilimizin sonrakı inkişafında müsbət rol oynamışdır.

XX əsrin başlanğıcı tarixin ən fırtınalı illəri idi. Hiss olunurdu ki, tarixin əvvəlkilərə bənzəməyən yeni bir səhifəsi açılmışdı, tarix heç zaman bu səkildə cəbhələşmələr, qütbələşmələr səhnəsi olmamışdır. İctimai həyatın bütün sahələrində - siyasi, iqtisadi, hüquqi, dövlət quruluşu və s. sahələrdə son dərəcə ziddiyyətli vəziyyət mövcud idi. Bu ziddiyyətlər dilə münasibət məsələsində də özünü göstərirdi. Yenicə yaranmış milli dil, onun taleyi və inkişaf yolları, ədəbi-bədiil dil məsələləri ən zəruri problemlərlə yanaşı qarşıda dururdu. Bu məsələlər ətrafında da müxtəlif cəbhələr, ictimai zümrələr üz-üzə gəlirdi. Bu məsələlər ona görə xüsusi yer tuturdu ki, həmin problem yalnız sırf dil cərcivəsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda dilin saflığı uğrunda mübarizə aparılırdı.

M.F.Axundov ənənələrini davam etdirən "Molla Nəsrəddin" oldu. Belə ki, "Molla Nəsrəddin"də ədəbi dilin əsasında xalq dilini görürdü. Xalq dilinə son dərəcə aludə olan, onun sirinliyində ecazkar bir qüdrət görən "Molla

¹ Mahmudbəyov M.B. İmlamız. Bakı, 1911, səh.8, 9, 11.

Nəsrəddin" hətta adi danışıq dili ilə ədəbi dil arasındakı hüdudu tamamilə silirdi. Bu isə "Molla Nəsrəddin" in qayəsi ilə, onun ideyası ilə bağlı idi. C.Məmmədquluzadə yazırdı: "Əlbəttə, bu dil ki, biz onunla "Molla Nəsrəddin" i yazırdıq, o dili biz türklər (azərbaycanlılar) üçün ədəbi bir dil hesab etmək fikrində deyilik və bu da bizə heç lazım deyil. Bizim məqsədimiz hal-hazırda öz fikrimizi asan bir dil ilə Azərbaycan türklərinə və bəlkə də şair türklərə yetirmək idi və zənn edirəm ki, yetirdik də".¹

Öz qəliz üslubu ilə qürrələnən "Füyuzat" isə xalq dili ilə ədəbi dil arasında aşılmaz çin səddi cəkir və özünə təsəlli verib deyirdi: "lisani-avam her bir vaxt lisani - ədəbi ilə bir olmaz".²

"Molla Nəsrəddin" ona görə yarandı ki, mürtəcə cərəyanlarla mübarizədə öz xalqına işıqlı yol göstərsin. "Füyuzat" in xalqına xidmət etmək qayəsi ilə yaşayanlara təsiri çaşdırıcı mahiyyət idi. "Füyuzat" ona təmaş etmək istəyən mütərəqqi görüşlü şairləri azdırır, onların dünya görüşündəki tərəddüdləri, ziddiyyətləri uçurumlara, dərin sarsıntılara çevirirdi. Bu jurnal ona gələn sadə yazıların dili üzərində "əməliyyat" aparır, "sənət" naminə onu anlaşılmaz şəkllə salırdı, çünki onların çürük əqidəsinə görə "dil sadə və açıq olsa, fəsih olmaz".³ Onlar məhz özlərinin aludə olduqları "fəsihlik" xatirinə hər kəsin başa düşmədiyi bir dildə yazırdılar.

Füyuzatçı "lisani-cədid", "lisani-ali", "lisani-ədəbi", mücahidlərinin yazıları üçün səciyyəvi dil ancaq belə ola bilərdi.

XX əsrin Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi üslublarının bu dövrünü tam cəsarətlə "Molla Nəsrəddin" dövrü

¹ Məmmədquluzadə C. Dram və nəsr əsərləri. Bakı, 1958, səh.727.

² "Füyuzat", 1906, N 1.

³ Məmmədquluzadə C. Felyetonlar. məqalələr, xatirələr, məktublar. Bakı, 1961, səh.376.

andlandırmaq olar! Bu haqq ona həm ideya istiqaməti, həm sənətkarlıq ustalığı, həm də yaratdığı cəbhənin həcmi - bir sözlə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricisi qazandırır.

T.Hacıyev yazır: «Mollanəsrəddinçilərin bədii və publisist dilində sintaktik qəlib-biçimlər milli ədəbi dilin gələcək inkişaf meylinin, demokratik təkamülünün əsasını təşkil edirdi və bu mənada həmin göstəricilərin ümumi ədəbi dil əhəmiyyəti vardır.»¹

Ü.Hacıbəyov XX əsrin alovlu publisisti, opera sənətinin banisi və klassik yaradıcısı, musiqi nəzəriyyəçisi, görkəmli bəstəkar, ədib və lüğətçi kimi tanınmışdır. Ədib mətbuat və ədəbiyyat aləminə xalqın maarif və mədəniyyətə böyük ehtiyac olduğu bir dövrdə gəlmişdir. O, bu sahədə bütün varlığı ilə çalışmış, xalqın tərəqqisi və mədəniləşməsi yolunda çox iş görmüşdür.

Azadlıq hərəkatı, 1905-ci il inqilabı carın səltənətini silkələdi, onu laxlatdı, köhnə idarə üsuluna böyük zərbə vurdu. Bu mətbuatın genişlənməsinə, tərəqqi və təkamülünə təkan verdi. Yeni mədəni müəssisələr meydana gəldi; qəzet və jurnallar nəşrə başladı. Qəzet və jurnal səhifələrində müxtəlif sahələrə, (aid) problemlərə aid məqalələr nəşr olunurdu. Həyatın müxtəlif məsələlərinə aid fikirlər irəli sürülürdü. Bu da işlər-istəməz öz təsirini dilə də göstərirdi. Müxtəlif sahələrə aid yeni söz, termin və ifadələr yaranırdı. Bu dəyişiklik təkcə mətbuatda deyil, xalqın həyat və məişətində də baş verirdi. Ü.Hacıbəyovun sözü ilə desək, məişət tərzində dəyişiklik lisan da dəyişir. Həyatda baş verən dəyişikliklərlə bağlı yeni anlayışlar yaranırdı: Bunlar isə yeni sözlər və ifadələr yaranmasını tələb edirdi. Həqiqətən, on il bundan irəlki sözlərlə bu

¹ Hacıyev T. «Molla Nəsrəddin»in dili və üslubu. B., «Yazıçı», 1983, səh.122.

günkü əhval və vəziyyət ifadə edilməz.

Ü.Hacıbəyov yeni anlayışların irəlki sözlərlə ifadəsini obrazlı şəkildə ifadə edərək yazır ki, avtomobil olduğu yerdə öküz arabası ilə kifayətlənmək olmaz.

O dövrdə ictimai-siyasi həyatla bağlı mətbuatda xeyli əcnəbi sözlər işlədilmişdir. Bu sözlərin mənası oxuculara yad idi, tanış deyildi. O əcnəbi sözlərin mənasını və işlədilməsini bilmək, ana dilin incəliklərinə yiyələnmək üçün bir vasitəyə ehtiyac duyulurdu. Belə bir vasitə isə lüğət idi. Ü.Hacıbəyov lüğətə əcnəbi sözlərin və ana dilini kamil öyrənmək işində, xalqın tərəqqisində, maariflənməsində və mədəniləşməsində mühüm rolunu olan bir vasitə kimi baxırdı. Müəllif yazır: "Bunlar öz lisanlarını kamilən öyrənmək üçün qəzetlərdən müstəfid olmaq istədikdə qamuş və lüğət kitablarını toşid etməlidirlər. Bunu da bilməlidir ki, qamuşsuz alim də olmuş ola - yazmaq, oxumaq cox cətinidir. Qamuş hər bir yazıcını fahiş xətalardan cəkindirib, imla və inşasının səhhətini təmin edər".¹ Ü.Hacıbəyov rus və Avropa dillərindən alınmış mətbuatda və dilimizdə işlənən alınma terminlərin mənasını başa düşmək, təhsil alanların, dili öyrənənlərin kamil öyrənmələri məqsədi ilə «Mətbuatda müstəməl siyasi-hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin türk-rusi və rusi-türk lüğəti»ni (1907) hazırlamışdır. Bu lüğət məzmununun və sözlüyün aktuallığına görə əvvəlki lüğətlərdən fərqlənir. Eyni zamanda bu lüğət Ü.Hacıbəyovun yaşadığı dövrdə mübarizənin kəskinləşdiyi bir dövr üçün səciyyəvi olan leksikanı əks etdirən bir lüğət adlandırmaq olar. Lüğət 1907-ci ildə nəşr olunmuşdur, iki hissədən ibarətdir: türk-rusi və rusi-türki. Lüğətin türk-rusi hissəsi ərəb, rusi-türk hissəsi işə rus əlifbası ilə verilmişdir. Lüğətdə ən cox siyasi - ictimai, iqtisadi, hüquqi və hərbi terminlər əhatə

¹ Üzeyir Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri. B., «Yazıcı», 1985, səh.144.

olunmuşdur. Lüğət Bakıda Orucov qardaşları mətbəəsində nəsr olunmuşdur. Ona görə də "Türk-rusi"nin müqəddiməsini nəşir, "Rusi-türk" in ön sözünü isə Ü.Hacıbəyov özü yazmışdır. Lüğətin girişində lüğətin nəsr olunma səbəbi barədə yazılır. "Hörmətli qəzet və jurnal oxuyanları ibarət olub" vəznə 3/4 və ya 3/8 və çox vaxt 6/8 və bəhri ağır (səngin) olar, Azərbaycanda farsı və türki təsniflər çoxdur.

Müəllif rus Avropa mənşəli sözləri, eləcə də beynəlmiləl terminləri lüğətdə verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onların yazılısına xüsusi diqqət yetirmişdir. Lüğətin müqəddiməsində sözlərin necə yazılması və ondan necə istifadə edilməsi barədə deyilir ki, biz dəxi qəbul etmiş olduğumuz əcnəbi sözləri müxtəlif şəkildə yazırıq, məsələn, latınca olan ekonomiya sözünü bəzimiz "ekonomiya", bir paramız "экономия", digərimiz "eqonomi" və sair tərzində yazırıq. Həmcinin, məsələn, aksiya sözünü "aksiya" və "aqsiya" yazanlar da olur, bu cür müxtəlif şəkildə yazılan sözlər çoxdur. Biz isə sözləri rusca yazılan kimi yazmışıq, məsələn, hər yerdə rusca "k" eşidilən hərflərin əvəzinə "q" istimal etmişik. Buna görə bu cür əcnəbi sözləri filan qəzetdə "k" ilə yazılmış görənlərdən təvəqqe olunur ki, həmin bu lüğətdə axtardıqda "q" olan qayda ilə axtarsınlar (məsələn, aksiya sözü lüğətdə "aqsiya", "ekonomiya" lüğətdə "eqonomiya", "reaksiya" əvəzinə lüğətdə "reaqsiya"ya baxsınlar). Eyni zamanda lüğətdə Avropa mənşəli sözlərin bir qisminin tələffüzünə uyğun yazılması və bəzilərinin ərəb və fars sözləri ilə əvəzlənməsi haqda belə bir izahat verilir: hal hazırda türki lisanına girmiş ərəb və fars əlfazısından başqa, bir qədər də əcnəbi Avropa təbiratı siyasiyəsi daxil olduğundan həmin tədbirlər dəxi əcnəbi tələffüzü ilə yazılıb mənası bəyan edilmişdir və bir çoxunun ərəb və farsca müqabili yazılmışdır, məsələn, mutləqiyyət, ictimaiyyət, zəmindar

və sairə.

Bir sıra komissar, marşal, demokratiya, dekabrist, bolşevik, kapitalizm, kommunist, komunna, sosialist, sosializm, demokratizm, sessiya, sistem, sosial-demokrat və s. terminlər ilk dəfə bu lüğətdə işlənmişdir. Lüğətdə verilən beynəlmiləl terminlərin əsasən böyük bir hissəsi tərcümə edilmədən olduğu kimi (alındığı dildə olduğu kimi) saxlanılmışdır.

Bir sıra terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı düzgün və dəqiq verilmişdir. Məsələn, despotizm-istibdad, kapital - sərmayə, zakon-qanun, revolöüiə - inqilab, propaqanda - təsviqat, evolyusiya - təkamül, kandidat - namizəd və s.

Lüğətin müsbət cəhətlərindən biri də o zaman mənası başa düşülməyən terminlərin izah olunmasıdır. Bu cəhətdən sosializm, kommuna, demokratiya, kollektivizm, intibahnamə terminlərinin izahı diqqəti cəlb edir. Müəllifin özünün göstərdiyi kimi belə izahatlar o dövrdə ictimai və siyasi mövcuda ədəbiyyatdan istifadə edənlərin terminləri daha dərinlən başa düşməsinə, dərk etməsinə və yadda saxlamasına kömək edir.

Müəllif lüğəti tərtib edərkən təkcə beynəlmiləl leksikadan deyil, eyni zamanda rus dilinin terminoloji leksikasından da istifadə etmişdir. Lüğətdə buna görə də bir sıra terminlər (lüğətdə) rus dilində olduğu kimi verilmişdir: üyezd, arenda, zemstvo, cinovnik və s.

Elə terminlər vardır ki, Ü.Hacıbəyov onların Azərbaycan dilindəki qarşılığını göstərməklə bərabər, mötərizə içərisində rus dilindəki formasını da saxlamışdır; Məsələn, advokat-vəkil (advokat), qubernator - vali (qubernator); quberniya - vilayət (quberniya); bomba - qumbara (bomba) və s. Müəllifin bəzi terminləri paralel islətməkdə məqsədi gələcəkdə həmin terminlərdən hansının dilimi-

zin lüğət tərkibində özünə yer tutacağını yoxlamaq idi.

Bəzi terminlərin qarşılığı düzgün müəyyənləşdirilmiş, bir terminin izahı bir necə sözlə verilmişdir. Məsələn, vosstanie - qiyam, üsyan, bitva - dava, vuruşma, voyna - hərəb, müharibə, cəng, dinastiya - xanədan, səltənət, sülalə, qosudarstvo - padşahlıq, dövlət və s. Bəzi terminlərin Azərbaycan dilində konkret qasılığı göstərilməmişdir, bunları tərcümə etməyə ehtiyac da yox idi. Onların mənası bir necə sözlə qeyd edilmişdir. Məsələn, diviziya - əsgəri firqəsi, diktatura - hökumət mütləqa, müvəqqəta, bülleten - seçki kağızı, rəsmi elan, arxiv - köhnə kağız dəftərxanası.

Lüğətin "Rusi-türk" hissəsi terminoloji lüğətlərin tərcümə tipini xatırladır. Burada rus və Avropa mənşəli sözlər əlifba sırası ilə sıralanmışdır, onlar ya eyni ilə saxlanılmış (radikal - radikal, nota - nota), ya da qarşılığı axtarılmışdır (kapitalist - sərmayədar, svyaz - rabitə).

Lüğətdə ərəb və fars mənşəli terminlər də az deyildir. Bunların bir qismi artıq dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur və hazırda da həmin terminlər lüğətdə ifadə etdiyi mənanı bildirmək üçün işlədilir, təsviqat, millət, cəmiyyət, dövlət, siyasət, mütləqiyyət, nümayisin. Bununla belə lüğətdə bəzi sözlər ehtiyac olmadığı halda tərcümə edilmişdir, bəzi terminlərin qarşılığı isə anlaşılmaz sözlərlə verilmişdir. Məsələn, blokada - abluqə, admiral - bəhriyyə müşiri; aqitator - müşəvviq, demokrat - amiyyun; demokratizm - amiyyət və s.

Ü.Hacıbəyovun lüğətində verilmiş terminlərin müəyyən hissəsi köhnəlmiş, dildən çıxmışdır.

Məsələn,

Lüğətdə	müasir Azərbaycan dilində
elanı-ümumi	- bəyannamə
əfvi-ümumi	- amnistiya
dəftərdar	- mühasib
divan	- məhkəmə

Lüğətin "Türk-rusi" hissəsi ikili xarakterlidir tərcümə və izahlı. Belə ki, burada sözlərin bir qisminin mənası yox, ancaq qarşılığı qeyd olunmuşdur. Məsələn, müharibə - война, сражение, qərar - революция, заключение, fərman - указ, приказ, декрет və s.-rin müəyyən qismi artıq köhnəlmişdir və onlardan hazırda istifadə olunmur. Belə terminlərdən aşağıdakıları misal göstərmək olar:

sura	- sovet
fırqə	- partiya
fərmani ali	- dekret
vəzir	- nazir
məbus, vəkil	- vəkil, deputat
divan	- məhkəmə
ərz, təqrir	- məruzə
elanı-ümumi	- bəyannamə
intixab	- seçki
ictimaiyyət	- sosializm
siyasiyun	- diplomatik

Lüğətdə terminlərin mənalarna da xüsusi diqqət göstərilmişdir. Məsələn,

Dairə - 1. округ, 2. ведомство

Təyin - 1. назначение, 2 - определение

Divan - 1. высшее собрание, 2 - строгий суд.

Bəzi terminlərin qarşılığı sinonim ilə verilir: копия - surət, nüsxə; nüfuz - авторитет, влияние; məclis - совет,

собрание; dəstə - толпа, группа; müharibə - война, сражение və s.

Ancaq lüğətdə bir sıra terminlər - kommunizm, sosializm, demokratiya, və s. ətraflı izah olunmuşdur: Demokratiya - gobləmdə bir cür tərz idarədir ki, bütün hökumət və ixtiyarat, məsələn, qanunlar qoymaq, dövlət variantının lazım olan yerlərə məsrəf etmək və məmləkəti dolandırmaq işləri padşahda olmayıb ümum millət əlində olur. Millət öz nümayəndə və vəkilləri vasitəsilə istər hökumət mərkəziyyəti, istər hökumət məhəlliyəti əlinə alıb özü məmurlar təyin edir: məmurlar dəxi ən böyüyündən ən kiciyinə kimi hər vaxt millət qabağında məsul olurlar.

Lüğətdə bəzi terminlər üçün Azərbaycan dilində konkret qarşılıq müəyyənləşdirilməmiş, onların mənası bir neçə sözlə sərh edilmişdir. Məsələn, arxiv - köhnə kağız dəftərxanası; aqrarnoe dvijenie - yer və torpaq hərəkəti; bülleten - secki kağızı, rəsmi elan; qarnizon - mühafizə əsgəri; avanpost - qabaq qarabulxana; assimilyasiya - təsbih və təsvih; diktatura - hökumət mütləqa müvəqqəta; diviziya - əsgəri firqəsi və s.

Ü.Hacıbəyovun lüğətində (verilmiş terminlər), ümumiyyətlə, bu dövrdə tərtib olunan lüğətlərdə, istərsə də dərsliklərdə dilimizin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər XX əsrin əvvəllərində nisbətən artmağa başladı. Bu cəhətdən Ü.Hacıbəyovun 1907-ci ildə ibtidai məktəblərin birinci və ikinci sərbəlləri üçün tərtib edilmiş hesab dərsliyi diqqəti cəlb edir. Hələ o dövrdə bu dərslik ziyalılarının diqqətini cəlb etmişdir. "Tərəqqi" qəzeti yazırdı: "Hesab məsələləri" müəllim Üzeyirbəy Hacıbəyovun əsəridir, gözəl üsul ilə tərtib edilmişdir. Azərbaycan türki şivəsində olduğundan məhəlli məktəblər üçün faydalı və lazımlıdır". Ü.Hacıbəyovun 1907-ci ildə "Hesab məsələləri" kitabının əvvəlində yazırdı: "Ana dilində hesab məsələlərinə dair luzumunu pedaqoqlarımızdan hər biri iqrar

edir zənnində olub bu kitabcanı cıxartmağımə şey etdim. Mənim ümdə qəsdim şağirdlərimizi məsələ həllində müzakirə və mübahisəyə adət etməkdir".¹

Kitabcada 352 məsələ verilmişdir. Müxtəlif məsələləri gündəlik həyati hesablardan tərtib etmişdir.

Dərsləkdən aydın olur ki, Ü.Hacıbəyov çalışmışdır ki, cətin anlaşılan ərəb-fars sözlərinin əvəzinə Azərbaycan sözlərini islətsinlər. Buna görə də dərsləkdə ərəb terminlərinin yanında onun azərbaycanca mənasını yazırdı: cəm (üstə qoymaq), mərh (cixmaq), zaviyə (bucaq), hissə (pay), təqsin (bölmək).

Bəzən də mətnədə azərbaycanca verilən terminin mötərizədə ərəbcəsini göstərmişdir. "Hesab ki istəyuriğ bö-lək "bölünən" (məqsum) və hesab ki" o qədərə bölürük "böldürən" və ya ki (məqsum əleyh) və hesab ki, alırıq "hissə" və ya inki "xaric" deyirlər".²

Eyni zamanda kitabda bir cox Azərbaycan sözlərindən ibarət sadə və anlaşılıq terminalər işlənmişdir: bir rə-qəmli ədədlər, yuvarlaq onluqlar, iki rəqəmli ədədlər, ar-şın, sayın, ğırvənkə və s.

Ü.Hacıbəyovun lüğətində verilmiş terminalərin bir qismi hazırda riyazi terminologiyada, işlənmişdir: put, ver-şok, qırvənkə, arşın, verst və s.

28 dekabr "Tərcüman" (N 81) qəzetində yazılmışdı: "İdarəməizə təqdim edilmiş yeni kitablar arasında bir cox əhəmiyyətli əsərlər vardır: "Hesab məsələləri" müəllim Üzeyirbəy Hacıbəyovun əsəridir, gözəl üsul ilə tərtib edilmişdir... Azərbaycan türki şivəsində olduğundan məh-əlli məktəblər üçün faydalı və lazımlıdır".³

¹ Hacıbəyov Ü. Hesab məsələləri. Bakı, 1907, səh.1.

² Yəne orada, səh.37.

³ Tərcüman, 1908, 28 dekabr, N 81.

Ü.Hacıbəyovun istər tərtib etdiyi lüğət, istərsə də "Hesab məsələləri" əsəri dövrün tələbinə cavab verən qiymətli bir əsərdir. Hər iki əsərin dilimizin təkmilləşməsi və zənginləşməsi üçün mühüm rolu olmuşdur. Ü.Hacıbəyovun "Hesab məsələləri" dərsliyinə qədər riyaziyyata dair Azərbaycan dilində heç bir mənbə, dərslik olmamışdır. Bu dərslikdən sonra XX əsrin başlanğıcında bir sıra riyaziyyat kitabları çap olunmuşdur. Bunlardan Zəki Rza "Müxtəsər hesab" (Gəncə,1907). İ.Qəbulov "Pəhbəri hesab" (Təbriz, 1910), Elmi hesab (1914), A.Raqib "Hesab məsələləri" (B.,1914), H.Zeynalli "Müxtəsər üsulu həndəsə" (B.,1918) və b. göstərmək olar. Bu dövrdə çap olunmuş riyaziyyat kitablarında bir sıra terminlər işlənmişdir: cəm, zərb, tərh, təqsim (ZPHM, UHHM, SMQ, APHM), tədid (saymaq), təqim (rəqəm yazmaq - A.Ə.), məzrub (vurulan), məqsum (bölümən) (İQNH, APH°), cahazkuşe, qismət, hasil, zaviyə (bucaq - A.Ə.), əlbaqi (qalıq (HZH), ondan üç, onda üç (BA), milyon, milyard, trilyon, kentrilyon (ZPHB BA);

Bu dövrdə nəsr olunan riyaziyyata aid kitablarda rus və Avropa dillərinə məxsus ölçü bildirən terminlər də işlənmişdir; qram, santimetr, metr, (QPX,Z), verst, desyatin, sajen, hektar, litr (QPUÇ) və s. Bəzən terminlər dilimizə uyğunlaşdırılaraq işlənmişdir. A.Paqib Qasimov "Elmi hesab" (Tiflis, 1904) əsərində yazmışdır: "Azərbaycan lisanında yazılanlara sıfır hindusi, rus dilində yazılanlara sıfır ərəbi, saat yüzində yazılanlara sıfır rumi deyirlər (A.PE.H, 18);

Hesab kitabı yazan müəlliflər Azərbaycan dilinə üstünlük vermişlər. Buna görə də cətin anlaşılan qəliz ərəb, fars terminlərini Azərbaycan sözləri ilə izah etmişlər. Məsələn, zərb-dəfə, təqsim-bölmə, tərh-cıxmaq, hissə-pay, cəm-üstə qoymaq və s. Bu terminlər sonralar da özünü doğrultmuş və riyaziyyat terminləri sırasında sabit-

lənmişdir. Bu dövrdə yazılan kitablarda işlənən ölçü vahidlərinin bəziləri orta ərs mənbələrində işlənən terminlərdir. Məsələn, doxcan ruval, bir ton kağız, on uc tabağa kağız, beş dağarcıq un, yeddi kisə arpa və s.

Ü.Hacıbəyovun əsərində işlənən terminləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Musiqi ilə bağlı terminlər: opera, operattalar, major, minor, el mahnıları, orkestr, dəstgah, not, rəqs, nəğmə, xor, xormeyst, avaz, dəstgah, repertuar, təsnif, rast, şüştər, mizan, qaval, nağara;

2. İctimai-siyasi terminlər: liberalizm, protest, dövlət quruluşu, islahat, vəzi-qanun, azadlıq hərəkatı, divan-hərb, böhrani-siyasi, üsuli-idarə, atəşi-inqilabiyyə, qanuni-əsasi, zemstvo məclisləri;

3. Təhsillə bağlı terminlər: tədris təlimi; maarif işi; məktəbi-ibtidaiyyə, maarifi-cədidə, maarifi-qədimayi, islamiiyyə, seminariya, edadı məktəb, usuli-təbei, didaktika;

4. Ayrı-ayrı elmlərlə bağlı terminlər: xolera, hesab, sərf-nəhv, kinomatoqrafiya, dramaturgiya, teatr və s.

Ü.Hacıbəyovun əsərlərində işlənən terminlərin bir hissəsinin izahı verilmişdir. Məsələn, "voennoe polojeniyə" (idareyi-ürfiyyəyi - əsgəriyyə) altına alib qoyunurdu seckidən qabaq camaat yağılıb, дума xususunda danışsınlar. İranda alman təcərət paroxodstva (seyri-səfain)si dəxi getdikcə artsin. Buna da səbəb yer və torpaq məsələsi ilə əffi-ümumi (amnistiya) məsələsim görürdülər.

İştə bu qanuni - əsası yevropalılar təbirincə halətinəz olan və bizim fikrimizcə nabehənkam can verməyər məcbur edilən bir millət üçün abu həyat olub.

Eyni zamanda bir sıra musiqi terminlərinin izahını vermişdir: dəstgah sözünün bir mənası dəxi rusca "socruşenil" deyilən bir təbiirdir ki, musiqidə dəxi məcazən o mənada işlənilir, yəni müxtəlif muğam parcaları bir-birinə yaraşmaq və uyğun olmaq şərtilə cəm edilib bir dəstgah

əmələ gəlir.

"Aşıq" - aşıq deməkdir. Əsil aşıqlar indiki aşıqlardan fərqlənmişlər; onlar məhəbbətin təsiri ilə ser və musiqi qoşmaq istedadına malik əfsanəvi şəxslər olmuşlar. Sonralar "aşıq" adı əsil aşıqlar haqqında dastanlar danışan, həm də öz hekayətini sazın müşayiəti altında mahnılarla izah edən şəxslərə verilmişdir.

Təsnif - müəyyən bir hava olub sözləri cox vaxt qəzəllərdən alınır və özləri də mənsub olduqları dəstgahların ortalarında və ya axırında oxunur: bu əsnada xanəndə təsnif oxuya-oxuya qaval ilə zərb edir. Təsniflərin bir çoxu bir hissəli havalardan ibarətdir.¹

Onun məqalələrində ictimai-siyasi terminlərin izahına da geniş yer verilmişdir:

Şair firqələrdən üzə tərəfindən rorlusu "hökuməti məşruteyi əvamiyyə" və ya "qanuni-əsasii-əvamiyyə" (Konstitutionno-demokratıceskaya yaxud "kadet və ya Narodnaya svoboda") firqəsidir ki, bunlar yalnız bir azlıq tələb edirlər. İctimaiyyəün-inqilabiyyəün (sosial-revolüsiyoner) firqəsi dəxi vardır.

Tələb və məramca ən gözəl və ən göycək firqə "İctimaiyyəün-amiyyəün" (sosial-demokrat) firqəsidir ki; bunun bütün tələbləri nəşəndidə olub, baş tələbləri hər nəyə desən dəyər.

Ü.Hacıbəyov yazır: "Bu seçilmişlər məclisinə hər yerdə bir ad qoyurlar. Bunun ümumi adı parlametdir. Rusiya hökuməti bu məclisə Qosudarstvennaya дума adı qoydu. Bir də öz türk dilimizdə Dövlət duması yaxud məclisi - məbusan deyirik."²

Əsrin əvvəllərində ərəb-fars mənşəli terminlər üstünlük təşkil etmişdir: Bu gün cürətli ingilislər, ameri-

¹ Üzeyir Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri. B., «Yazıcı», 1985, səh.116.

² Yəne orada, səh.215.

kalalar *kürreyi-ərzin* hər bi nöqtəsində hökm fərmadırlar. Üstlərinə cökmüş bu ağırlığı geri tullamaq üçün *hərəkəti-inqilabıyanə* ibraz etmək təşəbbüsündə bulunurlar. Eyni zamanda ərəb-fars mənşəli terminlərlə yanaşı rus dilindən alınan terminlər paralel işlənir", Əgər qabağımızda şah həzzətlərinin *dəst-xətti-hümayunu (manifesti)* olmasaydı, biz belə bir zənnə her bir emana etməyib; Yəni iğtişaş və şuruş salıb, kəda və yer (aqrarnı) məsələsini meydana çıxartdılar.

Bu yolda biz mənək kömək göstərmək üçün qələm arqadaşımız Ü.B.Hacıbəyov həzrətlərinin bu qəsdlə tərtib etdiyi "Qamusi türki-rus və rus-türki"sinin nəsrinə iqdam etdik".

Bu dövrdə nəşr olunan kitablar icərisində H.Zeynalının "Müxtəsər üsuli həndəsə" əsəri həm elmi cəhətdən, həm də dilinin sadəliyi ilə diqqəti cəlb edir. Burada işlənən bir sıra terminlər - sivri bucaq, doğru bucaq, oturaq (sonlarar oturacaq kimi işlənmişdir) ilk dəfə bu kitabda işlənmişdir.

Göründüyü kimi Azərbaycan dilində terminologiya XX əsrin başlanğıcında inkişaf etməyə başlamışdır. Deməli, XX əsrin başlanğıcında elmi dil özünün yeni bir mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

XX əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş ikiqilli lüğətlərdən biri də Qarabəy Qarabəyovun "Türki-rusi lüğəti"dir. Bu lüğət ilk azərbaycanca-rusca lüğət idi. Lüğətin 1912-ci ildə yalnız ərəb əlifbasının beş hərfini əhatə edən birinci hissəsi capdan çıxmışdır. Müəllif qeyd edir ki, onun lüğət tərtib etməkdə məqsədi əsl türkcə sözlərlə yanaşı dilimizdə işlənən ərəb və fars sözlərini, riyaziyyat, təbiyyət və elmin başqa sahələrinə aid xüsusi terminlərin izahını və ruscaya tərcüməsini vermək idi.

Lüğət barədə yazılır: "bugünkü lüğətcilik elmi baxımından səlis və ciddi elmi prinsiplərə əsaslanmır, empirik

bir mahiyyət daşıyır. Lakin material zənginliyi, izah və tərcümələrin çoxunun düzgünlüyü, Azərbaycan sözlərinin qarşılığının izahına deyil, mümkün qədər sözlə verilməsi cəhətdən nəzəri cəlb edir".¹

Lüğətdə əvvəlcə azərbaycanca baş söz, sonra onun azərbaycanca izahı, bundan sonra sözün rusca qarşılığı, izahı verilir. Məsələn, Atəşpərəst - atəşi allah bilən - oq-nepoklonnik, Ap (əp) - sözlərin mənasını təşdid etmək üçün istemad olunur: ap acıq, en eyni - приставка, префикс, усиливающий значение последующего слова:

Göründüyü kimi lüğətin tərtibi prinsipi indiki ikidilli lüğətlərin tərtibi prinsiplərindən fərqlənir. Bəzən isə lüğətdə alınma sözlərin mənşəyi (hansı dildən keçdiyi), o zaman dilimizdə işlənən ərəbcə sözlərin cəm formaları, məsələn, əza ("üzv"dən), ədviyyə ("dəva"dan), üdəba ("ədib"dən) və s. bəzən sözlərin - terminlərin latınca transkripsiyası qeyd olunmuşdur. Terminlərin mənalari rəqəmlərlə ayrılmasa da, onların əsas mənalari vergüllə ayrılır.

Bu lüğət həm leksikoqrafik cəhətdən, həm də məzmun cəhətindən nöqsanlıdır. Lüğətə daxil edilmiş terminlərin çoxu qəliz və anlaşılmazdır. Məsələn, irtişah, təşhətmə (infiltrasiya), irsad, rəsəd (teleskop), tərəssüd məhəlləsi (rəsədxana).

M.Ş.Qasımov bu lüğət barədə yazır: "Lüğət terminologiya tarixinin öyrənilməsi cəhətindən xarakterik deyildir".²

Lakin lüğətə belə qiymət vermək doğru deyil. Çünki bu lüğət həm məqsəd və tərtib üsulu baxımından maraq doğurur. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, lüğəti tərtib edən təcrübəli mütəxəssis deyil, xalqın savadlanma-

¹ Müasir Azərbaycan dili. B., «Maarif», 1978, səh.302-303.

² Qasımov M.Ş. "Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları". B., «Elm», 1973, səh.64.

sı yolunda çalışan görkəmli şəxsiyyətdir. Buna baxmayaraq, bu lüğətlər dövrünə görə xalqın tələbatını müəyyən dərəcədə ödəmişdir. Bununla yanaşı bu lüğət gələcəkdə nəşr olunan böyük həcmli mükəmməl lüğətlərin özülüdür. Bu lüğət heç vaxt öz tarixi əhəmiyyətini itirməyəcəkdir.

Doğrudur, bu lüğətlərdə terminlərin mənalari bəsit izah olunmuşdur, elmi dəqiqliyi aydınlaşdırılmamışdır, qəliz və anlaşılmaz terminlərə üstünlük verilmişdir. Lakin Azərbaycan lüğətciliyinin yaranması, inkişafı və formalaşması tarixi məhz bu illərlə bağlıdır. Bu illərdən başlayaraq müxtəlif həcmli və müxtəlif tipli terminoloji lüğətlərin tərtibinə daha çox diqqət yetirilmişdir. Lakin bununla yanaşı bu illərdə cap olunmuş bir sıra terminoloji lüğətlərin heç biri xalqın ehtiyacını tam ödəyə bilmirdi.

Lüğətdən aydın olur ki, müəllif yalnız öz dövrü üçün deyil, bəlkə indiki lüğətçilik baxımından da yeni tip lüğət yaratmaq niyyətində olmuşdur. Doğrudan da lüğət ikidilli olmaqla bərabər, onda izahlı lüğət üsürləri də vardır. Bu lüğətin üstünlüyü ondadır ki, bu üsulu biz indi yalnız rusca-azərbaycanca lüğətlərdə tətbiq edirik, halbuki müəllif Q.Qarabəyov bunu ilk dəfə olaraq öz lüğətində tətbiq etmişdir. Doğrudan da lüğət ikidilli olmaqla bərabər, onda izahlı lüğət üsürləri də vardır. Lüğəti gözdən keçirdikcə biz müəllifin hər iki dili - həm Azərbaycan, həm rus dili sahəsində mükəmməl biliyə malik olduğunu görürük. Material zənginliyi, izah və tərcümələrin coxunun düzgünlüyü, Azərbaycan sözlərinin qarşılığının izahla deyil, mümkün qədər qısa sözlə verilməsi cəhətdən nəzəri cəlb edir.

Lüğətdən gətirdiyimiz aşağıdakı nümunələr bunu aydın göstərir. Tərkib mürəkkəb qırma (qılınma); bir-birinə bağlı iki ya daha ziyadə ləfz, ibarə; bir necə şeyin birləşməsindən vücuda gəlmiş dəva və s. сложение, смещение, составление; предложение, фраза, выражение, состав.

Lüğət başqa cəhətdən - öz sözlüyü və dilimizin leksikasını ilk dəfə toplayaraq sistemləşdirmək, məhdud və qeyri-mükəmməl bir şəkildə də olsa, izah etmək cəhətdən də diqqətə layiqdir.

Göründüyü kimi, sözün mənaları hər iki dildə, həm azərbaycanca, həm də rusca öz əksini tapmışdır.

Lüğətin digər lüğətlərdən fərqli cəhəti, bir də ondan ibarətdir ki, burada sözlərin variantları verilmişdir.

Q.Qarabəyovun lüğətinin, təəssüf ki, yalnız üçcə hərfi çıxmışdır. Lüğət olduqca qiymətli və maraqlı bir leksikoqrafik əsərdir.

Azərbaycan dilində bu dövrdə bir sıra elm sahələri üzrə əsərlər nəşr olunmağa başladı. Bu əsərlərdən biri də 1913-cü ildə yazılmış Əhməd Ədibin "Tətbiqatlı yeni kimya" aqlı kitabıdır. Kimya terminləri həm bu kitabda, həm də tibbə aid əsərlərdə və lüğətlərdə işlənmişdir. Bu terminlərin yaranma mənşəyinə görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

a) Azərbaycan sözlərindən ibarət terminlər: barıt, qurğuşun, qalay, duz, boru, qızıl, gümüş, buxar, kömür, qaz, kirəc, daş kömür və s.;

b) ərəb dilinə məxsus kimya terminləri: müvəllidülma (hidrojen), müvəllidülhümüzə (oksigen), hədid, hamız (turşu), civə, kimya, zərrət, cihaz, ahənrüba (maqnit) və s.

"Tətbiqatlı yeni kimya" kitabında kimyəvi elementlərin göstəricisi olan şərti işarələr də ərəb hərfləri ilə göstərilmişdir: gümüş, fosfor, silisium və s. kimyəvi reaksiyalar da ərəb əlifbası ilə aparılmışdır;

v) beynəlxalq kimya terminləri: karbon, kislrod, atom, oksigen, karbon, maqnezium, amonyak və s.

Azərbaycanda xalq təbabətinin tarixi qədimdir. Orta əsrlərdən Azərbaycan xalq təbabəti sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Hələ X əsrdə yaşayıb yaratmış Əbu Mənsur xalq təbabətini ilk dəfə sistemləşdirib kitab yaz-

mişdir. Əsər XIX əsrdə M.F.Axundov tərəfindən ərəb dilindən alman dilinə tərcümə edilib 1893-cü ildə Almaniya da çap olunmuşdur. Təəssüf ki, həmin əsər hələ də Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmiş qalmışdır.

Alimlərin fikrinə görə XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanda təbabətin inkişafı yüksək səviyyəyə çatır. Böyük şəhərlərdə və xüsusilə, paytaxtda ayrıca farmakologiya mərkəzi və xəstəxana sisteminin yaradılması ölkədə nəzəri və praktiki təbabətin yüksək səviyyəsinə dəlalət edir.¹

Şübhəsiz ki, belə bir praktiki tibb mərkəzi olan ölkədə xalq arasında tibb terminləri islək olmuşdur.

M.Y.Şirvanının Tibbname (1712) əlyazmasında təbii olaraq külli miqdarda Azərbaycan xalq təbabəti terminlərinin işlənməsi bu elm sahəsində terminoloji fondun zənginliyini göstərir: sancı, ucuq, ishal, cicək, sarılıq, süsənək, yanıq və s.

XVII-XVIII əsrlərdə yazılmış bəzi tibb kitablarında xəstəliklər və dərmanların adları nəzərə çarpacaq dərəcədə azərbaycanca verilmişdir.

XX əsrin başlanğıcında isə tibb terminlərinin tərkibi əvvəlki əsrlərə nisbətən artmış, əhatə dairəsi genişlənməmişdir. Bu dövrdə çap olunmuş N.Nərimanov "Xolera - vəba" (1909), "Yeni məktəb" kitabında müəyyən bəhslər, K.Sultanov "Hifrul sihhət", Cəmo Cəbrayilbəyli "Tarixi təbii" (1919), Doktor Bəlis "Şagirdlərin səlamətliyi" və s. əsərlərdə tibbi məlumatlar, dövrün geniş yayılmış keçici xəstəlikləri və onların müalicə üsulları haqqında zəruri göstərişlər verilmişdir. Maraqlıdır ki, cətin anlaşılan tibb terminləri mötərizədə ya tərcüməsi, ya da sadələşmiş forması izah olunurdu. Bu kitablarda terminlər mötərizə vasitəsilə izah olunmuşdur. Məsələn, çexotka (vərəm), doktor

¹ Кулизаде З.Г. Из истории азербайджанской философии XII-XVI вв. Баку, 1992.

(həkim), xolera (vəba), operasion (yəni yarmaq) və s.

Əsərdə xalq danışq dilində işlənən tibb terminlərinə geniş yer verilmişdir: dərman, zəhər, yatalaq, boğaz, səngi, cicək, dəri, damaq, bazu, peyvənd, məxmərək, beyin, yürək, qan, şah damarı, qaburğa, damaqca, dəri və s.

Tətbiq edilməmiş, yalnız xüsusi terminologiyaya aid sözlərin yanında onların hansı elm sahəsinə aid olduğu latınca ixtisar şəklində göstərilmişdir.

Terminlərin verilməsində ardıcılızlıq görürük ki, bunun da səbəbi, əlbəttə, bu sahədə sabitlik və unifikasiya olmaması ilə izah edilir. Məsələn, beynəlmiləl terminlər aktiv, anarxizm, atavizm, atmosfera, dekret və s. olduğu kimi qəbul edildiyi halda, o biri hissəsi antologiya, arifometr, ekstremizm, ekspropriasiya səklində verilmişdir.

Bu dövrdə lüğətcilik işi daha geniş bir vüsət almağa başladı. Bu vaxtdan etibarən rusca-azərbaycanca terminoloji lüğətlərin tərtibi və nəşri sahəsində də ciddi işlər görülür.

XX əsrin I rübündə terminlərin yaranmasında Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı imkanlarından nisbətən geniş şəkildə istifadə olunması müəyyən müsbət nəticələr vermişdir. Lakin belə bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə mətbuatda burjua ziyalıları ilə demokratik fikirli yazıçılar arasında 1905-ci il inqilabı ərəfəsində başlanan və Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulanadək davam edən kəskin mübarizə birinci növbədə dil quruculuğunda, xüsusən orfoqrafiya və terminologiyada öz əksini tapmışdı.

1905-ci il inqilabının müvəqqəti olaraq məğlubiyyətə uğraması ilə əlaqədar bolşevik mətbuatı qeyri-leqal vəziyyətə keçdikdən sonra burjua dövrü mətbuatı ədəbi dil məsələsində, o cümlədən də terminologiya məsələsində açıqdan-açığa panislamist və pantürkist mövqə tuturdu. "Füyuzat" jurnalının ətrafında toplaşan mürtəce burjua ziyalıları müxtəlif yollarla sübut etməyə çalışırdılar ki, Azərbaycan dili osmanlı türk dilindən hec bir cəhətdən

fərqlənmişdir.

Füyuzatçılar "Azərbaycan dili müstəqil dil kimi mövcud deyildir" şüarını ortaya atırdılar. Məsələn, pantürkizmin fəal təbliğatçılarından biri olan Əhməd Kamal yazırdı: "Senin lisanın bir bozuq osmanlı lisanı olub, ondan faydalanaraq ziyadəce İran ruhu ilə təbiətləşmişdir. Senin lisanın islah oluna-oluna vasil olacağı müntəhayə-tekamülü osmanlı lisanıdır. Xülasə, demək isterim ki, senin ayrıca (milli) bir lisanın yoxdur. Senin lisanın daha başqa yerlərdəki türklərin lisanı hepsinin qiblegahı-tekamülü, yeni en son varacağı yol osmanlı lisanıdır. (Füyuzat, N 21).

Beləliklə, jurnal bütün qüvvəsini bir tərəfdən Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına mane olmağa, digər tərəfdən isə bu dilin terminologiyasında şolastik ərəb-fars termin elementlərini bərpa etməyə çalışırdı.

Bu dövrdə "Füyuzat"ın yolunu davam etdirən jurnallardan biri də 1913-cü ildə nəşrə başlayan "Şəlalə" jurnalı idi. Bu jurnal da osmanlı türk dilinə məxsus terminləri və onların yazılış qaydalarını hər vaxtlə Azərbaycan dilinin terminologiyasına tətbiq etməyə çalışırdı. Əslində isə, köməyə çağırılan osmanlı türk dilinin özü və xüsusən onun terminologiyası nöqsanlarla dolu idi.

Bu dövrdə ictimai-siyasi mübarizə ilə bağlı terminologiya sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Ona görə də terminologiyanın başqa sahələrinə xüsusən, texniki terminologiyaya, təbiət elmlərinin bəzi sahələrinin terminologiyasına nisbətən inqilabi hərəkətlə bağlı terminlər daha çox işlənmişdir. Həmin dövrdə mətbuatda işlədilmiş terminləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Sınıflarla və sinfi ziddiyyətlərlə bağlı işlənən terminlər: mülkədar, fəhlə sinfi, istismarçı sınıflar, milliyyət, millətpərəst, sərvətdar cəmiyyət, sərvətdar hökumət, ağalar silki, tacir silki, zavod fəhlələri.

2. İncilabi hərəkatla əlaqədar terminlər: siyasi tətıl, iqtisadi tətıl, iqtisadi tələbnamə, siyasi hüriyyə, proletariya hərəkatı, sosialist incilabi, ictimai hərəkat, cahan incilabi, xalq duması, fəhlə vəkilləri, milli ədavət, seçki kuponları, ümumi tətıl, siyasi hüriyyə və s.

3. Partiyalarla əlaqədar terminlər: bolşevik, sülh komitəsi, siyasi firqə, fəhlə firqəsi, şura firqələri, işçilər ittifaqı, incilabçılar bürosu, sol incilabçılar, kadet, eser, menşevik, daşnak, müsavat, anarxist, millətçi müsavatçı, anarxist, millətçi, sağlar, şovinst, ittihad firqəsi, yarım socialistlər, incilabçılar bürosu, sülh komitəsi və s.

Bolşevik mətbuatında o dövr üçün yeni olan daha bir sıra terminlər işlədilmişdir; xammal, tənəzzül-krizis, gəlir, kapital-sərmayə, rəqabət, inhisar, inhisarcı, istehsal, trest, qazanc, muzzd, iş günü, məvacib, sənaye malı, kommunistik üsulu və s.

Bolşevik mətbuatında işlədilən bu terminlərin hər biri ictimai-siyasi həyatla bağlı anlayışları ifadə edir. Belə söz və terminlər vasitəsilə bolşevik mətbuatı partiyanın tədbirlərini xalqa çatdırır, ona mübarizə yollarını öyrədir və zəhmətkeş kütlələri partiya ətrafında birləşdirirdi.

Bolşevik mətbuatında işlədilmiş terminlərin yaradılmasında - ci, - lıq, - laş şəkilçilərindən məhsuldar şəkilçilər kimi istifadə olunmuşdur. "Hümmət", "Qoc-Dəvət", "Təkamül", "Yoldaş" qəzetlərində, həmçinin "Bakı fəhlə komitəsinin əxbarı"nda dərc olunmuş materiallarda belə terminlərə tez -tez rast gəlirik. Məsələn, müsavatçı, istehsalçı, müamiləçi, milliləşdirmə, mərkəzləşmə, səmərələşdirmə və s.

Bu dövrdə işlənən terminlərin əsas qismi¹ pərəst və

¹ Bax: Y.H.Salmanovanın Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin zənginləşməsində bolşevik mətbuatının rolu (1905-1920-ci illər) Dilçilik məcmuəsi, Azərbaycan SSRİ EA Nizamii adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri, X cild, 1957.

pərvər sözlərinin müxtəlif mənəli isimlərə artırılması yolu ilə yaradılmış terminlər təşkil edir. Məsələn, vətənpərvərlik, insaniyyətpərəstlik, riyasətpərəstlik, millətpərəstlik, hürriyyətpərəstlik və s.

Bolşevik mətbuatında işlənən terminlərin bir qismini söz birləşmələri şəklində terminlər təşkil edir. Məsələn, xalq duması, istehsal aləti, siyasi təttil, hərbi məhkəmə, hərbi ləvazimat, qırmızı əsgər, xalq hökuməti, təftiş komissiyası, topçu dəstəsi, rota komitəsi və s.

Deməli, bu dövrdə bir tərəfdən mətbuatda ictimai-siyasi məzmunlu terminlər, digər tərəfdən isə tədris prosesi ilə bağlı ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminlər yaradılıb işlədilməyə başlandı. Ziyalılar - M.Mahmudbəyov, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, Ü.Hacıbəyov, N.Nərimanov mətbuatda çoxlu məqalələr nəşr etdirmişlər. Onlar məktəblərdə tədris edilən bir sıra fənnlər üzrə dərsliklər yazırdılar. Bu dərsliklər vasitəsilə elmin əsasları şagirdlərə çatdırılırdı. Elmin əsaslarının təzahür forması terminlərdir. Demək elə dərsliklər vasitəsilə elmi terminologiya inkişaf yoluna düşmüşdür. Həmin illərdə Rəşidbəy Əfəndiyevin "Uşaq bağçası" kitabı savadsız adamları asan yolla oxudub, yazmağı öyrətmək üçün yaxşı vəsait olmuşdur. Müəllifin özünün yazdığı kimi bu kitabı ilə bir ay müddətində savadsız adam oxuyub yaza bilər. Bu kitab pedaqoji terminlərin inkişafı üçün ilk mənbədir. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli pedaqoji terminlərin yaranmasında, alınma terminlərin işlək terminlər lüğətinə daxil edilməsində, ümumiyyətlə, pedaqoji fikrin inkişafında A.A.Bakıxanovun, Mirzə Kazımbəyin, Həsən bəy Zərdabinin, Rəşid bəy Əfəndiyevin, Firudin bəy Köcərlinin, Mahmud bəy Mahmudbəyovun, Üzeyir Hacıbəyovun, Nəriman Nərimanovun və b.xidmətləri böyükdür. Bu dövrdə milli məktəb, milli dərslik, dövlət darülfünü, milli tərbiyə, axşam məktəbi, sənət məktəbi, məktəblərin mil-

liləşdirilməsi və s. terminlər yaranmışdır.

XX əsrin görkəmli maarifçilərindən olan Abdulla Şaiq bir sıra dərslərin müəllifidir. O, sadə Azərbaycan sözlərindən istifadə edərək oxumaq üçün qısa həcmli "Uşaq çesməyi", "Gülşəni ədəbiyyat", "Gülzar" kimi dərslərini yazmışdır.

Azərbaycan dilində elmi dilin formalaşmasında, coğrafiya elmi dilinin inkişafında böyük xidməti olan Qafur Rəşad Mirzəzadə bir sıra elmi əsərlərin müəllifidir. Onun "Qafqaz coğrafiyası (B., 1919)", "Ümumi coğrafiya" (B., 1910), "Coğrafiya haqqında hekayələr" (B., 1917), "Təfsirli xalq lüğəti" (B., 1921) və s. kitabları kütləvi məlumat xarakteri daşıyan elmi əsərlərdir. Onun "Ümumi coğrafiya" adlı iki hissədən ibarət kitabından Azərbaycan məktəblərində 20 il istifadə edilmişdir. Həmin kitabda Azərbaycan dilinə məxsus dərə, çöl, bataqlıq, dəniz, quraqlıq, duman kimi xalq icərisində işlənən, hamının başa düşdüyü sözlərdən termin kimi istifadə edilmişdir. Bununla yanaşı ərəb dilindən alınmış, lakin Azərbaycan dilində geniş istifadə olunan sözlərdən də coğrafi terminlərin yaranmasında geniş istifadə olunmuşdur: üfüq, zirvə, şərq, cənub, sahil, şimal, şələlə və s. Müəllif bəzi cətin terminləri mötərizədə izahlı şəkildə verməklə kitabın dilini sadələşdirməyə çalışmışdır.

Q.R.Mirzəzadə coğrafiyaya aid kitablarında bu və ya digər xalqların dinləri haqqında (brahmanizm, buddizm, xristianlıq, islam) məlumat vermişdir. Onun "Qafqaz coğrafiyası" kitabı elmi cəhətdən qiymətli, praktiki cəhətdən əhəmiyyətli bir əsərdir.

Q.R.Mirzəzadə bütün əsərlərində ümumxalq dili normalarının ədəbi dilə gətirilməsi işinə fəal xidmət etmişdir. Onun bu əsərlərinə nisbətən Məhəmməd Sadiq Axundovla birlikdə yazdıqları "Rəhbəri sərf" əsəri tərtibi prinsipinə elmi səciyyəsinə görə irəliyə doğru inkişaf et-

mişdir. Bu dərslikdə Azərbaycan dilinin morfoloji qaydalarını 6 hissəyə ayırmaqla - heca, səslər, hərflər, əlifba, imla, vurğu, nitq hissələrindən - isim, məsdər, fel, köməkçi fel, zəmir (zərflək), ismi ədəd (say), ismi işarət (işarə əvəzliyi) və s. haqqında konkret elmi-məlumatlar verilir. Əsərdə ərəb dilçilik terminləri işlənsə də qrammatik cəhətdən Azərbaycan dilinin qaydaları əsas yer tutur. Ümumiyyətlə, bu dövrdə dərsliklərin sayı getdikcə artırdı. Bu da onunla bağlı idi ki, məktəblərin sayı gündən-günə çoxalırdı. Lakin əlifbamızın naqisliyi, elmi kitabların, əsərlərin azlığı, vahid orfoqrafik normaların yoxluğu bu əsərlərin dilinin müxtəlifliyinə səbəb olurdu. Demək olar ki, cap edilən dərsliklərin bir-birindən fərqli leksik tərkibə malik olması Azərbaycan ədəbi dili normaları üzrə mübarizə getdiyini göstərirdi. Bəzi dərsliklərdə Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında fərqli cəhətlər özünü göstərirdi. Bu dərsliklərin bəzilərində milli terminlər, sözlər (üstünlük təşkil edir) bəzilərində isə ərəb və fars mənşəli terminlər, sözlər üstünlük təşkil edir. Dərsliklərdə müsbət cəhət odur ki, dilin qrammatik quruluşu, qrammatik qaydaları əsasında tətib edilmişdir və Azərbaycan dilində elmi terminologiyanın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Belə ki, orta məktəbdə şagirdlər ayrı-ayrı elmlərin adlarını eşidir, onların hansı məsələlərdən bəhs etməsi haqqında, ilkin məlumat alırdılar. Təbiət hadisələri, təbii mühitdəki obyektlər, böyük alimlər haqqında ilkin xarakterli məlumatlar məktəb dərsliklərində verilir.

M.Mahmudov və A.Səhhət tərəfindən tərtib edilmiş "Yeni məktəb" əsəri dövrün mükəmməl qrammatika kitabı olub məktəblərdə uzun müddət tədris edilmişdir. "Yeni məktəb" kitabında bir sıra sözlərin izahı (imla, kitab, təhsil, tətil, elmi heyvanat və s.) verilmişdir. Eyni zamanda bir sıra elmlər - coğrafiya, nəbatat, heyvanat və s. bölmələr adı altında həmin elm sahələrinə dair dəqiq məlumat-

lar verilmişdir. Bu dövrdə tərtib edilmiş S.Zəkinin "Hesabi ehtimalat (V.1910), N.Nərimanovun "Nəsihətül ətfal (Tiflis,1913) və s. əsərlərində bir sıra terminlər əks olunmuşdur ki, bunlar da elmi dilin əsasını təşkil edir.

Bununla yanaşı ayrı-ayrı terminlərin yazılış qaydaları da ziyalılarımızı düşündürmüşdür. Buna görə də bu barədə məqalələr və kitabcaqlar yazılmışdır. Bu baxımdan M.Mahmudbəyov "İmlamız" (B., 1911), Şeyxzadə Hafiz Məhəmmədin "Tədris və tərbiyə" (B.,1907), Məhəmməd Tağı Sidqinin "Heykəli insana bir nəzər" (B.,1912) əsərlərini və "Yeni məktəb" kitabını göstərmək olar.

İmla qaydaları olmadığından hər bir ziyalı yeni imla qaydası tərtib edib özünə məxsus şəkildə izah edirdi. Buna görə də təlim prosesində söz və terminlərin yazılış qaydalarında müxtəliflik özünü göstərirdi. Müxtəlifliyi aradan qaldırmaqda Mahmudbəyovun "İmlamız" əsəri vaxtında yazılmış bir əsər idi. Əsərdə vahid imla qaydaları elmi cəhətdən əsaslandırılıb ziyalılara təqdim edilmişdir. Dilimizin qrammatik qaydaları əsasında yaranan bu əsər dövrün qiymətli və faydalı elmi kitabı olmuşdur.

Əlifba haqqında fikirlər də diqqəti cəlb edir. M.Sidqi "Heykəli insana bir nəzər" əsərində yazının inkişaf mərhələlərində mixi, heroqlif, sillabik və latın əlifbası haqqında elmi məlumat verir. Özünün isə latın qrafikalı əlifbaya tərəfdar olduğunu bildirir. Onun fikrinə görə latın əlifbası asan olub, savad, bilik öyrənmək üçün çox əlverişlidir.

Bir sıra elm sahələrinə dair yazılmış əsərlər terminologiyamızın inkişafında mühüm rol oynamışdır: N.Nərimanovun tibb sahəsində yazdığı "Xolera-vəba" (Tiflis), "Tibb və islam" (1910), Həsən bəy Zərdabinin "Torpaq, su və hava" (V.1912), Kərim Sultanovun "Hifsi-sihhət" (1913), Cəmo Cəbrayılbəylinin "Tarixi təbii" (B.,1919),

H.Zərdabinin "Bədəni səlamət saxlamaq düstürülməkdir" (B.,1911), T.Köçərlinin "MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV (Tiflis, 1911) kimi əsərlərini göstərmək olar.

F.Köçərlinin "Ana dili haqqında" məqaləsi dövrü üçün qiymətli əsərdir. Müəllif yazır ki, bu hal ona səbəb olubdur ki, nə qəzetlərimizin müəyyən dili var, nə yazıcılarımızın ki, oxuyanlar da onu anlayıb başa düşsünlər, o dili sevsinlər və öz malı hesab etsinlər, övladına o dildə təlim və tərbiyə vercinlər. Bizim əqidəmizcə, bu məsələdə uzaq getmək lazım deyil.

Müəllif dilimizin bu kökə düşməsinin səbəblərini izah etməyə çalışır. Bunu isə başqa-başqa dövlətlərin - İran və rus dövlətlərinin nüfuzu altında yaşamağı ilə bağlayaraq yazır: "Uzun müddət İran dövlətlərinin nüfuzu altında yaşamaqla belə bizim dilimizə bir növ fars dilinin qanun və qaydası sirayət edilib. Amma bununla belə, dilimizi o qədər qəliz və dolaşq etməyiblər ki, onu anlamaq olmasın. Bəlkə dil bir dərəcədə dövlətləndirilibdir".¹

Bununla yanaşı müəllif İstanbulda təhsil alıb gələn ziyalıların dilimizə qəliz ifadələr gətirməklə dilin qayda qanunlarını pozduqlarını, təzə dil gətirdiklərini tənqid edirdi. Bu işin nəticəsi o olmuşdur ki, artıq qəzet və jurnallarımızın dilini oxuyub başa düşmək olmur. Ana dili öyrətmək üçün yazılan təlim kitablarımız elə bir cətin dildə yazılır ki, onların razılığı ilə ana dilini ancaq unutmaq olar.

F.Köçərli bu məqalədə Əli bəy Hüseynzadəni və İsa bəy Aşurbəyovun nəşr etdirdiyi "Şəlalə" jurnalını tənqid etmişdir: "Əgər "Şəlalə" belə gözəl şəkildə təb olunur, dilini asan və sadə olsa idi Qafqaz türklərinə böyük xidmətlər göstərərdi və onları maarif kəsbini rəğbətləndirərdi. Bəli... indiki halda rəğbət əvəzinə nifrət və etinasızlıq

¹ F.Köçərli. Ana dili. «Molla Nəsrəddin» jurnalı, №22, 1913, səh.47.

kəşf etməkdədir.

Müəllif millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda çalışan ədiblərimizə ana dilindən uzaq düşməməyə çağırır. Elə bu məqalədə bir sıra terminlər - elm, fənn, hərf, oxu təlimi, pedaqoq, hürufat istilahlərini işlətməmişdir. Müəllif bu dövrdə işlənən istilahları ... "Az vaxt icində Qafqaz türklərinin dili osmanlı şerləri və istilahları ilə doludu" deyərək onları tənqid edirdi.

Konkret dil faktorlarından bəlli olur ki, XX əsrin əvvəllərində milli dil materialları əsasında formalaşan terminləri xüsusi şəkildə və olduğu baxımından müqayisə etdikdə bəlli olur ki, XIX əsrin 30-60-cü illərinə nisbətən artmışdır. Bununla yanaşı cətin və anlaşılmayan alınma terminlərdən yenə də çox istifadə olunmuşdu. Əsrin əvvəllərində milli oyanma ilə bağlı terminlərin inkişaf tezliyi nisbətən xeyli dəyişmiş, milli və milliləşdirilən terminlərin xüsusi cəkisi artmışdı. Bu dövrdə ümumişlək sözlərdən də termin kimi istifadə olunmuşdur. Məsələn, bez, tor, şitil, nəm, torpaq, bağırsağ, damar, çiçək, sümük, öd, dəri, parça, barama, ağac (məsafə ölçüsü), ox (arabada hissə), vələs, arşın (ölçü vahidi) kuzam, gün (Günəş) kimi yüzlərcə bu qəbil adı gözlərdən termin kimi istifadə olunmuşdur. Bunlardan başqa dilmac, yatalaq, ölət (təbəbətə), yapışqan, ucağan, qaxas (torpaq), dögənək, sağlam, soxulcan, damaq (botanikada) kimi ayrı-ayrı şəkilçilər vasitəsilə düzələn sözlərin termin kimi işləndiyini müşahidə edirik. Bu dövrdə mürəkkəb terminlərin işlənməsi də maraqlıdır. Belə ki, mürəkkəb sözlə verilən anlayışlar bir sözlə verilmişdir. Məsələn, qədim zamana (feodalizmdən əvvəlki dövr) ortancıl zamana (feodalizm), təzə zamana (kapitalizm), nişanlı şüşə (menzurka), daş əhəng (sement), gözəgörünməyən heyvanlar (mikrob) və s. Bu işə dilin daxili imkanlarına geniş yer verilməklə terminlər yaratmağa doğru bir meyl idi. Lakin belə qon-

darma terminlər dildə özünə yer tapa bilməmişdi. Onlar tədricən dildən çıxmışdır. Bir sıra mürəkkəb terminlər qarayara, yaşılıyel (təbabətdə), susaxlayan (torpaq) yağı-şölcən (alət), qabıqyeyən (cücülər), itiyarpaqlı, qalınarpaqlı, qırmızı cürüntü, qara qan, qidalı torpaq, qumlu torpaq, daxili quruluş, təbii yetişmə, iqtisadi yetişmə, taciri yetişmə, hikməti yetişmə kimi bir kompentitli və birləşmə şəklində (yəni termin söz birləşmələri) işlənmişdir.

N.Nərimanovun terminologiya ilə bağlı fikirləri "Türk Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi" (Bakı, 1899) və "Müəllimsiz türk dilinin öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça" dərsliklərində tibbə dair yazdığı elmi əsərlərdə, elmi-publisist məqalələrində və ayrı-ayrı yığıncaqlardakı məruzə və çıxışlarında öz əksini tapmışdır. Bakı gimnaziyasında Azərbaycan dili müəllimi olduğu zaman "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi" kitabını yazmışdır. 47 səhifəlik bu kitabça müqəddimə, fonetika, morfolojiya, sintaksis, morfoloji və sintaktik təhlillər üçün çalışmalar bölməsindən ibarətdir. Bu əsərdə qrammatika ilə bağlı bir sıra terminlər işlənmişdir. Müəllif yazır: "Ərəb dilində bir səsli hərfin "necə nişan ilə yazılmağına səbəb odur ki, ərəb dilində hər hərfin bir məxrəci var və məxrəcə görə hansı hərflər yazılmağı məlum olur və kəlmələrin mənaları dəyişilir, amma o kəlmələr bizim dildə qarışıbdır."¹

N.Nərimanovu dilimizə başqa dillərdən keçən sözlərin yazılışı düşündürmüşdür. Dərslikdə işlənən terminlərin çoxu ərəb-fars mənşəli terminlərdir. Məsələn, ismi-xoş, ismi-cins (xüsusi və ümumi isimlər), ismi-fail (feli sifət, ismi-ədəd (say), ismi-sifət (sifət), ismi-məkan (yer bildirən isimlər), ismi-təsğir - (kiçildilmiş işlər), zəmir

¹ Nərimanov N. Türk Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi Bakı, 1899, səh.2.

(əvəzlik) və s.

Dərslikdə fel haqqında aydın və yığcam şəkildə belə bir ümumi məlumat verilir:

"Fel bir işin olduğunu və ya olacağını göstərir". Məsələn: Mən oxudum. "Oxudum" göstərir ki, keçmiş zamanda bir iş olubdur. Hər felin faili vardır. Fail bir iş edənə deyilir. Mən oxudum. "Mən" fail olur, "oxudum" feldir".¹

Müəllif dərsliyindəki misalların bir qismini özü düzəltmiş, bir hissəsini isə bədii əsərlərindən və başqa şair, yazıcıların əsərlərindən vermişdir. Hər bir termini izah edəndə ona aid misallar verilmişdir. "Say" haqqında məlumat verəndə yazır: "Bir" ayda 30 gün var. Mahmudun atasından bir milyon qalıbdır, o, pulun mində bir payını məktəb tikdirməyə sərf edir. Bu qırx kitabdan biri mənimdir. On iki ay bir il edər. Altıncı dəfə sizin yanınıza gəlirəm, indi ancaq evdə tapdım. Məktəbdə əvvəlinci şagirdə bir yaxşı kitab bağışladılar. Bu misallarda miqdar sayına (bir, otuz), kəsr sayına (mində bir), sıra sayına (altıncı) aid misallar ardıcıl şəkildə verilmişdir. N.Nərimanov feli sifəti iki şəkildə göstərir; ismi-fail; oynayan, oxunan, üsüyan; ismi-məful (bunların məchul məsdərlərdən düzəldiyini qeyd edir): oxunası-oxunan, yazılası-yazılmış-silinmiş. Bunun ardınca ədavət (qoşma və önlüklər), rabitə (bağlayıcı) zərf, nida, nişanlar (durğu işarələri) haqqında məlumat da verilmişdir.

Kitabda "mübtəda", "xəbər", "əsil kəlam (baş cümlə) bəyan edən kəlam (budaq cümlə) terminləri barədə də məlumat verilmişdir.

Dərslikdə "xəbər" anlayışı hamının başa düşəcəyi şəkildə izah edilmişdir: "Uşaq oynayır. Bu kəlamda "oynayır" xəbərdir. Xəbər kəlamda o kəlməyə deyilir ki,

¹ Nərimanov N. Türk Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi Bakı, 1899, səh.3.

mübtədanın barəsində bir şey desin. Yuxarıda, zikr olunan kəlamda uşağın barəsində danışılır: "oynayır".¹ Xəbər çox vaxt fellərdən olur.

Müəllif dərsləkdə "baş" və "budaq cümlə" terminlərini belə izah edir: "Çox vaxt iki kəlam (cümlə)" bir şeyin barəsində danışır. Ancaq kəlamın biri o birini tamam etməkdən ötrü deyilir. Misal: Dünənki şəxsi mən gördüm, söz demədim, çünki yanında adam var idi. Bu kəlamda iki ayrı kəlam var: 1) dünənki şəxsi mən gördüm, söz demədim; 2) çünki yanında adam var idi: Əvvəlinci kəlam əsil kəlamdır. Bəyan edən kəlamı atmaq olar, əsil kəlamı atmaq olmaz... Çah vaxt bəyan edən kəlam əsil kəlamdan qabağa düşür, ancaq onda bəyan edən kəlamın felinin axırına sərt göstərən "sa" və "də" gəlir. Misal: "Məni öldürsələr də, mən doğrunu qoyub yalan demərəm".²

N.Nərimanovun "baş və budaq cümlə" terminləri haqqında yazdığı fikirlər bu gün də özünü doğruldur.

N.Nərimanov bu dərsləkdə cətin qrammatika terminlərini sadələşdirməyə çalışmış, ya da mümkün olduqca onları işlətməməyə çalışmışdır. Bəzən də həmin terminlərin rusca tərcüməsini vermişdir.

N.Nərimanovun bu dərsləyi özündən əvvəl Azərbaycan dilinə aid yazılmış qrammatika kitablarından (professor M.Kazımbəyin, L.M.Budaqovun, Ə.Vəzirovun qrammatikalarından) fərqlənir. Belə ki, N.Nərimanovun bu dərsləyində morfolojiyaya aid geniş məlumat verilir. Əvvəlki müəlliflər öz əsərlərində ismin halları sırasında, ərəb dili qrammatikalarında olduğu kimi "cağırış" halı adlanan bir halda işlətməmişlər. Ancaq N.Nərimanov dilimizə uyğun olmayan "cağırış" halının adını belə cəkməmişdir.

B.Çobanzadə N.Nərimanovun bu kitabını qiymətlən-

¹ N.Nərimanov. Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi. Bakı, 1899, səh.5.

² Yəne orada, səh.6.

dirərək yazmışdır: "Müəllif o vaxtdakı sərf kitablarında görülməmiş bir necə xüsusiyyəti öz kitabçasında qeyd edə bilmişdir".¹

Yeni yol qəzetində yazılırdı: "Azərbaycan türkcəsi üçün birinci sərf və nəhv kitabını yazan Nəriman yoldaş idi...Bu sərf və nəhv kitabı Azərbaycan türkcəsindən ötrü hələ yeganə əsər mövqeyini mühafizə etməkdədir".²

Prof. A.Abdullayev "Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair" əsərində N.Nərimanovun bu dərsliyindən faydalı bir vəcait kimi bəhs edərək yazırdı: "N.Nərimanovun "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi" kitabından uzun müddət məktəblərimizdə azərbaycanlı uşaqlara dilimizin qayda və danışqlarını öyrədən faydalı bir dərslilik kimi istifadə olunmuşdur".³

N.Nərimanovun bu dərsliyi öz dövrü üçün çox əhəmiyyətli olmuşdur. O zaman Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid yazılmış belə mükəmməl dərslilik yox idi. Müəllifin özünün yazdığı kimi: "Mən "Sərf və nəhv" kitabını təsadüfi yazmamışam; millətçilər o vaxt Racini oxumağa günlərini sərf etdikləri halda, mən "bir qarnı ac, bir qarnı tox" Azərbaycan dilinin sərf-nəhvini öyrənir və öyrədirdim. İndi bəlkə istəyirsiniz biləsiniz nə üçün mən bu sərf və nəhvi yazmışam. Buna ancaq cavab budur: Mən bu sərf və nəhvi o vaxtlar yazmışam ki, "millətçilər o vaxt hələ türk (Azərbaycan) dilinin sərf və nəhv olduğunu bilmirdilər".⁴

Müəllif qrammatika elminin çətin olduğunu belə əsaslandırır: «Sərf və nəhv elmi çox çətin elmlərdən biridir.

¹ Çobanzadə B, Ağayev F. «Türk qrameri». B., «Azərneşr», 1930, səh.151.

² «Yeni yol» qəzeti, 1925, №65.

³ Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. Bakı, 1958, səh.121.

⁴ "Hümmət" qəzeti, 1917, N 8.

Bu elmlə məşğul olan gərəkdir bir dilin barəsində yazanda o dili yaxşı bilmiş olsun. Hərçənd ki, biz türk dilini yaxşı bilmirik və hünərlər göstərməmişik».¹

N.Nərimanovun terminlər haqqında fikirləri "Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabca (1893)" dərslində də öz əksini tapmışdır. Dərsləyin həcmindən və quruluşundan məlum olur ki, N.Nərimanov bu kitabda rus dilinin qrammatikasını yazmağı qarşısına məqsəd qoymamışdır. Onun arzusu rus dilini azərbaycanlılara öyrətmək idi. Belə dərslik yazmaq həmin dövr üçün çox böyük təşəbbüs idi.

Eyni zamanda N.Nərimanov "Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü" ruslar üçün asan kitabca" (1899), əsərini də yazmışdır. Müəllif bu kitabında Azərbaycan dilinin nitq hissələri haqqında qısa məlumat verir və yazır: "Ümid edirik ki, kitabın ikinci hissəsi Azərbaycan dilinin mükəmməl qrammatikasını və lüğətini özündə əks etdirəcəkdir".²

Bu N.Nərimanovun ana dilinə doğma məhəbbətindən irəli gəlir. "Ana dili!" Nə qədər rəfiq, nə qədər ali; hissiyatı-qəlbiyyə oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücut öz məhəbbətini şəfqətimadəranəsini sənə o dildə bəyan edibdir.³

N.Nərimanov publisist məqalələrində də terminlərin mənası, işlənmə məqamlarına toxunmuş və onları izah etmişdir. Məsələn, "*sosializm*" sosioz sözündəndir, yəni latınca yoldaş deməkdir. Yəni biz deyirik: bir vaxt gələcəkdir ki, insanlar bir-birilə yoldaş, müttəfiq olacaqlar, iqtisadi və siyasi həyatımız elə bir yol alıb getməlidir ki,

¹ «Hifzül-səhhət», «Yeni iqbal» qəzeti, yanvar 1916.

² Nərimanov N. Müəllimsiz türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabca, I hissə. B., 1899, səh.3.

³ "Həyat" qəzeti, 1906, N 18.

bir adam milyon sahibi olub da, minlərcə acından qırılma-
sınlar. Bir adam dünyanın hər bir ləzzətini cəkərkən,
milyonlarca insan balaları bir qarın cörəyə dustaq olub
heyvan dərəcəsinə düşməsin və heyvan kimi yaşayış et-
məsinlər".¹

"*Komediya* - yunan sözüdür". Qədim vaxtlarda kome-
diyanı yunanlar gülüş üçün cıxardılardı (hər bayram günü
camaat şəhərin kənarına cəm olub, vaxtlarına xoş kecir-
məkdən ötrü cürbəcür məzəli şeylər cıxardılardı). Bu axır
vaxtda komediya cıxarmaqda əsl məqsəd tərbiyədir."²

Muxtariyyət (avtonomiya) qanunları düzəldi, hətta
zəta divarları da bu hüriyyətin qabağını saxlaya bilmədi.³

Bir sıra terminləri yeni və əvvəlki variantları paralel
şəkildə işlənmişdir. Məsələn, Rusiyada (Respublika)
cümhuriyyət elan olundu.⁴ Bu (kapitalın) sərmayənin
zəhmət ilə təbir mübarizəsidir.⁵ Padşahlıq xərci (naloq)
gərəkdir azalsın və pasport aradan götürülsün; Bu gündən
şəhərdə idareyi-ürfiyyəyi-əskəriyyə (voyennoye poloje-
nie) qoyubdur. Xurmanı (analız) təhlildən kecirib görür ki,
doğrudan da xurma bağırsaqlarda əmələ gələn zərərli şey-
lərin azalmasına səbəb olur.

Müəllifin terminləri paralel şəkildə işlətməyinin sə-
bəbi-xalq icərisində yenicə işlənməyə başlayan terminlə-
rin əvvəlki mənasını oxucuya catdırmaqdır. Bunlardan
hansının işlək olacağını oxucuların ixtiyarına verir. Bəzən
isə onlara öz münasibətini bildirir. "Burada demək istə-
dik ki, ədəbiyyatımızda ən məşhur söz mikrobudur. Bu ba-
rədə türk və tatar dilində kitablarımız da vardır. Doğru-
dur, elmi bakteriya, batsil və ya mikrob bir-birindən fərqli

¹ Nərimanov N. Məqalələr, nitqlər, səh.164.

² Yenə orada, səh.186.

³ Nərimanov N. Secilmiş əsərləri. Azərnəşr, 1965, səh.223.

⁴ Nərimanov N. Məqalələr, nitqlər, səh.162.

⁵ Yenə orada, səh.176.

olmuş olsa da, bakteriya yerinə mikrob işlətsək, dünyalar qara geyinməz zənn edirəm".¹ Göründüyü kimi N.Nərimanov terminləri işlətməklə yanaşı onlara öz münasibətini bildirmiş və münasib terminləri işlətməyi məsləhət görmüşdür.

Yaxud "İrşad" qəzetində yazır. "Ruslar "boykot" sözündən fel düzəldiblər. Bizdə "boykotlamaq desək nə eybi var". İndi lisanımız yeni fel artırmaq ilə qüvvətləndi. Fəqət təzə kəlmə yadda qalmaq üçün gərəkdir cox təkrar etmək, bu məqsəd ilə biz də təkrar edirik.

1. Hürriyyətə düşmən olanlar boykata layiqdirlər.
2. Öz mənfəətini nəzərdə tutub millətə xəyanət edən şəxsi boykotlayınız.
3. Mədəniyyətə düşmən olan müsəlmanları boykotlayınız.
4. Fəhlələrin heyvan dərəcəsinə tutub dərdlərinə diqqət etməyən adamları boykotlamasanız dərdimizə carə olmaz.
5. Mümkün olub millətin hər cəhətdən tərəqqisinə çalışmayanları və çalışanlara mane olanları boykotlayınız.
6. Ana dilinə "şaltay-baltay" ilə ziynət seçənləri boykotlamasanız da, bu adətdən daşındırınız. Hələ bizim təsəvvürümüzdə görə boykota layiq olanlar bunlardır.²

Demək, təkə terminləri işlətmək deyil, hətta dilimizin söz fondunun artması prosesini də izah etmişdir. Bununla yanaşı dildə alınma sözləri yerli-yersiz işlədənləri kəskin tənqid edirdi: "Şükür allaha, fəsih lisanda yazanlarımız az deyil. Bunlara irad yoxdur. Məzkurlar alimdirlər, "elm" yolunda canlarını cürüdüblər. Sadə dildə yazmaq bunlar üçün cətin məsələdir. Eybi yoxdur, əfəndilər, yazınız.

Lakin türk (Azərbaycan - S.S.) dilini bilmərrə kənar

¹ Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərənşər, 1985, səh.347.

² "İrşad" qəzeti, 1906, N 83.

elməyiniz, çünki yeni ədiblərimizin əksəri "uydurur", yəni sizin kimi "fəsih" lisanı yazmaq istəyirlər. Siz türk dilinə yavıq olduqca, onların da fars və ərəb sözlərinə məhəbbətləri o qədər artmaz. Artmayanda "Molla Nəsrəddin müridləri", əqilə və ruha lazım olan yemdən məhrum olmazlar".¹

Göründüyü kimi ərəb, fars sözlərini yerli-yersiz işlədnləri, dili anlaşılmaz bir şəkllə salanlara qarşı öz etirazını bildirirdi. Məqalələrində də cətin ərəb, fars tərkibləri əvəzinə başqa alınma terminlər işlədirdi: Bunlar üçün biz (amnistiya) əfz-ümumi istəyirik, görürsünüz, biz hürriyyəti, almaq istəyirik, lakin (sosial-revolusionerlər) ictimaiyun-inqilabiyunlar bizə mane olurlar.² Ona vaxt lazımdır: əvvəl (konstitusiyə) qanuni - əsası lazımdır.³

N.Nərimanovun əsərlərində rus dilindən alınmalara meyl üstünlük təşkil edir. Məsələn, hal-hazırda Duma sərkərdə (qlavnı-komandujisi) hesab olunur;⁴ (Qosudarstvenni sovet) Dövlət şurası isə bu sözlərə diqqət etmir, aşkar görünən şeylərdən üz çevirir, eşidilən əhvalatdan qulağını tutur. Bu misalda mötərizədə verilən "qosudarstvenniy sovet" sözünü məqalədə başdan-başa "dövlət şurası" termin əvəzinə işlətməmişdir. Eləcə də "Dövlət inqilabları (revolusionerləri)" bir az sakit edib, Dövlət dumasına hazırlaşır". N.N.Kotler ziraət naziri olub kəndcilərə yer paylaşmaq barəsində böyük layihə (proyekt) yazmışdı. Bunların N.Nərimanovun əsərlərində bu şəkildə işlədilməsi terminlərin işlədilməsi prinsiplərinin olmamasından irəli gəlirdi.

N.Nərimanov bir sıra terminləri izah etmişdir. Bu

¹ "İrşad" qəzeti, 1906, N 84.

² Nərimanov N. Məqalələr, nitqlər. Bakı, 1971, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, səh.73.

³ Yenə orada, səh.76

⁴ Nərimanov N. Məqalələr, nitqlər. V., 1917, səh.72.

onun tibbə dair yazdığı məqalələrdə öz əksini tapmışdır. "İnsanın və heyvanın qanı iki növdür: biri təmiz və ya al qandır ki, ciyərlərdə, biri də işlənmiş və ya qara qandır ki, vəridlərdə cərəyan edir. Bu qana zərəbin ilə baxdıqda qanın özü də iki hissədən ibarət görünür: biri suya bənzər, biri də yumru-yumru şeylərdən ibarətdir. Bu yumru-yumru şeylərin bəzisi qırmızı, bəzisi də ağ olduğundan birincilərə kürəvat - həmra (indi qırmızı kürəciklər deyilir), ikincilərə də kürəvat-beyza deyilir".¹

N.Nərimanovun əsərlərində ərəb mənşəli terminlər də cox işlənmişdir. Müəllif yazır: "Doğrudur, dilimizdə ərəb sözləri coxdur və ərəb sözləri yuxarıda zikr olunan hərfilər ilə yazılır, amma həmin sözlər türk dilində o qədər işlənibdir ki, türk sözləri kimi olubdur".²

Lakin N.Nərimanov da öz müasiri C.Məmmədquluzadə kimi ana dilinə xor baxan, onu bəyənməyən, onu bilməyən yazıçı "bir az yazmaq bacaran" və ərəbcə ", "bir az dadan, ərəb və fars sözlərinə bol-bol işlətməklə lovğalananları kəskin tənqid edərək yazırdı: "Eyib deyilmi? Belə olan surətdə biz özümüzə türk (azərbaycanlı) deməyib, fars deyək və farsa yapışıb dilinə və yazısını öyrənən, yəni azərbaycanlılıqda qalıb öz ana dilimizi bilək... O ana ki, sənə o dildə tərbiyə veribdir, sənə o dildə yaxşını yamandan tanıdıbdır, sənə o dildə layla deyibdir. Heyf! Görəsən bu barədə fikir edən varmı? Axır sual: hansında qalmalıyıq? Hansı dil bizim ana dilimizdir? Cavab istəyirik?"

N.Nərimanov publisist məqalələrində ana dili, onun təmizliyi, saflığı məsələsindən dönə-dönə danışmış və onun yollarını göstərmişdir.

N.Nərimanov yalnız ərəb və fars dili kəlmələrinin

¹ Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. B., «Azərənəşr», 1985, səh.230.

² Yəni orada, səh.245.

əleyhinə çıxıb onları dilimizdən kənar etməyə çalışmaqla kifayətlənməyib, yersiz olaraq dilimizdə əcnəbi sözlərin işlədilməsinin əleyhinə idi.¹

N.Nərimanov xalq yaradıcılığına, ümumxalq dilinə şüurla yanaşaraq dilimizin zəngin xəzinəsindən incə mənalı sözləri, gözəl və ahəngdar kəlmələri" diqqətlə seçib ədəbi dilimizə gətirməyə çalışmışdır. Bu barədə Mir Cəlil Paşayev yazır: "N.Nərimanov həm bədii əsərləri, həm də məqalə və çıxışları ilə Azərbaycan dilini inkişafı, tərəqqisi, təmizliyi, saflığı uğrunda ən fəal mübarizə aparan ədiblərdəndir. Onun dili ərəb-fars, osmanlı, ibarə, tərkiblərindən təmiz, sadə, aydın xalq dilidir. O da, molla-nəsrəddincilər kimi", bədii dildə danışq dilinin tələbini, canlılığını, əlvanlılığını saxlamaq tərəfdarı idi; xalqdan gələn bir çox sözləri cürətlə öz əsərlərində işlədirdi, azarlı (naxoş), rüzgar (zəmanə əvəzinə), vəzir (nazir əvəzinə), çapar (atlı), oxumuş (qiyabi) və sairə kimi.²

Bu sözlərin çoxu müasir dilimizdə və canlı xalq dilində işlənən sözlərdir. Müəllifin əsərləri ədəbi dilimizin canlı ümumxalq danışq dili hesabına daha da təkmilləşməsində böyük rol oynamışdı. Xalq dilinin ən gözəl incəliklərini ədəbi dilimizə gətirməyin tərəfdarı idi.

N.Nərimanov ayrı-ayrı sözlərin, terminlərin düzgün işlənməsinə, yazılmasına xüsusi fikir vermişdir.

Ədib "Müqəddimə" məqaləsində yazırdı: "Ərəb" dilində bir səsli hərfin neçə nişan ilə yazılmağına səbəb odur ki, ərəb lisanında hər hərfin bir məxrəci var və məxrəcə görə hansı hərflər yazılmağı məlum olur və kəlmələrin mənalı dəyişdirilir, amma o kəlmələr ki, bizim dilə qarışdır onları biz məxrəcsiz deyirik".³

¹ "İrşad" qəzeti, 1906, N 84.

² "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1956, N 96, səh.2.

³ Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. B., Azərənşr, 1965, səh.230.

Müəllif bununla da alınan sözləri dilimizin qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırmağı əsas götürməyi zəruri hesab edərək yazırdı: "Rus lüğətində yunan dilindən götürülmüş çox kəlmə var. Hərçənd o kəlmələrin yunan dilində yunan hərflərilə yazılmış məxrəcləri ayırsa da, bununla belə rus o sözləri öz əlifbasıyla yazır".¹

N.Nərimanov yazır ki, hələ təzəcə yazı-pozuya başlamış camaata daha çox vaxtı catmış məsələlərdən yazmaq, həm də onların anlayacağı dildə yazmaq lazımdır. N.Nərimanov ayrı-ayrı müəlliflərin xalq icərisində məlum anlayışı yad terminlə verilməsinin əleyhinə idi. O "hüceyrə" termini əvəzinə "kletka" sözünün işlənməsinə nöqsan hesab edərək yazırdı. "Sultanov öz müqəddiməsində insanın bədənini nədən ibarət olmağını yazıb da deyir: "Biz tapmışıq kletkadır ki, bədənımız bütün ayrı-ayrı kletkalarından ibarətdir". Hətta böylə bir kotul dil ilə yazılmış və vəsf olunmuş kletka nədən ibarət olmağını 5 il kletka üzərində çalışan həkimlər əlbəttə düşünəcəklər, fəqət oxucuların bu məsələdə hazır olmaqlarını da nəzərə almaq lazımdır."²

N.Nərimanov həm də terminlərin dəqiq işlənilməsinə əsərlərində, xüsusilə elmi məqalələrində diqqət verirdi: "Gələcəyə bir nəzər" adlı məqaləsində yazır: "Balıqlardan bir necəsini təcrübədən keçirib çox asanlıqla dondurur və sonra dondan xilas edib həyat verir". İlk nəzərdə oxucuya belə gəlir ki, "həyat verir" ifadəsi bəlkə də yerinə düşməmişdir. Lakin müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, əslində elmi fikrin dəqiq verilməsi üçün bu ifadə daha münasibdir. Bu ifadənin elmi-dəqiqliyini nəzərə alan müəllif yazmışdır: "Burada "həyat verir" sözünün əvəzinə "dirildir" desək səhv olar. Çünki məzkur donmaqda ölüm

¹ Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. B., Azərənəşr, 1965, s.230.

² «İrşad» qəzeti, 1906, №84.

olsa idi: "həyat verir" sözlərinin əvəzinə "dirildir" demək olardı.

N.Nərimanov fikrin düzgün, dəqiq ifadə edilməsində terminlərin düzgün seçilməsinə xüsusi fikir verirdi.

Görkəmli dramaturq M.F.Axundov öz əsərlərində, fəlsəfi məktublarında "liberal", "fanatik", "despotizm", "tembr" və bu kimi terminlərin tərcümə edilmədən, əslində olduğu kimi işlənilməsinə lazım bilmişdir. N.Nərimanov da öz sələfi kimi rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınma sözlərin - terminlərin bir çoxunun dilimizdə eynilə işlənməsini məsləhət görmüş və özü də bu cür hərəkət etmişdir. O göstərirdi ki, süni olaraq yeni sözlər düzəltmək, bizə çox aydın olan sözləri ərəb, fars sözlərilə əvəz etmək çox məzmunuz bir işdir. Məsələn: "Samovar" sözünü "özündən qaynayan" sözü ilə əvəz etməyin nə mənası vardır. Bəli, əfəndim! Hamı sözü tərcümə etmək mümkün deyil. Bəlkə tərcümə etsəniz mənası dəyişilər. Ona görə tərcümə məsələsində böyük ehtiyat lazımdır. Məsələn: "Hürriyyət" bəxşiş edən sözlərə diqqət edib hamısını tərcümə etməmək. "Sosial-demokrat-ictimaiyyəun-amiyyəun!", "Sosial-revolusioner-ictimaiyyəun-inqilabiyyəun"! Pəh! Pəh! Nə gözəl tərcümə ediblər! Böylə tərcümələrə sözümüz yoxdur. "İctimaiyyəun" kəlməsi "sosial" sözünü dürüst andırmasa da, bizim böylə tərcüməyə sözümüz yoxdur. Lakin "provakator", "xuliqan" sözlərini tərcümə etməkdənsə, etməmək məsləhətdir. N.Nərimanov əsərlərində işlətdiyi sözlərin izahını, mənşəyini vermişdir:

Duma - sözü rus lisanında fikir deməkdir. Yəni nəyin barəsində və nə tövr fikir etməyə ixtiyarınız var. Hec kəs mane olmaz.

Parlament - "parl" sözündən firəngcə söyləmək deməkdir. Parlament yəni söylənən yer. Bir yer ki, orada nə dərdin, fikrin olsa, açıq söyləyə bilərsən. Sosializm - la-

tınca yoldaş deməkdir, yəni biz deyirik bir vaxt olacaqdır ki, insanlar bir-birinə yoldaş, müttəfiq olacaqdır.

Traxoma - göz ağrısı, qədim yunanlar bu naxoşluğu "traxoma" deyib adlandırırırlar. "Traxoma" qədim yunan dilində nahamvar deməkdir.

B.Çobanzadə "İstilah-terminoloji işləri" adlı məqaləsində Azərbaycanda 1922-ci illərdə təşkil olunmuş İstilah Komitəsinin inkişaf tarixindən danışarkən N.Nərimanovun bu sahədəki xidmətlərini xüsusi qeyd edərək yazır. İstilah Komitəsi N.Nərimanovun vaxtında Xalq Komissarları Şurası nəzdindəki "Yerliləşdirmə Komitəsi" daxilində geniş fəaliyyət göstərirdi.¹

N.Nərimanovun tibbə dair yazılmış əsərlərində terminlərin işlənməsində olan cətinlikləri nəzərə alaraq dövr üçün aydın olan anlayışları işlətmişdir.

O, tibb elminə dair bir sıra əsərlər "Vəba", "Vərəm", "Aləmi-nisvan", "Tibb və islam", "Hamilə qadınlar" kimi elmi əsərlərində tibbə dair yüzlərlə terminlər işlətmişdir. Çexotka (vərəm), xolera (vəba), doktor (həkim), cexotkali (vərəmli), mama, mamalıq və s. Həmin əsərlərdə işlənən terminlərin bir qismi dəyişsə də, çoxu bugünkü mənada əsil elmi termin mənasını qoruyub saxlamışdır. Bir sıra terminlər isə mötərizədə verilmişdir: qırtlaq (gərruf), boğaz naxoşluğu (difteriya).

Məsələn sümüklər vaxtında bərkləşməz, bu bicarə uşaqların əksəri "ankliyski" deyilən naxoşluğa mübtəla olar (raxitizm); Uşağın sümükləri ananın bədənində olarkən qırtlaq (gərruf) halətində olur."²

Görkəmli alim, ictimai xadim, publisist, böyük yazıçı N.Nərimanov Azərbaycan dilinin saflığı, təmizliyi uğrunda ömrü boyu mübarizə aparmışdır. O, istər bədii əsərlə-

¹ «Azərbaycanı öyrənmə yolu» jurnalı, 1930, N 4-5.

² «Maarif və mədəniyyət», N 6, 1913.

rində, istərsə də elmi əsərlərində dilimizin zənginliklərindən bacarıqla istifadə etmişdir.

N.Nərimanov təkcə qrammatika sahəsində deyil, tibb elminin terminologiyasını da inkişaf etdirməkdə böyük rolu olmuşdur. Müəllif keçici xəstəliklər və onların müalicə üsulları haqqında əsər yazarkən o dövr üçün cətin olan, anlaşılmayan terminlərin izahını mötərizədə vermişdir. Məsələn, difteriya (boğaz naxoşluğu), xolera (vəba), cexotka (vərəm), doktor (həkim), cexotkalı (vərəmli) və s. Bu terminlərin çoxunu ilk dəfə tibb sahəsində N.Nərimanov işlətmişdir.

N.Nərimanovun işlətdiyi tibb terminlərini coxu xalq dilində işlənən terminlərdir. Çünki əsrin əvvəllərində xalq ağır şəraitdə yaşadığına görə tez-tez epidemiyalar baş verirdi. Böyük alim belə vəziyyətdə qəzet vasitəsi ilə xalqa müraciət edirdi. Bu məqsədlə onun "İqbal", "Həyat (1906) "Bürhani-tərəqqi" (1910), "Yeni iqbal" (1916), qəzetlərində tibbə dair vəba, vərəm, traxoma, alkoqolizm haqqında məqalələrlə çıxış edirdi. Bu məqalələrdə xəstəliklər haqqında xalqa sadə dildə məlumat verirdi. Əsrin başlanğıcında qorxulu xəstəliklərdən ən dəhşətli xolera sayılırdı. Bu xəstəliyin əlamətləri və müalicəsi haqqında ilk tibb əsərini Azərbaycan dilində 1909-cu ildə N.Nərimanov yazmışdır. O, "Xolera-vəba" əsərində bu xəstəliyin törənməsi haqqında yazırdı ki, bir şəhərdə nəhr aqıyorsa və həmin nəhrin suyundan əhali icirsə, xolera vaxtı əksər ovqat xəstəliyin davamına böylə bir nəhrin suyu səbəb olur; Mikroob havada, suda, yerdə gözə görünməyən qurtlardır ki, onları ancaq mikroskop ilə görüyoruz və s. Burada bir sıra terminlər - xolera, xəstəlik, mikrob, mikroskop, qurd işlənmişdir.

Müəllif cətin fikirləri sadə dildə xalqa çatdırmağa çalışmışdır. Bəzən isə bir sıra terminlərin mənasını sadə dilə izah etməyə çalışmışdır. Məsələn, vərəm naxoşluğu-

nun mikrobu əksər vaxt ağ cigərdə olub onda qeyri əzalarda tapılır. Yəni demək istəyirik: miqrob havada olursa nəfəs alan da həmin miqrob çəkdiyimiz nəfəslə ağ ciyəərə daxil oluyor, məsələn, vərəm miqrobu (HX). Göründüyü kimi müəllif fikrini başa salmaq üçün sadə cümlələrlə "vərəm miqrobu" anlayışını izah etmişdir.

Müəllifin tibbə aid elmi əsərlərində işlənmiş bir sıra - "xolera miqrobu", "xolera xəstəliyi", "xolera vaxtı" terminləri azacıq dəyişikliklə indi də işlənməkdədir.

İslam dilinin qanunlarının tibb elminin nailiyyətləri baxımından qiymətli hesab edən N.Nərimanov 1915-ci ildə "Tibb və islam" əsərini yazmışdır. O ilk dəfə islam dilinin bir sıra qanunlarının tibb ilə uyğun gəldiyini bu əsərdə elmi baxımdan izah etmişdir. Məsələn, "məlumdur ki, islam bir para heyvanı murdar hesab edir, yəni bu heyvanların dəydiyi qabı və ya heyvana əl dəysə əlləri mütləq qüsl etmək lazımdır. Əslində it zahirən təmiz heyvandır, zira ağzının suyunda cürbəcür mikrob olur. Ona toxunan zaman həmin mikrobların insana keçməsi, xəstəliyə səbəb olması müşahidə edilir. Buna görə də, islam iti haram hesab edir. Yəni ondan qorunmağı vacib bilir. Heyvanlarla ən çox uşaqlar oynayır və xəstəliyə də onlar tez tutulurlar; Yaxud: İtin ağzında dəxi bir mikrob var ki, ondan "exinok" naxoşluğu əmələ gəliyor, yaman bir xəstəlikdir, operasiyasız xilas olmaq qeyri mümkündür.

Müəllifin "Tibb və islam" əsəri də sadə və aydın dildə yazılmışdır. A.Əlizadə yazır: "Xalqın danışdığı dilinə uyğun yazılan bu əsər məzmununa görə geniş oxucu kütləsinin diqqətini cəlb etmişdir. Bununla da, "Tibb və islam" əsəri xalqı oxumağa, elmi məlumatlara yiyələnməyə həvəsləndirmişdir."¹

¹ Əlizadə Afina. N.Nərimanov və Azərbaycan dilinin elmi üslubu. AMEA Xəbərləri (humanitar və ictimai elmlər seriyası). B., «Elm», 2003, səh.263.

Göründüyü kimi sadə dillə xalqa islam dinində haram hesab edilən şeylərin mənasını tibb dili ilə izah edir. "Tibb və islam" əsərində terminlərin bir çoxu ərəb-fars mənşəlidir: elmi-tibbə, azar, hifzü-bədən, hifzü-səhhət, qüsl, dudşəərdər, dudəlvəhid, vərəm, vəba və s.

N.Nərimanov islam aləmində geniş yayılmış, "qüsl", "təharət", "namaz qılmaq" terminlərini izah edərək bunların bədənin sağlamlığı üçün böyük əhəmiyyəti olduğunu izah edir.

Əsrin əvvəllərində əhali arasında traxoma xəstəliyi geniş yayılmışdı. O, 1914-cü ildə doktor Rozanovla birlikdə yazdığı "Traxoma" (gözağrısı) əsərini 1917-ci ildə nəşr etdirmişdir. N.Nərimanov bu dövrdə elmi fikirləri sadə dil ilə məharətlə xalqa çatdırırdı. N.Nərimanov traxoma haqqında yazırdı: "Traxoma dəhşətli bir mərəzdir, çünki traxoma qədər heç bir göz ağrısı adamı kor etməz, Traxomanın səbəbi toz və ya torpaq deyil, traxomalı gözün icərisində olan mikroblardır". Müəllif daha sonra "traxoma" terminini izah edərək yazır: traxoma-göz ağrısı, qədim yunanlar naxoşluğu traxoma deyib adlandırırlar.

Traxoma yunanca "nahamvar" deməkdir. Müəllif öz fikirlərini ifadə etmək üçün ümumişlək sözlər-göz, toz, irin, göz qapağı, torpaq, heyvan, sözlərini termin səciyyə-sində işlətməmişdir.¹

Ümumiyyətlə, N.Nərimanov yaradıcılığında işlənən terminləri mənbəyinə görə üç qrupa bölmək olar:

1. Xalq dilindən alınmış işlənən tibb terminləri: qızılca, yatalaq, zəhər, tiryək, yatalaq, yara, ağ ciyər.

2. Ərəb-fars mənşəli terminlər: hifzü-bədən, elmi-tibb, idareyi-ürfiyyəyi-əskəriyyə, qanuni-əsasi və s.

3. Rus və Avropa dillərindən alınmış terminlər: nerv-

¹ Nərimanov N. Tibb və islam, Həştərxan, 1915, səh.56. (Əsər M.F.Axuündov adına Mərkəzi Kitabxanada saxlanılır. Arx.23, Q-10/257).

naya, diaqnoz, rentgen, bakteriya, dizinfeksiya, mikroskop.

N.Nərimanovun əsərlərindən aydın olur ki, onun yaradıcılığında ərəb-fars terminləri azalmağa, Azərbaycan xalq danışıq dilinə məxsus terminlər sabitləşməyə və rus və Avropa dillərindən alınmış tibb terminlərinin sayı artmağa başlamışdır. Bununla yanaşı o da aydın olur ki, N.Nərimanov türk dilinin ədəbiyyatını, qrammatik qayda-qanunlarını mükəmməl bilən bir dahidir.

Axund Yusif Talıbzadəyi-Tiflisinin «Kitabi-təhsilül-qəvaid» (Badəkubə, 1902) adlı iri həcmli əsərində qrammatika ilə bağlı fikirləri öz əksini tapmışdır. Əsərin «Sərf» (Etimolojiya) adlı birinci hissəsinin əvvəlində fonetika haqqında danışılır. Sonra kəlmə (bu, müəllifin nitq hissəsi anlayışıdır) 14 qismə bölünür: ismi-sat, ismi-zəmir, ismi-sifət, ismi-təşğir, ismi-işarə, ismi-ədəd, ismi-istifham (sual əvəzlilikləri), ismi-zaman və səkan, məsdər, fel, mübhamat (sual və qeyri-müəyyən əvəzlilik), ismi əsvat (nida və təqlid), zərf, hərf. Əsərdə «Həhv» bəhsində baş və ikinci dərəcəli üzvlər haqqında müxtəsər məlumat verilir. Bu dövrdə yazılan Qafur Rəşad Mirzəzadə və Məhəmməd Sadiq Axundovun «Rəhbəri-sərf» (Bakı, 1918) əsərində morfoloji quruluşdan danışılır. Birinci hissədə söz, cümlə, səs, hərf, ikinci hissədə nitq hissələri («İsmi-sifət», «İsmi-ədəd», «İsmi-işarət», «Mübhamat», «Zəmir»), üçüncüdə «Məsdər», «Fel», «Rəbt sığələri» (feli bağlama adı ilə fel), dördüncü hissədə «Ədvat» başlığı altında köməkçi sözlər və şəkilçilər təhlil olunur.

Göründüyü kimi M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, Ü.Hacıbəyov kimi görkəmli ziyalılarımız ana dilimizin elmi dilinin inkişafı və formalaşmasında, eləcə də aktual problemləri haqqındakı mövqeləri tamamilə üst-üstə düşür.

Demək, XX əsrin I rübündə terminologiyada Azər-

baycan dilinin daxili imkanlarına nisbətən geniş yer verilmişdir. Bununla belə o özünün doğulduğu ənənədən tam təcrid oluna bilmirdi. Bu da elmi əsərlərin dilində çətin ərəb-fars sözlərinə geniş yer verilməsi idi. Lakin ictimai-siyasi həyatla bağlı və mətbuatın rolunun artması ilə əlaqədar Azərbaycan dilində yeni terminlərin yaranması terminləri özündə cəmləşdirən terminoloji lüğətlərin tərtib edilməsi zərurətini qarşıya qoydu. Bu da ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminologiyanın formalaşmasına şərait yaratdı.

IV FƏSİL.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOGİYANIN İNKİŞAFI

§1. XX əsrin 20-90-cı illərində terminologiyanın inkişafı

XX əsrin 20-ci illərindən terminologiya sürətlə inkişaf etməyə başladı. Azərbaycanda elm və mədəniyyətin sürətli inkişafı, orta və ali məktəblərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili, mətbuatın sayının artması, dərslərin, elmi əsərlərin Azərbaycan dilində yazılması o dövrün tələblərinə uyğun terminologiyanın inkişafına təkan verdi. Bu inkişaf və zənginləşmə yeni sosialist iqtisadiyyatı, elmi, mədəniyyəti, dövlət quruluşu, ictimai-siyasi görüşü, xalqın yeni həyat tərzi və yaşayışı ilə bağlı olmuşdur.

M.Ş.Qasimov sovet dövründə Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafını aşağıdakı dövrlərə bölür: a) 1920-1929-cu illər; b) 1929-1944-cü illər; v) 1944-1952-ci illər; q) 1952-ci ildən sonrakı dövr.¹

R.Məhərrəmov termin yaradıcılığının inkişafını şərti olaraq üç dövrə bölür: 1) 1920-1930-cu illərdə termin yaradıcılığı, 2.1930-1945-ci illərdə termin yaradıcılığı, 3. 1945-ci ildən sonrakı illərdə termin yaradıcılığı.²

Azərbaycan dilinin ictimai funksiyasının genişlənməsi onun xüsusən terminoloji leksikasının inkişafına, yaranma mənbələrinin müəyyənləşməsinə təkan verdi: Lakin zənginləşməni mənbə və üsulları ayrı-ayrı dövr-

¹ M.Ş.Qasimov. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri əsasları, B., «Maarif», 1973, səh.67.

² Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü). III c. B., «Elm», 1982, səh.42.

lərdə özünün spesifik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu amilləri nəzərə alaraq sovet dövründə terminologiyanın inkişafını aşağıdakı mərhələlərə ayırmaq olar: 1. 1920-1944-cü illər; 2. 1944-1960-cı illər; 3. 1960-1990-cı illər.

1920-1944-cü illər. Ötən əsrin 20-ci illərində qəti şəkildə müəyyənlanmış, sistemli elmi dilimiz yox idi. Buna görə də tədrisdə, terminoloji lüğətlərin tərtibində ciddi nöqsanlara yol verilirdi. Dərsliklərdə, elmi əsərlərdə terminləri ifadə etmək üçün ərəb və fars dillərinə məxsus o qədər söz və tərkiblər işlənirdi ki, onları başa düşmək üçün xüsusi izah tələb olunurdu. Bu dövrdə nəşr olunan lüğətlər Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının inkişaf mənzərəsini aydın şəkildə göstərir. Belə ki, terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri müəyyənləşdirilmədiyindən beynəlxalq və alınma terminlərə süni qarşılıqlar müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, atmosfera-həvayi-nəsimi, meridian-hul dairəsi, konqres-əncümən, prezident-rəisi-cümhur, termometr-müzanülhərərət, aviasiya-havada uçmaq, kommunist-ümumilik, atom-zərrə, departament-baş idarə və s.

XX əsrin 20-ci illərindən Azərbaycanda elm və mədəniyyətin inkişafı, ibtidai və orta tədris müəssisələrinin yaranması, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili elmi terminologiyanın sistemli şəkildə inkişafına təkan verdi. Zamanın tələbinə uyğun bütün elm sahələrinə aid terminlər yaradılmalı, sürətlə inkişaf edən elmin tələblərinə cavab verməli idi.

Azərbaycan dilində dövrün tələblərinə uyğun terminologiya inkişaf etməmişdi. Bu dövrdə nəşr olunan «Yeni yol» qəzeti bunu tənqid edir və yazırdı: «...dilmizdə elm və idarə istilahlının yüzə doxsan doqquzu ərəb, fars və başqa dillərin sözləridir». «Gələcək» jurnalı «Nə üçün cəğrafiya və tarix adlarını

türkləşdirməmişlər?» adlı məqalədə yazırdı: «...Coğrafiya və tarix kitablarımız ərəb tərkibli ilə doludur. Dəniz tərkiblərinin başında bəhr, dağ tərkiblərinin başında cədəl və ada tərkiblərinin başında cəzirə kəlmələri dayanmışdır». Ziyalıların bir qismi ədəbi dilin lüğət tərkibi və terminologiyasında işlənən ərəb və fars sözləri və terminlərinin çıxarılmasını tələb edir, bunların əvəzində qondarma terminlər yaradırdılar. Elmi dilin vahidləri olan terminologiyanın inkişafı zəruri idi. Məsələn, 1921-ci ildə Qafur Rəşad Mirzəzadə bir qrup müəllimlərlə birlikdə layihə şəklində coğrafiya terminlərinə aid lüğət hazırlamışdır. Tərtibçilər lüğət hazırlayarkən ana dilinin öz sözlərindən istifadə etmək prinsipini əsas götürərək, bütün alınma terminlərə qondarma qarşılıqlar düzəltmişlər: zəlzələ-titrətmə, sənayətörədiş, əhali-yaşaq, hidroqrafiya-subil.

Lüğətdə verilmiş sözlərin əsas sistemini elmi-texniki, ictimai-siyasi terminlər təşkil edir. Qafur Rəşad lüğətə daxil edilmiş sözlərin demək olar ki, hamısı üçün qarşılıq yaratmağa çalışmışdır. Hətta beynəlmiləl terminlərin də azərbaycanca tərcüməsini vermişdir. Məsələn, kommunist-ümumiçilik, demokrat-xalq tərəfdarı, aviasiya-havada üçmaq, anarxiya-hökumətsizlik.

Bəziləri ədəbi dilin lüğət tərkibi və terminologiyasında işlənən bütün ərəb, fars sözləri və terminlərinin çıxarılmasını tələb edirdilər və bunların əvəzində qondarma terminlər yaradırdılar. Bu dövrdə terminologiya məsələsi ilə dövlət idarələri və elmi-tədqiqat müəssisələri məşğul olmağa başlamışdı. Buna görə Azərbaycan dilində terminologiyanın nizama salınması üçün 1922-ci ildə N.Nərimanovun və S.Ağamalıoğlunun təşəbbüsü ilə terminoloji işə rəhbərlik etmək və bu işi qaydaya salmaq üçün Azərbaycan Xalq Komissiyaları Şurası yanında İstilah Komissiyası təşkil olundu. Komissiyanın sədri

Tağı Şahbazi idi. Lakin Komissiyanın prinsipləri ilə Tağı Şahbazinin fikirləri uyğun gəlmədiyinə görə istefa verdi. Bir il sonra Terminologiya Komissiyası Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanına köçürüldü və S.Ağamalıoğlu ilə fəaliyyətini davam etdirməyə başladı. İstilah Komissiyası həmin dövrdə məktəblərin ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə riyaziyyat, kimya, iqtisadiyyat, fizika, coğrafiyaya aid bir sıra terminoloji lüğətlər hazırlayıb nəşr etmişdi. İstilah Komissiyasının hazırladığı lüğətlərdə əvvəlcə rusca terminlər, sonra isə həmin terminlərin o dövrdə Azərbaycan dilində işlənən qarşılığı və müəllif tərəfindən təklif edilən yeni terminlər verilmişdir. Bu lüğətlər ilk terminoloji lüğət kimi əhəmiyyətə malik idi. Lakin Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafı nöqtəyi-nəzərindən məsələyə yanaşdıqda Komissiya yanlış mövqə tutmuşdu; belə ki, lüğətlər nəşr olunan zaman bir sıra dəqiqləşmiş terminlər dilimizdən çıxarılır, əvəzində guya "asan terminlər" yaradırdılar. Məsələn: maddə-nəsnək; mənfi-tərs, müsbət-ovand, məcmu-topal, həll-çürüş, düstur-çəşni, rəqəm-sayac, nöqtə-*дѣянык*, məsələ-sorğu, dairə-firdoqa, nisbət-tutuş, hədd-çit, xətti mail-yatıqca, kəmiyyət-buyur köçür, işarə-cızıq, əmsali-ədədiyyə, say vuruq və s. Bu mütəxəssislər elmi terminologiyayı təkmilləşdirmək məsələsinə birtərəfli yanaşırdılar. Lüğətlərdə Azərbaycan dilinin terminologiyasının yalnız bu dilin öz vasitələri əsasında inkişaf etdirmək, zənginləşdirmək kimi yanlış bir prinsipdən istifadə edilmişdir. Ona görə də qondarma terminlərlə elmi dili ağırlaşdırırdılar. Sami Kamalın riyaziyyata aid terminləri də nöqsansız deyildi. Müəllif tərəfindən təklif edilən terminlərin bir qismi ehtiyac olmadığı halda başqaları ilə əvəz edilmişdir.

Məsələn,

Dilimizdə işlənən terminlər: **Təklif olunan terminlər:**

aksioma	özübəlli
rəqəm	sayac
pərgar	fırlaq
mənfi	tərs
plyus	topaq
düstur	çəşni
nöqtə	bənək
həndəsə	biçimbil
mütənasib	tutaş

Bəzən eyni anlayışın ifadəsi üçün iki və daha artıq termin işlədilmiş, yaxud iki və daha artıq anlayış bir terminlə verilmişdir. Məsələn, "telo" termini bir lüğətdə Azərbaycan dilinə "əyin", başqa bir lüğətdə "gövdə" kimi tərcümə olunmuşdu. "Kəmiyyət" termini "buyur köçür", bəzən də "nançalıq" kəlməsi ilə verilmişdir. Eləcə də telo, туловище, стeбeль terminlərinin hər üçünə qarşılıq olaraq "gövdə" sözü işlədilmişdir. "Hesab terminləri lüğəti"ndə "kratkoe" termini, "Cəbr terminləri lüğəti"ndə isə "коэффицент" termini eyni sözlə "vuruq" termini kimi tərcümə edilmişdir.

Lüğətlərdə Azərbaycan sözləri adı ilə təqdim edilən terminlər isə əslində Azərbaycan dilinə yabançı idi. Belə ki, Azərbaycan dilinin terminologiyası yalnız bu dilin öz vasitələri əsasında inkişaf etdirmək kimi prinsipdən istifadə edilir və internasional terminlər dilimizdən çıxarılır, əvəzinə guya asan terminlər yaradırdılar. Ümumiyyətlə, bu dövrdə elmi-texniki və s. terminlər yaradılarkən purizmə yol verilmişdir. Xüsusən dəqiq elmlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq qarşıya çıxan ehtiyacı ödəmək üçün süni terminlər düzəldirdilər. Azərbaycan dilində terminologiya birdən-birə

yarana bilməzdi. Buna görə də dilin öz sözləri ilə yanaşı, alınma terminlərin işlənməsi də zəruri idi.

XX əsrin 20-ci illərində texniki elmlərin ayrı-ayrı sahələri hələ kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Ona görə ayrı-ayrı elmlərə aid terminlərinin çoxu başqa sahələrə aid lüğətlərdə verilirdi.

Terminologiyanın yaranmasında 2 cəhət diqqəti cəlb edir: 1/ bütün terminlərin xalq dilində axtarmaq, xalq dilində müvafiq terminlər olmadıqda isə onları dildə olan söz kökləri əsasında yaratmaq; 2/ terminologiyada alınma terminləri olduğu kimi işlətmək.

Bu terminoloji lüğətlər bir Komissiya tərəfindən təsdiq edilməsinə baxmayaraq, onlarda bəzən eyni anlayışın, məfhumun ifadəsi üçün iki və daha artıq termin işlədilmiş, yaxud da əksinə, iki və daha artıq anlayış bir terminlə verilmişdir.

Azərbaycan dilində ictimai-siyasi, elmi-texniki və s. terminlər yaradılarkən purizmə yol verilmişdir. Puristlər ədəbi dilin lüğət tərkibinin və xüsusən də terminologiyayı ərəb-fars sözlərindən təmizləməyi, ədəbi dili xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmağı və onun əsasında inkişaf etdirməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Şübhəsiz, terminologiyanın ərəb və fars mənşəli sözlərdən təmizlənməsində puristlərin müəyyən rolu olmuşdur. Həmin dövrdə purizm yolu ilə bir sıra yeni terminlər yaradılmışdır ki, onlar indi də dilimizdə işlənilməkdədir; məsələn: bildiriş, giriş, uduş, baxış və s. Puristlər termin yaradıcılığı prosesində ayrı-ayrı məfhumları, anlayışları onların funksiyasını və vəzifəsini nəzərə alaraq adlandırmaq prinsipindən geniş istifadə edirdilər. Bununla belə, puristlər dilimizdə olan hər cür alınma terminlərə qarşı çıxır, ehtiyac duyulan terminlərin hamısını yalnız Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaratmağa çalışırdılar. Onların nöqsanları da bunda idi.

Puristlər Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibindən tək-cə mənası başa düşülməyən, çətin ərəb-fars terminlərini çıxartmaqla kifayətlənməyib, müəyyən tarixi şəraitlə əlaqədar dilimizə daxil olmuş hamı tərəfindən anlaşılan terminlərin də dildən çıxarılmasını tələb edirdilər. Bu da təbiidir ki, dilimizin lüğət tərkibində dolaşıcılıq əmələ gətirirdi.

Puristlər dildə işləklilik qazanan ərəb və fars terminləri əvəzinə çox zaman Azərbaycan dilinin ruhuna uyğun olmayan qondarma terminlər düzəldirdilər. Onlar tək-cə ərəb-fars dillərinin deyil, həmçinin rus-Avropa dilinin də müsbət təsirinə qarşı çıxır, başqa dillərdən heç bir termin qəbul etməmək tələbini irəli sürürdülər: «ocean», «teleskop», «konus» kimi beynəlxalq hüquq qazanmış terminləri süni şəkildə tərçümə edirdilər. Belə bir prinsipin həyata keçirilməsi isə ədəbi dilimizin inkişafına, onun müasir elmi-texniki terminlərlə zənginləşməsinə maneçilik törədirdi. Məsələyə bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq əslində düzgün deyildir. Çünki saf dil yoxdur və ola da bilməz. Hər bir dildə başqa dillərdən alınma söz və terminlər mövcuddur. Bu da təbii prosesdir.

Həmin cərəyanın «sadə dil» tərəfdarlarından ibarət başqa bir budağı da vardı ki, onlar «dili sadələşdirmək», bütün terminləri Azərbaycan dilindən düzəltmək, icad etmək şüarını irəli sürürdülər.

Qeyd etmək lazımdır ki, birinci dövrün əvvəllərində purizm meyillərinin əmələ gəlməsi ilə əlaqədar mətbuatda termin yaradıcılığı məsələləri geniş müzakirə olunmuşdur. Həmin məqsədlə 1923-cü ildən etibarən «Komunist» qəzetinə əlavə olaraq həftədə bir dəfə «Dilimizin islahı» adı ilə xüsusi vərəqə nəşr edilmişdir.

Terminologiya məsələlərinin müzakirəsi prosesində irəli sürülmüş ikinci təklif dilimizdən bütün ərəb-fars sözlərinin deyil, yalnız başa düşülməsi çətin olan ərəb və fars

sözlərinin çıxarılması irəli sürüldü. İlk dəfə olaraq öz səhifələrində purizm əleyhinə çıxış etmiş «Maarif və mədəniyyət» jurnalı 1923-cü il 3-cü nömrəsində verdiyi «Fənni istilahlər» adlı məqalədə (məqalənin müəllifi Ə.Cövdət idi) yazırdı:»... Termin bir kərə termindir, yəni hər kəssə bilinməyən xüsusi bir kəlmədir, öyrənilən elmi bilmək üçün tanınması lazım gələn kəlmədir. Ona görə də burada ziyadəsilə tədbirli, mühakiməli və hünərli davranmalı, ancaq türkcə (azərbaycanca - S.S.) qarşılığı mövcud olan terminləri dəyişməli, qalanlarının isə ya işlətdiyimiz kimi ərəbcəsi, ya da Avropada işlənən latıncası qəbul edilməlidir... İstilah məsələsində də dildə başqa kəlmələrdə olduğu kimi ancaq müqabili bulunan və hər kəssə tanınb anlaşılanları dəyişilməlidir; ümumiyyət üzrə məlum olan ərəbcə istilahlər qalmalıdır. Türkcə götürərkən o da hər kəssə bilinən sözlər olmalı və əsli hansı bir dildən də olmuş olsa-türkcədir və onu dildən çıxarmaq-dili pozmaq deməkdir.¹

1923-cü ilin əvvəllərində çapdan çıxmış vərəqənin 7-ci nömrəsindəki «Yaratmaqmi, düzəltməkmi və necə?» adlı məqalədə deyilirdi: «Vəzifə yaratmaq deyil, düzəltməkdir, toplayıb hazırlamaqdır». Vərəqənin 2-ci nömrəsindəki «Dil bəlası» adlı məqalədə isə belə yazılırdı: Burada qurtaracaq və azad olacaq bir yol varsa, o da yeni dil yaratmaq olmayıb, yaranmış, dirilmiş, yapılı olan əsas dilimizdə yalnız bir takım islahat aparmaqdır».

Birinci dövrün əvvəllərində terminologiya məsələlərinin müzakirəsində «islah etmək», «düzəltmək» fikri üstünlük təşkil edirdi. Bu prinsipə əsasən terminologiyada aşağıdakı cəhətlər nəzərə alınmalı idi:

1. Mənası başa düşülməyən ərəb-fars terminlərinin ana dilinin özünə məxsus terminləri ilə əvəz

¹ «Maarif və mədəniyyət», 1923, №3, səh.20.

olunması.

2. Azərbaycan dilində işləklilik qazanmış, dilin öz sözlərindən fərqlənməyən ərəb-fars terminlərinin saxlanılması.

3. Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığı olmayan, həmçinin tərcümə edildikdə mənası itən əcnəbi terminlərin qəbul edilməsi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilini ərəb-fars terminlərindən təmizləmək, bu terminləri başqa terminlərlə əvəz etmək məsələsi irəli sürülərkən bəziləri osmanlı türkcəsinə əsaslanmağı təklif edirdilər.

İstilah Komissiyasının fəaliyyəti nəticəsində «İdarə istilahları» (1924), «Nəbatat istilahları» (1926), «Hüquq lüğəti» (1926), «Kimya terminləri lüğəti» (1927) və bir sıra başqa lüğətlər nəşr edilmişdir. Həmin lüğətlər əvvəlki lüğətlərə nisbətən irəliyə doğru atılan bir addım idi. Bununla belə, terminologiya sahəsində o dövr üçün xarakterik olan nöqsanlara həmin lüğətlərin sözlərində də bu və ya digər şəkildə yol verilmişdir.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən ölkəmizdə baş verən böyük texniki tərəqqi ilə əlaqədar texniki terminologiyaya olan ehtiyac da qarşıya çıxmışdır. Lakin Azərbaycan dilində texniki terminologiya birdən-birə yarana bilməzdi. Çünki həmin dövrdə texnika elmlərinin ayrı-ayrı sahələrinə aid terminologiya kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Ona görə də texniki terminlər lüğətlərdə başqa sahələrə aid terminlərlə birlikdə verilirdi. Belə ki, Azərbaycan Xalq Komissarlığı yanındakı İstilah Komissiyası tərəfindən dəmiryol terminologiyasına aid «Dəmiryol işlətmə istilahları» (B.,1924) adlı lüğət nəşr olunmuşdur. Bu lüğətdə dəmiryol işlərinə aid terminlərlə yanaşı, başqa sahələrlə bağlı bir çox texniki terminlər də verilmişdir. «Dəmiryol işlətmə istilahları»nın əsas nöqsanı burada əlaqədar olmayan sahələrin terminlərinin çoxluq təşkil

etməsidir. Bir çox hallarda isə eyni anlayışın ifadəsi üçün iki bəzən də üç termin verilir. Məsələn, avanqard-qabaq qolu (pişdar), akt-iş-hərəkət, aviasiya-uçuculuq, aviasiya, aktiv-işlək, hərəkətli, diri, allıor-gediş-allür. Bu terminlərin ya hər ikisi Azərbaycan dilinə məxsusdur, ya da ki, biri Azərbaycan dilinə məxsus, digəri isə alınma terminidir. Məsələn, lüğətdəki «azot», «yavər», «ajan», «puçlamaq», «puç etmək», «iş», «hərəkət», «adres», «ərizə», «qələm odası» kimi söz və terminlərin dəmiryol işləri ilə əlaqəsi yoxdur.

Lüğətdə bir sıra beynəlxalq terminlər eynilə saxlanılmışdır. Lakin lüğətdə dilimizə rus-Avropa dillərindən keçən terminlər osmanlı dilinə uyğun şəkilə salınmışdır. Məsələn: montyor-monter, termometr-termometre, kabel-kablo, metr-metre, ampermetr-ampermetre, kadr-kadro, sement-çimento, stansiya-stanson və s.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra texnikanın başqa sahələri ilə yanaşı hərbi texnika da inkişaf etməyə başlamışdır. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan dilində hərbi nizamnamələr, əsgəri xidmət qaydaları, hərbi elmi kitablar nəşr edilməyə başlamışdır. Lakin Azərbaycan dilində hərbi terminologiyanın olmaması bu işdə böyük çətinlik törədirdi. Belə bir vəziyyəti nəzərə alaraq general Əliağa Şıxlinski 1926-cı ildə Bakıda «Ruscadan-türkcəyə qısa döyüş sözlüyü» adı ilə bir lüğət nəşr etdirmişdir. «Ruscadan-türkcəyə qısa döyüş sözlüyü» bu dövrdə Azərbaycanda nəşr olunmuş yeganə hərbi terminlər lüğətidir. Bu lüğət geniş dil materialının dərin təhlilinin nəticəsi idi. Lüğətin müəllifi görkəmli hərbi mütəxəssis olmaqla bərabər, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə, zənginliyinə də bələd idi. Buna görə də lüğət bacarıqla işlənmişdir. Müəllif lüğətin müqəddiməsində onun məqsəd və vəzifələrindən bəhs edərək yazır: «Bu qısa sözlükdə döyüş istilahlardan başqa elə sözlər və ibarələr

də verilmişdir ki, döyüş kitablarında çox rast gəlinir, lakin türkcəyə çevrilmələri xeyli çətin olur».

Lüğətin tərtibində aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmışdır:

1. İmkan daxilində əcnəbi terminlər Azərbaycan dilinə məxsus terminlərlə əvəz edilmişdir.

2. Xalq arasında işlədilən azərbaycanlaşmış ərəb-fars sözlərindən də yeri gəldikdə termin kimi istifadə olunmuşdur. Belə sözlər onlarla eyni məna daşıyan Azərbaycan sözlərinin yanında mötərizə içərisində verilmişdir. Məsələn, rus dilindəki «время» sözünün qarşısında «çağ» sözü onun yanında mötərizədə isə «vaxt», «zaman» sözləri göstərilmişdir.

3. Ərəb-fars mənşəli sözlər əslində olduğu kimi deyil, Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarına uyğun şəkildə yazılmışdır. Məsələn, «qələ»ə, yerinə «qala», «saət» yerinə «saat» (bu söz lüğətdə «sahat» şəklində işlədilmişdir) və s.

4. Bütün Avropa qoşunlarında qəbul olunmuş hərbi terminlər Azərbaycan dilində də tərcümə edilmədən verilmişdir. Lakin bu terminlər Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarına uyğun bir şəkllə salınmışdır. Məsələn: «strateji», «taktik», «manevr», «komanda» və s.

5. Lüğətə Qızıl Orduda qəbul olunmuş ən yeni terminlər də daxil edilmişdir (məsələn: «gözətçi bölüyü»). Lakin lüğətdə tarixi əhəmiyyətə malik olan və mövcud hərbi kitablarda rast gəlinən terminlər (məsələn: «pişdar», «dəmdar» və s.) saxlanılmışdır.

Lüğətdə rus-Avropa dillərinə məxsus bir sıra terminlər, eləcə də çoxdan dilimizdə işlənən terminlər süni sözlərlə əvəz olunmuşdur. Məsələn: avanqard-qabaq qolu; aeronavtika-havada üzmə; abidə-andırğac; partizan-qoşuntu, yan tutan, yan basan; paraxod-buğ gəmisi; para-

voz-buğ arabası; dövr-çağ dönümü; planet-gəzən ulduz; nəzəriyyə-bilgi; cərəyan-axıntı; nəqliyyat-daşıntı; daşısı; dəstə-ayrıldı; təyyarə-uçğac; ehtiyat-saxlanc; quruluş-düzgü; lövbər-ləngər və s. Lüğətdə bəzi terminlər bir neçə ekvivalentlə verilmişdir. Məsələn: «война»-«qoşunluq», «qovğa» (müharibə).

Gələcəkdə daha müvafiq terminin seçilməsinə imkan yaratmaq məqsədilə müəllif müəyyən paralel terminlərdən istifadə etmişdir; məsələn: «коэффициент»-«çoxaldan» («əmsali-rəkm»), «коэффициент»; «воздухоплавание» - «havada üzmə», «balonçuluq», «aeronavtlıq» və s.

Bu dövrdə tərtib olunan lüğətlər Azərbaycan dilində elmi-texniki terminologiya yaradılmasında bir bünövrə rolunu oynamışdır. Belə terminoloji lüğətlərin araşdırılması təkcə lüğətçiliyimizin, terminologiyanın inkişaf tarixinin öyrənilməsi baxımından deyil, ümumiyyətlə, dilimizin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsi prosesinin tədqiq olunması baxımından əhəmiyyətlidir.

1926-cı ilin fevral ayının 26-dan martın 6-dək Bakıda I Ümumittifaq Türkoloji qurultayı keçirilmişdir. Qurultayda terminologiya üzrə beş məruzə dinlənilmişdir:¹ 1. A.R.Zifeld «Türk dillərində elmi terminologiya yaradılması prinsipləri haqqında»; 2. B.V.Çobanzadə «Elmi terminologiyanın sistemi haqqında»; 3. H.B.Zeynallı «Türk dillərinin elmi terminologiyasının sistemi haqqında»; 4. H.Ə.Odabaş «Türk dillərində terminologiya». Qurultayda eyni zamanda Ə.B.Baytursunun qazax ədəbi dilində terminologiya yaradılması məsələləri ilə əlaqədar əlavə məruzəsi dinlənilmişdir. Məruzəçilər tərəfindən irəli sürülən prinsiplər terminologiyanın problemlərinin həllində bir-birini inkar edirdilər. A.R.Zifeldə görə, termin ya-

¹ Первый Всесоюзный туркологический съезд, 26 февраля 5 марта 1926 г. /Стенографический отчет. Баку, 1926.

radıcılığ ı prosesində xalqçı-demokratların fikri daha sağlam idi. O, yalnız ərəb-fars və rus-Avropa varvarizmlərindən azad bir dilin zəhmətkeşlərin siyasət, iqtisadiyyat və xalq maarifi sahəsindəki nailiyyətlərinə təsir göstərə biləcəyini söyləyirdi. B.V.Çobanzadə terminologiya yaradılmasında yerli dillərə, bu dillərin tələffüzünə və morfoloji xüsusiyyətlərinə əsaslanmağı təklif edirdi. H.Ə.Odabaşın irəli sürdüyü tezislər pantürkst xarakter daşıyırdı. Onun məruzəsinin səkkizinci tezisində deyilirdi: «Sayca azlıq təşkil edən türk xalqları, məsələn: balkarlar, qaraçaylılar, qumıqlar, Kırım tatarları, türkmənlər, başqırdlar və s. özlərinin təbii mədəniyyətlərini və xüsusiləmiş terminologiyaya malik elmi ədəbiyyatlarını yarada bilməzlər... Ona görə də elmi terminologiya yaradılması məsələlərində həmin xalqların əhalinin sayı cəhətindən və mədəniyyət cəhətindən daha güclü olan türk xalqları ilə birləşməsi zəruridir».¹

Termin yaradıcılığında purizm meyilləri Türkoloji qurultaydakı bəzi məruzə və çıxışlarda da öz əksini tapmışdı. Məsələn: A.R.Zifeldin məruzəsində deyilirdi: «Ərəbşünaslar tərəfindən istehza ilə qarşılanan «yerbil» tipli terminlər rədd edilməməlidir. Belə terminlər «Yerbilik» (coğrafiya), «yulduzbilik» (astronomiya), «subillik» (hidrologiya), «daşbilik», (petroqrafiya) şəklində təshih olunmalıdır».

H.Zeynallının «Türk dillərinin elmi terminologiyasının sistemi haqqında məruzəsi diqqəti cəlb edir. Məruzənin əsasını türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində elmi-texniki terminlər yaradılması və başqa dillərdən terminlər alınması prinsipləri təşkil edirdi. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

¹ Первый Всесоюзный туркологический съезд, 26 февраля 5 марта 1926 г. /Стенографический отчет. Баку, 1926, с.172.

1. Azərbaycan dilinin bilavasitə öz sözləri ilə əvəz edilməsi mümkün olmayan ərəb, fars mənşəli terminləri saxlamaq;

2. Başqa mədəni xalqlar tərəfindən qəbul olunmuş internasional terminləri Azərbaycan dili üçün də qəbul etmək;

3. Hamıya məlum olan Azərbaycan sözlərindən terminlər yaratmaq, yaxud onlardan termin kimi istifadə etmək;

4. Avropa dillərinin çoxluğunda qəbul edilmiş terminləri tərcüməsiz, həm də fransızca və italyanca söylədiyi kimi qəbul etmək;

5. Hamı tərəfindən qəbul edilmiş azərbaycanca terminlər yoxdursa, Azərbaycan dilində mövcud olan və asanlıqla başa düşülən ərəb yaxud, fars sözlərini termin kimi işlətmək; belə sözləri Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırmaq;

6. Hərfi tərcümələrə yol verməmək, mənası başa düşülməyən terminlər yaratmamaq, hərfi tərcümələrdən çox az hallarda istifadə etmək;

7. Əcnəbi sözlərin yalnız əsaslarını götürmək, əcnəbi dillərdən alınıb, Azərbaycan dilinin məxrəcinə uyğunlaşdırılmış terminləri elə həmin şəkildə də saxlamaq.¹

H.Zeynallı tərəfindən irəli sürülmüş prinsiplər, əsasən düzgün prinsiplərdir, lakin ayrı-ayrı terminlərin mənsub olduqları dillərdə işlənən formasını götürmək fikr ilə razılaşmaq olmaz. Məsələn, santimetr-santimetra, manometr-manometra, ampermetr-ampermetra, temp-tempo və s.

¹ Первый Всеююзный тюркологический съезд, стенографически отчет. Общество обследования и изучения Азербайджана Баку, 1926, с.195-197.

B.Çobanzadə terminologiya yaradılmasında yerli dillərə və bu dillərin tələffüzünə və morfoloji xüsusiyyətlərinə əsaslanmağı təklif edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkoloji qurultay da Azərbaycan dilinin terminologiyasını sözün əsl mənasında düzgün istiqamətə sala bilmədi. Professor B.Çobanzadə qurultayın yekunları barədə yazırdı: «Ymumi ədəbi dilimiz ola bilirmi?» Əcnəbi istilahları qəbul etməlimi?... və s. kimi məsələlər birinci Türkoloji qurultayla bitmiş hesab edilməlidir. Bizim anladığımıza görə, Türkoloji qurultayın istilah işində verdiyi qərar bu surətdə xülasə edilə bilər: «Türk dili əsasında avropalaşmaq, mədəniləşmək»¹.

Bəzi dilçilər hətta Türkoloji qurultaydan sonra da özlərinin əvvəlki mövqelərində qalırdılar. Məsələn, F. Ağazadənin «Maarif işçisi» jurnalında (1926-cı il №6-7) dərc olunmuş «Türkcənin zənginləşdirilmək yolları» adlı məqaləsində purizm müdafiə olduğunu görürük. F.Ağazadə dilimizdəki bütün əsnəbi kəlmələri hər necə olursa-olsun Azərbaycanlaşdırmağı təklif edirdi: ...Yüzlərcə, bəlkə minlərcə əsnəbi kəlmələr var ki, onları türkləşdirmək (azərbaycanlaşmaq) mümkün olmur. Mümkün olsa da o dadsız-duzsuz kəlmələrə qarşı türkün ruhunda heç bir ləzzət, heç bir məhəbbət duyulmur. Belə kəlmələrin türkləşdirilmək üsulları faydasız olduğundan, burada başqa tədbirlər görülməlidir. Məsələn, türkləşə bilməyən əcnəbi kəlmələrinin əski türkcələri varsa, həmin əski kəlmələri bulub canlandırmalı; məsələn: «sərya», «zəhrə», «dübbi-əkber», «səttarə», «məstərə», «tərcüman», «səndəliyyə» kimi kəlmələrin əvəzinə «ülkər», «çolpan» (çoban ulduzu), «yeddigər» (yeddi ulduz), «çızğac», «köçürgac», «oturğac» kimi kəlmələri diriltməlidir.

¹ B.Çobanzadə. Elmi və ədəbi dil məsələsi. «Maarif işçisi», 1920, №5, səh.35-36.

İkincisi, hərgah türkləşə bilməyən kəlmələrin əski türkcələri yoxdursa, başqa türk şivələrindən qarşılıqlarını almalı; məsələn: «zərbul-məsəl» yerinə cığataycanın «hövcək» kəlməsi götürülsə, az bir zamandan sonra ərəbin bu uydurma tərkibinə qələbə çalar. Həmçinin türkləşə bilməyən «əfsanə» kəlməsinin yerinə altaycanın «çör-nək» kəlməsi də dilimizdə tezcə qərarlaşa bilər.

Hər ərəb kəlməsinə «etmək» felini qoşmaqla «müharibə etmək», «təsadüf etmək» kimi minlərcə uydurma tərkiblər yaradılmışdır. Bu isə türk dilini çox çirkin hallara salır. Halbuki sığataycanın «çəriləşmək» feli «müharibə etmək» tərkibinin tamamca eynisidir. «Çərik» cığatayca «əsgər» deməkdir».

Bununla belə, F.Ağazadə tərəfindən məqalədə çox mühüm bir fikir irəli sürülmüşdür ki, həmin fikir də ayrı-ayrı məfhumlara onların funksiyası nəzərə alınaraq ad verilməsi məsələsi idi.

F.Ağazadə yenə «Maarif işçisi» jurnalında (1926-cı il № 8-9) nəşr olunan «Məktəb kitabları və istilahlər» adlı məqaləsində isə ərəb-fars terminlərinə qarşı çıxış etmişdir. O, Avropa dillərində işlənən və beynəlxalq terminlərin ərəb sözləri ilə süni surətdə əvəz olunmasını yanlış bir yol hesab edirdi: «... Təbii ki, sonralardan Avropa mədəniyyətinin meydana gətirdiyi şeylərə avropaca deyil, ərəbcə ad qoymağımızın heç bir mənası yoxdur... hansı bir məsələ hansı ölkədə törəmişsə, onun adını və ya ona məxsus yaradılmış istilahi da oradan almalıdır. «Aeroplanı» Avropadan götürüb, «təyyarə» adını da Ərəbistandan götürməyin nə tarixdə yeri var, nə də məntiqdə, hələ «aeroplan» kəlməsi asanca türkləşdirildiyi halda, «təyyarənin» buna heç meyli yoxdur». Eləcə də müəllif «kommunistlər» sözünün «nisayun» sözü ilə əvəz edilməsinin, «sxolastika» termininin «məktəb fəlsəfəsi», «mədrəsə

üsulu» şəklində tərcümə olunmasının əleyhinə idi¹.

F.Ağazadə dərslərlərin dilinin sadə, aydın olmasını, ana dilinin özünə məxsus terminləri əsasında qurulmasını tələb edirdi: «Məktəblərimizin aşağı siniflərində, yəni birinci dərəcəli məktəblərin dərslər kitablarında istilahlər mümkün olduqca gərək çocuğun ana dilində yaradılsın. Tərbiyə elminin istəyişi budur ki, körpə uşaqların zehni əcnəbi kəlmələrin yükü ilə yüklənib, qaranlıqlaşdırılsın. Körpə şagird oxuduğu kitabına o vaxt aşiq olur ki, içində düzülmiş kəlmələri ətrafında yaşayan adamların ağzından eşitmiş ola. Yabancı kəlmələrin ədədi çox olduqca, çocuğun da öyrənmək həvəsi küsər²».

Qeyd etmək lazımdır ki, F.Ağazadənin terminologiya ilə əlaqədar yazılmış məqaləsində irəli sürülmüş fikirlər Azərbaycan dili terminologiyasının inkişaf yollarını müəyyənləşdirməyə istiqamət verirdi.

Rus və Avropa dillərindən mümkün qədər az termin götürülməsi və götürülən terminlərin fonetik cəhətdən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar professor B.Çobanzadənin «Maarif işçisi» jurnalında «Elmi və ədəbi dil məsələsi» və «Türkiyə sərf və nəhv istilahları» (1927-ci il, №5) adlı məqalələri də dərc olunmuşdur. Professor B.Çobanzadə yazırdı: «Əcnəbi dillərdən alınacaq istilahların da özlərinə görə artıq və əskik yerləri vardır. artıq yeri budur ki, əcnəbi ictimai dilin başqa sözlərinə görə həm xarici, həm də daxili tərəfdən ayrı bir vəziyyətdə bulduqlarından, daha da xatirədə qalır və müəyyən elmi məfhumların mənimsənilməsində daha ziyadə xidmət edirlər».³

¹ F.Ağazadə. Türkcənin zənginləşdirmək yolları, «Maarif işçisi», 1926, №6-7 səh.37-38

² Yenə orada. səh.15.

³ B.Çobanzadə, Elmi və ədəbi dil məsələsi, «Maarif işçisi», 1926, №5, səh.31.

İkinci məqalədə isə o, rus və Avropa dillərini Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyası üçün əsas mənbələrdən biri hesab edirdi.

Məruzələrdə bəzən rus və Avropa dillərindən daha çox terminlər qəbul edilməsi fikrini ortaya atırdılar. Bu da yenə Azərbaycan dilindəki ərəb və fars terminlərinin dildən çıxarılması prinsipi ilə əlaqədar idi. Terminologiya sahəsindəki müzakirələrdə iştirak edən bəzi mütəxəssislər hər vaxtlə Azərbaycan dilini ərəb-fars terminlərindən təmizləmək tələbini irəli sürərkən bu terminlərin beynəlxalq terminlərlə əvəz olunmasını daha faydalı hesab edirdilər.

Lakin Türkoloji Qurultaydan sonra da bir müddət beynəlxalq terminlərə münasibət məsələsi qəti şəkildə həll olunmamışdır. Ayrı-ayrı lüğətlərdə bu terminlər bir tərəfdən yersiz olaraq tərcümə edilir, digər tərəfdən isə Azərbaycan dilinin təbiətinə uyğun olmayan şəkildə yazılırdı.

Bu illərdə başqa dillərdən sözləmə, milli dil bazası əsasında yeni terminlər yaratmaq kimi problemlər mövcud idi. Belə ki, bir çoxları Azərbaycan ədəbi dilinə hazır terminlər almaq və başqa dillər hesabına Azərbaycan dilini zənginləşdirmək kimi yanlış bir yol tutduqları halda B.Çobanzadə bu sahədə düzgün mövqə tutmuşdu: O belə hesab edirdi:

1. Ərəb-fars dillərindən alınmış terminlərlə qarşılıqlı əlaqəni kəsmək.

2. ərəb-fars dillərindən alınmış olan termin və ifadələrdən yalnız elələrini saxlamalı ki, onlar ümumxalq leksikonuna daxil olmuş və vətəndaşlıq hüquqi almış olsunlar. Məs., kitab, məktəb, hərf.

3. Ana dilindən süni surətdə termin yaratmaqdan sa-
kınmaq, çünki belə terminlər çox vaxt müvəffəqiyyətsiz olur və elmi-mədəni dildə qarışıqlıq yaradır.

4. Beynəlxalq və Avropa terminlərinə qarşı istiqamət götürmək - xüsusilə texniki, ictimai-iqtisadi və tibb elmlərində.

5. Belə beynəlxalq sözləri kök kimi qəbul etmək. Qrammatik formalara gəlincə bunlar dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

6. Xüsusilə botanika, zoologiya və yerli xarakter daşıyan başqa sahələr üçün termin yaratmaqdan ötrü xalq leksikasını öyrənmək.¹

Bu məsələlərin hər biri həmin dövrdə əhəmiyyətli məsələlərdən idi. Bu dövrdə ərəb-fars sözlərinin hansını dildən çıxartmaq kimi meylləri üstünlük təşkil edirdi: Bəs çıxarıb atdığımız ərəb-fars sözlərinin yerini süni surətdə söz yaratmaqla doldursa idik, onda xalq təzədən öz ana dilini öyrənməyə, həm də ibtidadan öyrənməyə məcbur olardı. Süni surətdə söz yaratmağı purizmi rədd etdikdə onda əcnəbi sözləri eyni ilə almaq olardımı? Çobanzadə buna da aydınca cavab verirdi ki, lüzumsuz olaraq xarici terminləri dilimizə gətirmək olmaz, onları yalnız kök şəklində alıb dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırmalıyıq.

B.Çobanzadə yazırdı ki, başqa dillərin terminlərinə geniş yol verərək dili korlamaq olmaz. Lakin ehtiyac hiss edildikdə bu və ya başqa bir xalqın sözünü tərcüməsiz işlətmək olar. Bu o şəraitdə mümkündür ki, həmin alınacaq sözlər gündəlik həyatda hamıya cox rast gəlmiş olsun.

Stabil ədəbi dilin varlığının əsas şərtləri, onun elmi dil kimi mövcud olmasının amillərindən biri onun istilah - terminologiyasının varlığı və zənginliyidir. Yeni elmi-kəşflər, ictimai-siyasi həyatla bağlı dilimizdə bir cox termin və ifadələr arxaikləşib çıxmışdı. Sovet hakimiyyəti-

¹ Çobanzadə B. İstilah terminoloji işlər, "Azərbaycanı öyrənmə yolu", 1930, N 4, səh.3-7.

nin ilk illərində təşkil olunmuş Elmi-İstilah Komitəsi yeni prinsiplər müəyyənləşdirməyə başlamışdır. Bu komitə əvvəllər purist mövqeyə yuvarlansa da (coğrafiya - yerbil, astronomiya - göybil) öz işinin istiqamətini dəyişməyə başladı. B.Çobanzadə bir-birinin ardınca çıxan elmi məqalələrində istilahlar-terminoloji işlərin istiqamətini müəyyənləşdirmiş oldu. Terminologiya sahəsində öz düzgün elmi-mülahizələri ilə diqqəti cəlb edən B.Çobanzadə əvvəlcə bu komitənin sədr müavini, sonra isə sədri oldu.

1926-cı ildə B.Çobanzadə Azərbaycan elmi və ədəbi dilinin vəziyyəti və onun vəzifələri (terminologiya sahəsində) haqqında ətraflı bir məqalə yazmışdı. "Elmi və ədəbi dil məsələsi" adlanan bu əsərində o, müasir Azərbaycan dilində olan termin kasıblığı məsələsindən bəhs edir və bunu tarixi amillərlə əlaqələndirirdi. O yazırdı: "Türk (Azərbaycan - S.S.) dilini onun tarixi abidələri ilə birlikdə gözdən keçirəcək olsaq, burada ədəbi təbirlərin elmi istilahlardan azlığı, kifayətsizliyini görürüz. Biz əgər XV əsrdə - yəni islam sxolastikasının türkləri möhkəm surətdə təsiri altına almasına qədər olan zamanlarda, gərək idarə və gərək zehni fəlsəfi sahəyə aid bir qac düzünə təbir və istilahlardan gözü çarpırsa, bundan sonra bunlar yerlərini əcnəbi sözlərə buraxıb qaib olmuşlardır."¹

Ədəbi dil məsələsi yəni qəzetə, teatro və şer dili hər xalqda olduğu kimi, bizdə də müəyyən iqtisadi, ictimai və mədəni mərkəzlərin doğması və bu mərkəzləri mənsub edəcək ədəbi şəxsiyyətlərin yerləşməsi ilə bağlı bir məsələdir.

Daha doğrusu zorla iradə ilə olacaq şeylərdən deyildir."

B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, müxtəlif anlayışlar,

¹ Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi. "Maarif işçisi", 1926, N 5 (13), səh.28.

əldə edilən təcrübəvi biliklər praktiki dildə başqalarına dürüst çatmaqdan ötrü vahid istilahlarla - terminlərlə adlandırılmalıdır. Əks təqdirdə həyatda qazanılan bilik və təcrübəni məktəbyaşlı gələcək nəsə, habelə "yaşlı-başlı adamlara" da vermək çətin olar və bu mümkün olarsa da, beyndə nəqş edilə bilmədiyindən hafizədə uzun müddət qala bilməz.

Buna görə də istilahların əhəmiyyətindən danışarkən yazırdı: "İstilahların iki cəhətdən əhəmiyyəti vardır: 1) elmi 2) tərbiyəvi-təhsil.

İstilahların elmi-əhəmiyyəti burasındadır ki, hər hansı bir tədqiq nəticəsində fərq olunan hadisə, əldə edilən nəticə, yaxud çıxarılan qanun bir söz vasitəsi ilə təsbit edilməyi, müəyyən bir ad almadığı təqdirdə başqa onunla sinurdaş, ona yaxın hadisə və qanunla qarışmaq təhlükəsinə məruz qalır. Bu surətlə bir elmi əməliyyat istər hadisə, istərsə qanun olsun, təsbit etməklə, ona ad verməklə bir-birindən ayrılmaz.

Ümumiyyətlə, insan adını bilməyi şeyləri pək çapıq unuda bilər. Adlar şüurdan və zehni əməliyyəldən keçib hafizədə saxlanan fikirlərdir.¹

B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, təhsilin hamı tərəfindən anlaşılan terminologiyaya malik olması vacibdir. Alim sabit terminologiyaya sahib olan bir dili əsl ədəbi dil hesab etmişdir: "İstilahlar və təbirlərdən ibarət elmi bir dilə sahib olmasaydıq, bütün fikirləri bir taqım təqribi təsvirlərlə anlatmaq lazım gələcəkdi ki, bu surətdə, filosofanə" şerdən başqa bir şey meydana gələmməzdi".²

O, ədəbi dilin inkişafında istilah məsələsini əsas hesab edirdi ki, bunu da bu və ya digər elm sahələrində çalışın alimlərin yaradıcı səyləri nəticəsində əldə etmək

¹ Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi, "Maarif işçisi", 1920, N 5, səh.29.

² Yenə orada, səh.89.

mümkündür. Bu terminləri yarananlar dilin təkmilləşməsində, zənginləşməsində bilavasitə iştirak edirlər. Müəllif yazırdı ki, bir halda ki, belədir, onda bu və ya digər bir məsələni terminlərlə adlandırmaq kimi məsul vəzifə qarşıya çıxır. Çobanzadə yazırdı. "Əcəba bu elmi dili, elmi istilahları kimlər yapır? Bilirsiniz ki, cocuqların adlarını doğuranlar, heyvanların adlarını sahibləri verirlər. Elmi qazanclarımız da əsas və nəticə etibarilə, şüurlu və iradəli fəaliyyət və hərəkətimizin meyvəsidir. Binaən-əleyh bu qazancların adlarını da biz insanlar verə biləriz."¹

Terminlərin yaranmasında mənbələrin müəyyənləşməsi bu dövrdə əsas idi. I Türkoloji qurultayda B.Çobanzadə öz məruzəsində bunu müəyyənləşdirərək yazırdı: "Mən üç belə mənbəyə ayırıram: ümumtürk, ərəb-fars və Avropa dilləri."²

Çobanzadə hər bir anlayışın ayrıca qarşılığının olmasını zəruri hesab edərək yazırdı: "Biz dediyimiz kimi, elmi-terminologiyaya əlifba prinsiplərinə müsabəhdir. Orada hər səs ayrıca işarəsi olmasını tələb etdiyi kimi, terminologiyada da hər hansı bir anlayışın qarşılığı olaraq ayrıca bir söz - termin olmasını tələb edir." Deməli, terminlərin hər biri ancaq bir məna ifadə etməlidir.

B.Çobanzadə terminlərin yaranmasının iki mənbəyini müəyyənləşdirmişdir 1) ya ana dilindən: 2) yaxud əcnəbi dillərdən.

Müəllif ana dilinin hesabına yaranan terminləri iki cəhətdən qiymətləndirir: 1) qolaylıqla anlaşılması: 2) zehində başqa ana dili sözlərilə şəkilcə və səcə birləşərək təməlli surətdə yerləşməsi:

¹ Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi, "Maarif işçisi", 1920, N 5, səh.30.

² Чобанзаде Б. "О системе научной терминологии" (доклад прочитанный на I Всесоюзном тюрк.съезде. Стенографический отчет съезда. Баку, 1926, с.190-191.

Bununla yanaşı alınma terminlərin işlənməsini də zəruri hesab edərək yazır:

1) Artıq yeri budur ki, əcnəbi istilahlər ana dilini başqa sözlərinə görə həm xarici, həm də daxili tərəfdən ayrı bulduğundan daha capuq xatirədə qalır və müəyyən elmi məfhumların bələnməsinə daha ziyadə xidmət edirlər.

2) Bundan başqa, əcnəbi dillərdən alınacaq və yaxud yenidən qapılacaq olan istilahlər vasitəsilə insan başqa dillərdəki elmlərin istilahları ilə bağlanmış olur.

Lakin ana dilindən yapılan istilahlardakı üstünlüklər eyni əcnəbi əsasında qurulacaq istilahların nöqsanlarını təşkil edir."¹

Bununla belə bir də lüzumsuz olaraq alınma terminlərin işlənməsi tərəfdarı deyildi. B.Çobanzadə irsinin tədqiqatçısı A.Babayev yazır: «B.Çobanzadə elmin bu və ya digər sahələri üçün beynəlxalq miqyasda işlənən sözləri almağı tövsiyə etməkdə heç də dilimizi başqa dillərin termin və ibarələri ilə doldurmaq, onu anlaşılmaz bir dərəcəyə gətirmək niyyətində deyildi. Bunu biz onun müxtəlif çıxış və məqalələrində də görə bilirik. O həmişə dilimizi, istilahları yaradarkən ən əsas baza kimi götürməyi tövsiyə edirdi.»²

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadə terminlərin yaranma yolları və prinsiplərini müəyyənləşdirmək haqqında fikirlərini ardıcılıqla davam etdirmişdir.

B.Çobanzadə beynəlmiləl terminlərin dilə gətirilməsini zəruri hesab edərək yazırdı: "Elmin vətəni yoxdur, insan fikirləri arasında beynəlmiləl, cahanı olaraq doğrulan birinci əsər elmdir. Dünyanın hər yerində faydalı və doğru olmayan fikir elm sayıla bilməz. Bu elmin dili cahanı və beynəlmiləl olmalıdır. ... Bugünkü elmlərdə isə bu

¹ Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi. "Maarif" işçisi, 1926, N 5, səh.31

² Babayev A. «Bəkir Çobanzadə». B., 1998, səh.150.

cahanilik dildə də özünü göstərməkdədir. Texnologiya, meditsina, riyaziyyat kimi elmlərin dili doxsan faiz ümididir. Bir ingilis doktoru ilə bir türk, yaxud cin doktoru (hər üçü indiki əsrin doktorluq elminə vəqif olmaq şərtilə) bir-birini qolayca anlar və bir-birinə reseptlərini oxuya bilər."¹

Bununla belə bu terminləri formal cəhətdən qəbul etməyə etiraz edərək yazırdı: "Avropa terminlərinin olduğu kimi dilimizə qəbul etmək mümkün deyildir, çünki bizim məqsədimiz bugünkü ehtiyaclarımıza uyğun elmi bir dil yaratmaqdır. Bunun əksinə hərəkət etmək dilimizi boş yerə, hec bir müəyyən ehtiyaca bağlı olmayaraq Avropalaşdırmağa qeyrət etmək deməkdir."²

Çöründüyü kimi terminlərin işlədilməsi, yaradılması və başqa dildən alınması üçün müəyyən bir meyarın, kriteriyanı əsas götürmək lazımdır. Bu kriteriyalardan başlıcası terminin anlayışı dəqiq ifadə etmişdir. Bununla yanaşı termin aydın, anlaşılıqlı olmalı və dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

B.Çobanzadə terminləri vahid mənaya malik olmasını da əsas şərtlərdən hesab etmişdir. B.Çobanzadə Azərbaycan Terminologiya Komitəsinin sədri kimi terminologiyanın inkişafı üçün həm praktik, həm də nəzəri məsələləri ilə dərindən məşğul olmuşdur. O, bu müşahidələr əsasında terminlə sözün arasındakı fərqləri qruplaşdırmışdır: 1) İstilah zehni təhlil və tərkib nəticəsində müəyyən sistem altına alınmış bilik, məlumat dairəsində iştirak edən üsürlərin adıdır. Müəyyən sistem altına alınmış bilik üsürləri nədir? Elm və fənn dediyimiz şey də budur. Adi məlumatla elmi bir-birindən ayıran bu sistemdir. Məlum olduğu kibi, bu məlumatın işarətləri olan

¹ Çobanzadə B. İstilah terminoloji işləri. "Azərbaycanı öyrənmə yolu" jurnalı, 1930, N 4-5, səh.4.

² Yenə orada, səh.3-4.

addım da müəyyən sistemi əks etdirir, 2) Terminləri çox adam bilmir.

3) Adi sözlərlə terminlər arasında fərq bir tərəfdən danışq dilindəki sözlərin elmi dildə mənalarını dəyişmələri, digər tərəfdən istilahlaraın çox-cox süni olmasıdır. 4) Elmi istilahlara, bir dərəcəyə qədər hər dildə internasional bir mahiyyətdə olmaqla bərabər, zamanımızda hər elmdəki istilahlaraın müəyyən faizi bütün cahana miqyasında internasionaldır."

B.Cobanzadə terminologiyanaın zənginləşməsində canlı danışq dilini əsas mənbə hesab etmişdir. Çünki xalq bu və ya digər sahəyə aid olan terminləri öz milli təfəkkürünə uyğun şəkildə əsrlərlə cilalayır və təkmilləşdirir. Xalqın ümumi təfəkkürü isə eyni olduğundan bu dialektə aid olan terminlər başqa dialekt tərəfindən tez qavranılır. O yazırdı: "Lüğət-yəni bir dildə" bulunan sözlərin heyəti məcmusu tədqiq edilmədikcə, o dilin səs, şəkil, cümlə və məna dəyişmələri üzərində tədqiqlərdə bulunmaq mümkün deyildir. Demək ki, bir dilin elmi, əməli hansı məqsədlə olursa-olsun, tədqiqinə ilk addım lüğət tədqiqlərindən başlanmalıdır."¹

Bu illərdə Azərbaycan dilində xüsusən İctimai-siyasi terminologiya sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki Azərbaycan K/b/P MK-nın və BK-nın orqanı olan «Bolşevik» jurnalı hələ qurultay ərəfəsində Azərbaycan dilində İctimai-siyasi terminlərin işlədilməsini qaydaya salmaq məqsədilə geniş müzakirə açmışdı. Müzakirəyə H.Dadaşovun «Bolşevik» surnalının 1926-cı il 4-cü nömrəsində dərs olunmuş «Tarixi materializm nəzəriyyəsi» adlı məqaləsi və yenə həmin nömrədə dərc olunmuş «Elmi istilahaat məsələləri» adlı redaksiya məqa-

¹ Çobanzadə B. Lüğət və onun təşkili. "Azərbaycanı öyrənmə yolu", 1928, N 1, səh.16.

ləsi ilə başlanılmışdır.

«Bolşevik» jurnalı öz səhifələrində markisist fəlsəfəsinə aid məqalələr dərc etməklə bir tərəfdən kütlələri materializm nəzəriyyəsi ilə silahlandırmağı nəzərdə tuturdusa, digər tərəfdən Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlərin və xüsusən markisist fəlsəfəsinə aid terminlərin işlədilməsini qaydaya salmaq və bu işdə bir sabitlik yaratmaq məqsədini güdüdü. «Materialist metod», «istehsal qüvvələri», «istehsal münasibətləri», «fərdi təsərrüfat», «mülki məcəllə», «ictimai əsas», «məfkurəçi», «maddi mənfəət» kimi bir çox terminlər Azərbaycan dilində ilk dəfə olaraq «Bolşevik» jurnalı tərəfindən işlədilmişdir.

«Bolşevik» jurnalı nəzəri məsələlərə dair məqalələr dərc etməklə bərabər, xüsusi «Elmi istilahlər» səhifəsində ayrı-ayrı terminlərin izahını da verirdi.

Bu dövrdə terminlərdən bir çoxu rus dilindən kalka edilmişdi. Məsələn, rus dilindəki «самоуправление» termini Azərbaycan dilinə «öz» və «idarəetmə» sözləri vasitəsilə tərcümə olunub, «özünüidarəetmə», bəzən də «öz-özünə idarəetmə» şəklində işlədilirdi. Sonralar bu termin «özünüidarə» və «muxtariyyət» şəklində işlənmişdir.

1929-cu ildə nəşr olunan «Rusca-azərbaycanca lüğət»də beynəlxalq ictimai-siyasi terminlər Azərbaycan dilinə çox ehtiyatla gətirilirdi. Əksər hallarda beynəlxalq terminlərlə yanaşı Azərbaycan dilinə məxsus sözlər də işlədilirdi. Məsələn: revizionizm-təftişçilik, prezidium-rəyasət heyəti, pasivizm-sülhpərvərlik, partiya-fırqə və s.

Onlar belə hesab edirdilər ki, guya belə terminlərin alınması Azərbaycan dilinin öz müstəqilliyini və «milli təmizliyini» caxlamasına maneçilik törədəcəkdir. Azərbaycan dilinin tarixi göstərir ki, yüz illərdir bu dilə müxtəlif dillərdən çoxlu terminlər gəlməsinə baxmayaraq, o nə-

inki öz müstəqilliyini itirməmiş, əksinə daha da möhkəmlənmişdir.

Bu dövrdə elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrinə aid bir çox terminlər üçün Azərbaycan dilində qarşılıq müəyyənləşdirilməsində 1928-1929-cu illərdə görkəmli partiya və dövlət xadimi R.Axundovun ümumi redaktəsi ilə nəşr olunmuş «Ruscaturkcə lüğətin» böyük rolu olmuşdur. Bununla belə, həmin lüğətin özündə də bir sıra cəhətdən nöqsanlara yol verilmişdir.

Lüğətdə bəzi terminlər müxtəlif mənə verən bir neçə söz vasitəsilə tərcümə edilmişdir. Məsələn, «idealizm» termini iki variantda tərcümə olunmuşdur: 1. «idealist», 2. «fikriyyə fəlsəfəsi». Göründüyü kimi, burada tərcümənin ikinci variantı yanlışdır və terminin mənasını təhrif edir.

«Суверинитет» termini lüğətdə üç cür tərcümə edilmişdir: «hakimiyyət», «hökmranlıq» və «istiqlal», «triumf» sözü və həmçinin: «müvəfəqiyyət», «qalibiyyət» və «müvəffəriyyət» sözləri ilə tərcümə olunmuşdur.

«Агрегат» termini müxtəlif mənəli sözlə «koma», «uyğun», «qarışıq quruluşlu maşın» kimi tərcümə edilmişdir. Halbuki bu sözlərin heç biri aqreqat anlayışını vermir.

«Терапия» terminin «tibbin müalicə bəhsi» deyə tərcümə olunmuşdur. Burada da həmçinin dilimizdə işlədilən termin tərcüməsiz olaraq, yəni «терапия» şəklində saxlanılmalı idi. Eləcə də «физиотерапия» termini «təbii müalicə», «zootexnika» termini «heyvandarlıq elmi» deyə tərcümə edilmişdir.

Lüğətdə bir çox terminlərin qarşılığı çətin ərəb-fars sözləri ilə verilmişdir. Bunu aşağıdakı misallardan görmək olar. Anatom-təşrihçi, affiks-lahiqə, гигиена-hüfzüs-sihhə, обсервация-təəssüd, обсерватор-rasid, персонаж-əşxas, фольклор-xəlqiyyat, фольклорист-xəlqiyyatçı.

Lüğətdəki diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də ümumən qəbul olunmuş terminlərin tərcümə edilməsi idi. Məsələn: агрономия-ciftçilik, ziraətin nəzəriyyat qismi; археология-asari,ətiqə; корректор-müsəhhih, корректура-təshih, субстанция-zat, универсал-fərman, təmimnamə; феодал-dərabəyi, феодализм-dərabəylik, ентомолог-həşərat mütəxəssisi, ермитраж-zaviyə, совмөə və s.

Bu tipli nöqsanlara 1929-cu ildə nəşr edilən «Orfoqrafiya lüğəti»ndə də yol verilmişdir. Lüğətə ərəb, fars və osmanlı dillərinə məxsus elə sözlər salınmışdı ki, onların mənasını ziyalı təbəqəsi belə başa düşmürdü. Məsələn: «əlyafə-saviyyə», «layətəcəzza», «izməhlal», «zusəfhə-teyn», «süfəha», «təlmih», «səfayin», «ənvə», «süləha» və s.

Lüğətdə Azərbaycan dilinə yabançı olan, mənası başa düşülməyən belə söz və terminlərin verilməsi terminologiyanın inkişafını ləngidirdi.

1928-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı yanında Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi təşkil olunduqdan sonra terminologiya ilə əlaqədar bütün işlər həmin idarəyə tapşırılmışdır.

Ölkəni sənayeləşdirmək məqsədi ilə mütəxəssis kadrların hazırlanması, ali məktəblərdə ana dilində tədris olunan fənlərin sayının getdikcə artması, terminologiya məsələsini yenidən zəruri bir məsələ kimi qarşıya qoydu. Terminologiya məsələsini praktik və elmi əsaslarla həll etmək üçün Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi yanında Dövlət Terminologiya Komitəsi təşkil olundu. Komitə 1929-cu ilin əvvəllərində fəaliyyətə başladı. Bu Azərbaycan dili terminologiyasının tarixində yeni bir mərhələ idi. Terminologiya Komitəsi bir sıra praktik məsələləri həll etdikdən sonra 1930-cu ilin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yanına köçürülmüş, burada iş aparmağa başlamışdır. Həmin məqsədlə də Ko-

mitə respublikamızın ali məktəblərində çalışan mütəxəssislərdən bir çoxunu öz ətrafına toplamışdı. Terminologiya Komitəsi üç bölmədən və bir bürodan ibarət idi. Terminologiya ilə sıx əlaqədar olan, Azərbaycan məktəbləri və mətbuatı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edən orfoqrafiya məsələləri də o zaman Terminologiya Komitəsinə həvalə edilmişdi. Komitədə daimi işçilərdən əlavə xüsusi məsləhətçilər və termin toplayanlar da vardı.

Terminlər əvvəlcə müvafiq bölmələrdə müzakirə olunur, sonra isə Terminologiya Komitəsinin təsdiqinə verilirdi. Həmin dövrdə Terminologiya Komitəsi hazırladığı on minə qədər sözdən ibarət termin materialını müxtəlif elm sahələri üzrə bülleten şəklində nəşr etmişdi.

Terminologiya Komitəsi qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoymuşdu:

1. Terminlər yaratmaqla bərabər, Azərbaycan elmi-ədəbi dilini də yaratmaq. Bununla əlaqədar aşağıdakı problemləri həll etmək:

2. Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını təşkil edən dialekti müəyyənləşdirmək.

3. Azərbaycan dilində terminlər yaradılarkən üç mənbəyə əsaslanmaq: a) Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə; b) Avropa dillərinə; v) ərəb-fars dillərinə.

Birinci mənbə – Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi əsasında terminlər yaratmaq üçün respublikanın müxtəlif yerlərinə xüsusi ekspedisiyalar göndərmək yolu ilə material toplayıb, tədqiq etmək.

Avropa dillərindən bir mənbə kimi istifadə edərkən iqtisadi-mədəni amilləri və Azərbaycan dilinin xüsusiyyətini nəzərə almaq.

Ərəb-fars dillərindən bir mənbə kimi istifadə edərkən yalnız canlı danışmaq dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözləri saxlamaq, yeni terminlər götürmək.

- 3) Terminlərin düzgün yazılışı böyük əhəmiyyət kəsb

etdiyi üçün onların orfoqrafiyasına diqqət yetirmək.

4) Vaxtı ilə İstilah Komissiyası tərəfindən toplanılmış terminoloji materialları yenidən diqqətlə öyrənmək; bütün mətbuat işçilərinin və tərcüməçilərin fəaliyyətini Komitənin işinə cəlb etmək.¹

Terminologiya Komitəsinin hüquqlarını genişləndirmək məqsədi ilə 1929-cu ilin may ayının 22-də Azərbaycan Xalq Komissarlar Şurasının «Yalnız Xalq Maarif Komissarlığı təsdiqindən keçmiş elmi istilahlara nəşriyyat və məktəblərdə məcburi surətdə tətbiq edilməsi haqqında» xüsusi qərar verildi. Qərarda yazılırdı: «İstilah Komitəsi tərəfindən tərtib edilib Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən təsdiq və «İstilah Komitəsi bülleteni» adı altında nəşr edilmiş istilahlara müəsisələr, təşkilat və xüsusi şəxslər tərəfindən türk dilində nəşr edilən bütün təlim kitablarında, təlim vəsaitində, elmi-fənni və fənni-populyar nəşriyyatda və başqa ədəbiyyatda, habelə türk dilində olan məktəblərdə məcburi surətdə tətbiq edilsin». (A.S. Ş.S. əmr və qanunlar külliyyatının 1929-su il tarixli 12-ci nömrəsinin 200-cü maddəsi).

Terminologiya Komitəsinin əsaslandığı prinsiplər həmin dövrdə nəşr edilmiş «Nəzəri mexanikadan istilahlıq lüğəti»ndə, «Elektrotexnika istilahları»nda, «Riyaziyyat terminləri»ndə və başqa lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, «Nəzəri mexanikadan istilahlıq lüğəti»ndə:

1. Beynəlxalq terminlər -Teleqraf, telefon, induksiya, diaqonal, deformatsiya, dinamomaşın kimi internasional hüquq qazanmış terminlər Azərbaycan dilində olduğu kimi qəbul edilmişdir.

2. Azərbaycan dilində qarşılığı olan ərəb terminlərinin əvvəlki kimi ərəbcəsi deyil, azərbay-

¹ İstilah Komitəsinin bülleteni. №1, Bakı, ADEQİ Nəşriyyatı, 1938.

cancası götürülmüşdür; məsələn: cəm yerinə - «toplama», təqsim yerinə –«bölmə», mühit yerinə – «çevrə», zaviyə yerinə –«bucaq», müsəlləs qaimətüzzaviyə mütəsavissüsaqeyn yerinə –«ikizilli musavi düz üçbucaq», cərəyani-mütənavib yerinə – «dəyişən cərəyan», hərəkəti-intiqalə yerinə –«irəliləmə hərəkəti», qüvveyi-məzdəvcə yerinə –«qoşa qüvvətlər» və s.

3. Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığı olmayan və beynəlxalq hüquq qazanmamış terminlərin o vaxta qədər işlədilmiş ərəbcələri götürülmüşdür; məsələn: zil, qüvvət, hesab, cərəyan, hərəkət, sürət, məsafə, zaman, təcil, qanun və s.

4. Kalka üsulundan az istifadə olunmuş, terminin ifadə etdiyi anlayışın özü və dilin xüsusiyyəti nəzərə alınaraq bəzən eyni bir terminin qarşılığı müxtəlif yerlərdə müxtəlif şəkildə verilmişdir. Məsələn, əvvəllər «закон сохранения материи» terminin «maddənin məhfuziyyət qanunu» deyə tərcümə edilirdisə, həmin lüğətdə terminin mənası nəzərə alınaraq «maddənin itməməsi qanunu» şəklində tərcümə olunmuşdur. Lüğətdə «газовые клещи» termini «qaz kəlbətini» şəklində deyil, alətin gördüyü iş nəzərə alınaraq «boru kəlbətini» şəklində tərcümə olunmuşdur.

5. Ayrı-ayrı terminlər üçün Azərbaycan dilində müvafiq qarşılıq olmadıqda başqa türk dillərinə də müraciət edilmişdir.

Bu prinsiplər aydın şəkildə göstərir ki, terminoloji sistem yaradıcılıq yoluna düşmüşdür.

30-cu illərdə Azərbaycan dilinin terminologiyası şaxələnmiş, daha çox qol-budaq atmış, müxtəlif sahələri əhatə etmişdir. Artıq bu dövrdə Azərbaycan dilində elm və texnikanın əsas sahələri üzrə terminologiya inkişaf et-

məyə başlamışdır. Ölkəmizdə sənaye və kənd təsərrüfatının sürətli inkişafı, istehsalatın mexanikləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra passiv terminlər aktiv terminlərə çevrilmişdir. Dövri mətbuatda, bədii əsərlərdə yeni həyat tərzini əks etdirən terminlər daha geniş şəkildə işlədilməyə başlanmışdır.

Bu dövrdə ümumi əhəmiyyət kəsb edən «aparat», «avtomat», «elektrik», «mexanik», «maşın», «traktor» kimi terminlər daha çox işlənirdi. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaradılan «metalkəsən», «toxumsəpən», «toxumtəmizləyən», «otçalan», «soyuducu» kimi terminlər isə adi məişət sözlərinə çevrilməyə başlamışdı.

30-cu illərin əvvəllərində Azərbaycan dilində bir çox texniki terminlərin sabitləşməsində və ümumiyyətlə texniki terminologiyanın qaydaya düşməsində lüğətlərin böyük rolu olmuşdur. Həmin lüğətlər 30-cu illərə qədər dilimizdə texniki terminlərin yaradılması sahəsində görülən işlərin yekunu idi.

Lüğətlərin konkret sahələri əhatə etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dilində texniki terminologiyanın inkişafını, terminologiyada hansı dəyişiklərin baş verdiyini və bu dəyişikliklərin hansı istiqamətdə getdiyini aydın görmək olar.

Bununla belə, ictimai təcrübədən doğan bir meyl-texniki terminləri başqa dillərdən tərcüməsiz almaq, yaxud Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına uyğunlaşdırmaq yolu ilə almaq meyli lüğətlərdə üstünlük təşkil edirdi.

1929-cu ildən sonrakı dövrdə isə bu meyl dəyişmişdir, Azərbaycan dilinin elmi-texniki terminlərlə zənginləşdirilməsi üçün hər cür şərait yaranmışdır.

Elmi-texniki terminologiyanın inkişafı ilə əlaqədar bu sahədə mövcud olan dublet terminlər də tədricən dildən çıxarılır, texniki terminlər unifikasiya edilirdi. Belə ki, texnika sahəsində eyni anlayışın ifadəsi üçün işlənən

«tarazlıq-müvazinət-bərabərlik» terminlərindən 30-cu illərdə Azərbaycan dilində «tarazlıq», «maqnit-ahənrüba» terminlərindən – «maqnit»; «tel-sim-məftil» terminlərindən – «məftil»; «nasos-tulumba», terminlərindən – «nasos»; «vint-vində» terminlərindən – «vint»; «nəqliyyat-tarnsport» terminlərindən-«nəqliyyat» termini sabitləşmişdir.

1935-ci ildə fizikaya¹, 1940-cı ildə dəmiryol nəqliyyatına 1942-ci ildə isə dənizçiliyə aid terminoloji lüğət nəşr edilmişdir. Şübhəsiz, Azərbaycan dilində terminologiyanın təkmilləşməsində bu lüğətlər müsbət rol oynamışdır. Məsələn, «Dəmiryol transportu terminləri lüğəti» həm daha çox termini əhatə etməsi, həm də o vaxtadək dilimizdə şərti şəkildə işlədilmiş bir sıra texniki terminlərin dəqiqləşdirilməsi cəhətindən əhəmiyyətli idi. Bu lüğət tərtibi prinsiplərinə görə əvvəlki lüğətlərdən fərqlənirdi. Lüğətdə əvvəlcə rus dilinə məxsus terminlər verilmiş, sonra isə həmin terminlərdən hər birinin Azərbaycan dilindəki konkret qarşılığı göstərilməklə mənası izah edilmişdir.

Məsələn: «Avtomat (avtomatik)-avtomat. 1. öz-özünə işləyən; 2. maşın və ya aparatın lazımı hərəkəti içərisindəki mexanizmlər vasitəsilə öz-özünə əmələ gətirməsi.

Авария-авариya. 1. Maşın hissələrinin mexaniki pozğunluğu və sınıqlığı nəticəsində hərəkətin və işin dayanması; 2. yol pozğunluğu nəticəsində vaqonun yoldan çıxması, sınması və i.a.

Məlum olduğu kimi, eyni bir termin müxtəlif anlayışları ifadə edə bilər. Lüğətin tərtibçiləri ayrı-ayrı terminlər haqqında izahat verərkən belə bir cəhəti nəzərə almış, əvvəlcə onların ümumi mənasını, sonra isə bilavasitə də-

¹ M.Abdullayev. Fizika terminləri. XV kitab, Bakı, SSRİ EA Zaqafqaziya Filialı, Azərbaycan şöbəsi nəş-tı, 1935.

miryol texnikası sahəsindəki mənasını göstərmişlər.

«Dənizçilik terminləri lüğəti»ndə isə diqqəti cəlb edən cəhət terminlərin izahı ilə yanaşı, əyani materialların da (terminlərin aid olduğu cihazların, alətlərin şəkilləri) verilməsi idi. Lüğətin belə bir prinsip əsasında qurulması terminlərin mənimsənilməsini və yadda saxlanılmasını xeyli asanlaşdırır.

Əlbəttə, bu dövrdə texniki terminologiya sahəsində nöqsanlar da az deyildi. Lakin bəzən lüğətlərdə bir sıra terminlər ya sadəcə olaraq rus dilindən tərcümə edilir, ya da ki, əsası olmayan sözlərlə verilir. Məsələn, rus dilindəki «kатушка» sözü dilimizdə «makara», «qarqara», «bobin» və «kатушка» şəklində işlədilir ki, bunlardan da heç biri düzgün deyildi. «Самоиндукция» sözü üç şəkildə: «öz-özünə induksiya», «avtoundiksiya» və «özünəindiksiya» şəklində işlənirdi. Belə yanlışlığın səbəbi terminologiyada məfhumların, düzgün müəyyənləşdirilməməsi idi.

Bəzən də dilimizdə işlədilən bəzi terminlərin elmi mənası ilə hərfi mənası arasında dərin bir fərq özünü göstərirdi. Məsələn, «сила тока» dilimizdə «cərəyan şiddəti» ya da «cərəyan qüvvəsi» kimi işlənirdi. Halbuki bu məfhumun fiziki mənası nəzərə alındıqda ikinci termini düzgün hesab etmək olmaz. «Cərəyan şiddəti» adlandırılan kəmiyyət vahid zamanda keçiricinin en kəsiyindən keçən elektrikin miqdarını göstərir. Öz mənası etibarilə bu kəmiyyət «cərəyan qüvvəsi» olmayıb, yalnız «cərəyan şiddəti» kimi ifadə edilməlidir.

Termin üçün Azərbaycan dilində müəyyənləşdirilən qarşılığı o zaman dürüst hesab etmək olar ki, qarşılıq həmin söz-terminin formasını deyil, məzmununu versin. «Сила тяжести» termini «ağırılıq qüvvəsi» əvəzinə uzun müddət «cazibə qüvvəsi» kimi işlədilmişdir. Halbuki cazibə qüvvəsinin rus dilindəki dəqiq mənası «сила прият-

жения»-dır. Rusca «двигатель внутреннего горения» «daxili yanacaq mühərriki» kimi tərcümə edilirdi. Əslində isə bu termin «daxili yanma mühərriki» şəklində işlədilməli idi. Fərq orasındadır ki, «yanacaq» rus dilindəki «топливо» mənasına uyğun gəlirdi halda, «yanma» sözü prosesini göstərərək «горения» termininin mənasını daha dəqiq ifadə edir.

Bu dövrdə Azərbaycan dilində xüsusən tibb terminologiyası sahəsində əsaslı dəyişmələr baş vermişdir. Çünki 30-cu illərdə respublikada ümumiyyətlə tibb elmi sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Bundan əlavə, Terminologiya Komitəsinin heyətində Azərbaycan dilini də mükəmməl bilən yüksəkixtisaslı tibb mütəxəssisləri fəaliyyət göstərirdilər. Komitənin işçilərindən prof. K.Balakişiyev, prof.İ.İsmayılzadə, prof.M.Ə.Əfəndiyev, prof. G.Qurbanov və başqaları tərəfindən tibb elminin ayrı-ayrı sahələrinə aid bir sıra terminoloji lüğətlər tərtib edilmişdi. Adları qeyd olunan müəlliflərin lüğətləri tibb terminologiyası sahəsindəki mövcud hərcmərcliyi aradan qaldırmağı, bu işdə bir sabitlik yaratmağı, Azərbaycan dilində tibb elminin inkişafına və tərəqqisinə yardım göstərməyi nəzərdə tuturdu.

Bu terminoloji lüğətlərdə aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmışdır:

1. Beynəlxalq hüquq qazanmış sözlər olduğu kimi qəbul edilmişdir; məsələn: abses, aksentasiya, amöb, amiloid, antipirin, aptek, aritmiya, anatom, operasiya və s.
2. Bəzi terminlərin həm latınca, həm də azərbaycancası qəbul edilmişdi; məsələn: absorbsiya-hopma; akkomodasiya-uyğunlaşdırma; alveol-yuva-cıq və s.
3. Bəzi terminlərin yalnız latın dilindəki forması qəbul edilərək, mötərizədə Azərbaycan dilində

izahı verilmişdir; məsələn: akromekaliya (bir və ya bir neçə sümüyün həddindən artıq böyüməsi); «ангиома» (damarlardan əmələ gəlmə şiş); «апирексија» (isitmənin üşüməsiz-qızdırmasız dövrü) və s.

4. Bəzi terminlər üçün qarşılıq bilavasitə Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaradılmışdır; məsələn: «замазка»-yaхı, «ткань»-toxuma, «надкостница»-sümük üstlüyü, «апоплексия»-vurğun; «промесность»- aralıq və s.

5. Dilimizdə qarşılığı olan və xalq arasında yayılmış terminlərin o vaxta qədər olduğu kimi ərəbcəsi və farsçası deyil, azərbaycancası götürülmüşdür; məsələn lüğətlərdə «kərniyə» yerinə – «buynuz», «rəhim» yerinə –«uşaqlıq», «məhbil» yerinə –«uşaqlıq yolu», «səratən» yerinə –«xərcəng» işlədilmişdir.

6. Tibb terminologiyası sahəsində daha çox işləklilik hüququ qazanmış və əvəzində işlədilmək üçün Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığı olmayan ərəb və fars sözləri saxlanılmışdır; məsələn: восстановление-iltihab, барабан-təbil, плечо-bazu, давление-təzyiq, болезнь-xəstəlik və s.

7. Bəzi terminlər yerinə görə iki, bəzən də üç sözlə verilmişdir; məsələn: «насмотрк»-zökəm, тумов; «язва сибирская», риссə,qarayara; «атресия»-bitişmə, tutuşma, bütövlük və s.

8. Bəzən də rus dilinə məxsus bir neçə terminin qarşılığı Azərbaycan dilində yalnız bir sözlə göstərilmişdir; məsələn: «гибкость», «эластичность»-elastiklik; «горячка», «согревание»-qızdırma, «детство», «матка»-uşaqlıq və s.

Bu lüğətlərdə alınma terminlərət çox müraciət edilmişdir. Rus və Avropa dillərindən alınan terminlər müəyyən dərəcədə danışıq dilinə daxil olmuş və bu ter-

minlər köhnə məişət terminologiyası ilə «rəqabət aparmağa» başlamışdır. Məsələn, «isitmə», «titrətmə», «zökəm», «nüzmə», «şəfaxana», «davaxana», «əcaxana» terminləri tədricən öz yerini «malyariya», «qrip», «ambulatoriya», «apteka» terminlərinə vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələri geniş şəkildə öyrənilməyə başlanılmışdır. Bunun nəticəsində «Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti»nin nəşr edilməsi tibb və təbiyyat elmlərinin terminologiyasının daha da təkmilləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə xalq dilindən ayrı-ayrı sözlər götürülüb tibb, botanikaya, zoologiyaya və başqa sahələrə aid terminoloji lüğətlərdə xüsusi terminlər kimi işlədilir. Belə bir cəhəti «Ümumi əkinçilik terminləri»ndə (Bakı, 1931), «Torpaqşünaslıq terminləri»ndə (Bakı, 1931), «Rusca-türkcə insan fiziologiyası terminləri»ndə (Bakı, 1935), «Rusca-Azərbaycanca botanika terminləri»ndə (Bakı, Azərnəşr, 1939) və bir sıra başqa lüğətlərdə aydın görmək olar.

Buna baxmayaraq, yalnız xalq dili əsasında terminlər yaratmaq təşəbbüsü uzun sürməmiş, rus dilində və başqa dillərdə olan elmi ədəbiyyatın təsiri altında Azərbaycan dilində nəşr edilən əsərlərdə də rus və Avropa terminlərinin sayı getdikcə artmağa başlamışdır.

Terminoloji işin genişlənməsində 1931-ci ildə Bakıda çağırılmış dil konfransının da müəyyən rolu olmuşdur. Həmin konfransda başqa məsələlərlə yanaşı, termin yaradıcılığı məsələləri də müzakirə edilmiş, terminoloji lüğətlərin tərtibi üçün aşağıdakı prinsiplər irəli sürülmüşdür: 1. elmi terminlər ən əvvəl xalq dilinə tərcümə olunsun; 2. tərcüməsi mümkün olmayan internasional terminlər qəbul edilsin; 3. ədəbiyyat və elm aləmində keçmişdə istifadə olunmuş terminlər saxlanılsın; 4. Sovet İttifaqında sosializm quruluşu ilə bağlı olaraq yaranmış

terminlər eynilə qəbul edilsin.

Lakin bəzi lüğətlərdə bu prinsiplər gözlənilməmişdir. Xüsusilə 1932-ci ildə nəşr olunan «Fəlsəfə terminləri» adlı lüğət diqqəti cəlb edir. Lüğətdə 2136 termin verilmişdir. Məsələn: abstraksiya, anarxizm, anarxist, bazis, atribut, ateizm, asket, asketizm, idealizm, filosof, dialektika, antoqonizm, dualizm, və s.

«Fəlsəfə terminlərin»də yeri gəldikcə rus və beynəlmiləl terminlərin Azərbaycan dilindəki yaxın ekvivalentləri də verilmişdir. Məsələn: «базис-bazis-təməl»; «атеизм-ateizm-allahsızlıq, dəhriilik-mülhidlik», «материя-materiya-maddə» və s. verilən terminlərdən birincilər – «bazis», «asketizm», «abstraksiya», «ateizm», «materiya»-Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş və hazırda da fəlsəfi anlayışları ifadə edən terminlər kimi işlənməkdədir.

Bununla belə bu lüğət («fəlsəfə terminləri») ehtiyacı tam şəkildə ödəyə bilmədi. Belə ki, «Fəlsəfə terminləri»ndə bəzən rus dilinə məxsus iki və daha artıq terminin qarşılığı bir sözlə verilmişdir. Məsələn, lüğətdə iki müxtəlif fəlsəfi kateqoriyanı bildirən «материя» və «вещество» terminləri Azərbaycan dilinə «maddə» sözü ilə tərcümə edilmişdir. Halbuki fəlsəfi termin olan materiya sözünü Azərbaycan dilində də tərcüməsiz işlətmək, «вещество» terminini isə «maddə» sözü ilə tərcümə etmək mümkün idi.

«Fəlsəfi terminləri»ndə «mayeyi-həyat», «isbatilahi», «vahidi-qiyasi» kimi bir çox tərkiblər işlədilmişdir ki, bunlar da Azərbaycan dili üçün yad idi.

Bu dövrdə mətbuatda bəzi köhnə terminlər əvəzinə bilavasitə Azərbaycan dilinin öz sözlərindən terminlər yaratmaq təklifi irəli sürülürdü. «Kommunist» qəzetində şübhəsiz belə təkliflərin verilməsi Azərbaycan dilində termin yaradıcılığına müəyyən təsiri olmuşdur. Bu qayda

ilə dilimizdə bir sıra terminlər yaradılmışdır. Məsələn, fəlsəfi terminlər olan «dünyagörüş», «dünyabaxış» məhz həmin yolla yaradılmış terminlərdir. Lakin bu prinsipə ardıcıl əməl edilməmişdir. Çünki çox zaman neologizmlərlə purizm yolu ilə yaradılan terminlər qarışdırılırdı. Bəziləri yeni terminlərin yaradılmasını «purizmə qayıtmaq» kimi qiymətləndirirdilər.

Xüsusən də rus-Avropa terminlərindən istifadə məsələsini birtərəfli başa düşərək, bu sahədə ciddi səhvlərə yol vermişlər. 30-cu illərin axırlarına yaxın dilimizdə rus-Avropa terminlərinə həddindən artıq üstünlük verilmiş, nəticədə ehtiyac hiss edilməyən bir çox terminlər elm, texnika və mədəniyyət sahələrinə gətirilmişdir. 1937-ci ildə nəşr olunmuş «Rusca-Azərbaycanca ictimai-siyasi terminlər» lüğətində bunu aydın görmək olar.

Lüğətdə həm Azərbaycan dilinin öz sözlərindən, həm də Avropa dillərinə məxsus sözlərdən istifadə edilmişdir.

Məsələn:

1. Varlıq, sonsuzluq, maddə, şey özündə, şey bizim üçün, məkan, həqiqət, ruh, keyfiyyət, zərurət, idrak, səbəbiyyət, gerçəklik, şüur, qanunauyğunluq, istisna: səbəb, nəticə və s.

2. Metafizika, materiya, forma, sintez, pozitivizm, konflikt, kosmopolitizm, konsessiya, kooperativ, kooperasiya, svinifest, mandat, materialist, metafizik, mexanizm və s.

Lüğətdə terminlərin yaradılmasında kalka üsulundan daha çox istifadə olunmuşdur.

Lüğətdən aydın olur ki, onun tərtibçiləri bəzən yanlış mövqə tutmuş, illərdən bəri dilimizdə işlədilən və hamı tərəfindən asanlıqla başa düşülən bir çox ictimai-siyasi terminləri dilimizdən çıxartmağa, onları rus dilindən və başqa dillərdən alınma sözlərlə əvəz etməyə çalışmışlar. Nədənsə lüğətdə «nəzəriyyə»ni - «теория», «tarix»i -

«история», «müəllif»i - «автор», «layihə»ni - «проект», «iqtisadiyyat»ı - «экономика», «nümayəndə»ni - «делегат», «sənəd»i - «документ», «təlimatçı»nı - «инструктор», «namizəd»i - «кандидат», «vətənpərvərli»yi - «патриотизм», «mükafat»ı - «премия», «iqtisadçı»nı - «экономист» termini ilə əvəz etmək təklif olunurdu.

Lüğətdə rus dilindəki «исторический материализм» termininin qarşılığı «историк материализм», «материализм экономический» terminin qarşılığı isə «экономик материализм» şəklində verilmişdir.

Şübhəsiz, terminologiyada belə bir prinsipin tətbiq edilməsi ana dilinin həlledici rolunun nəzərə alınmaması ilə əlaqədar idi.

1939-cu ildə «Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğəti» nəşr olundu¹. Bu lüğətdə ərəb dilinə məxsus bir çox dilçilik terminləri Azərbaycan sözləri ilə və beynəlxalq terminlərlə əvəz edilmişdir. Məsələn: «zəmir-əvəzlik», «müfrəd-təxəl», «lahiqə-şəkilçi», «sövtiyyat-fonetika», «şəkliyyat-morfologiya», «sərf-nəhv-qrammatika», «təmsil-assimilyasiya» və s.

Bununla belə «Rusca-Azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğətinə»də də alınma terminlər üstünlük təşkil etmişdir. Məsələn: «alveolyar», «amorf», «linqvistika», «velyarizasiya» və s. Hətta imla sözü «diktant», «əlifba» isə əlifba kimi verilmişdir.

Beləliklə, «...dilimizdə olan ərəb-fars sözləri köhnəliyi əks etdirir, dilimizi geriyə çəkir, dilimizin inkişafı və mədəni bir dil halına gəlməsi üçün rus-Avropa sözlərini külli miqdarda dilə daxil etmək lazımdır-deyə yersiz olaraq və ədəbi dilin heç bir ehtiyacı olmadan saysız-

¹ D.Quliyev.Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika terminləri. Bakı, Azərnəşr, 1939.

hesabsız əcnəbi sözlər işlədilirdi¹».

Bu dövrdə lüğətlərdə, elmi əsərlərdə bir çox terminlərin dilimizdə müvafiq qarşılıq olmasına baxmayaraq, terminlər rusca necə işlədilirsə, eləcə də Azərbaycan dilində işlədirdilər. Məsələn: geometriya, algebra, exo, puls, kerosin, kalendar, territoriya, uklon, reaksiya, revolyusiya, evolyusiya, agitasiya, produksiya, aristokratiya, qeoqrafiya, adres, proporsional, kultura, kritika, premiya, epoxa, muskul, prosent, xolera, slesar, arifmetika kimi bir çox terminlər Azərbaycan dilində də işlədilirdi. Böyük Vətən müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar hərbi-siyasi vəziyyəti əks etdirən anlayışları bildirən terminlər dilimizdə daxil olaraq geniş şəkildə işlənməyə başladı.

Bu terminləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Hərbi texnika və avadanlıqların adlarını bildirən terminlər: mərmə, qumbara, mərmə, mina, avtomat, plemiyot, qırıcı təyyarə, qranat, aviasiya bombası, əl pulemyotu, dəzgah pulemyot.

2. Peşə, rütbə, vəzifə adlarını bildirən terminlər: serjant, leytenant, general, tankçı, avtomatçı, kəşfiyyatçı, soldat, rabitəçi, zenitçi, mayor, admiral, yefreyter, komandir və s.

3. Hərbi hissələrin adlarını bildirən terminlər: diviziya, qvardiya, rota, ştab, bölmə, hissə, tank briqadası, atıcı diviziya, süvari diviziya, tank bölməsi, səhra poçtası və s.

4. Hərbi əməliyyatla bağlı terminlər: menecer, blindaj, hərbi obyekt, qərb cəbhəsi, ambrazura, döyüş lageri, döyüş manevrləri, hücum uçuşu, ön cəbhə və s.

Göründüyü kimi müharibə dövründə rus dilindən

¹ Şirəliyev M.A. İstilahlər yaradılmasındakı əsas prinsiplər. «Azərbaycan SSR EA Dil İnstitutunun əsərləri». I c. 1947, səh.27.

alınma terminlər dilimizdə daha çox işlənməyə başlandı.

1944-1960-cı illər. 1944-cü ildə Bakıda dil konfransı çağırıldı. M.Ş.Şirəliyevin həmin konfransdakı məruzəsinə terminologiya sahəsində yol verilmiş nöqsanlar göstərilir və ehtiyac olmadan əcnəbi sözlərin gətirilməsi prinsipi zərərli bir prinsip kimi tənqid edərək yazırdı ki, Azərbaycan dilinin ruhuna uyğun olmayan, ehtiyac hiss edilməyən əcnəbi sözləri dilimizdən təmizləmək lazımdır.

Dil konfransında elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminlərin hansı mənbələr əsasında yaradılması məsələləri də müzakirə edilirdi. Müzakirə vaxtı üç mənbədən istifadə etmək təklif olunmuşdur: 1. xalq dilindən; 2.ərəb və fars dillərindən; 3. rus və Avropa dillərindən. Bu məsələlər uzun müddət Kommunist qəzetində müzakirə olunmuşdur. «Təmiz və zəngin ədəbi dilimiz uğrunda» məqalədə yazılırdı: «heç bir zəruriyyətdən irəli gəlməyən və yalnız qarşılığını tapmaq mümkün deyil» pərdəsi altında dilimizə yerləşdirilmiş olan sayısız-hesabsız əcnəbi sözləri dar bir süzgəsdən keçirib, yaramayanları atmaqla bərabər, başqa sözlə verilməsinə imkan və lüzum olmayan materializm, proletariat, kapital, renta və s. kimi siyasi-ictimai istilahlara, yaxud bir sıra fəlsəfə, riyaziyyat, fizika, kimya, kənd təsərrüfatı istilahlarına qarşılıq axtarmaq fikrinə düşməməliyik».¹

Terminologiya sahəsində ehtiyac olmadan alınma sözlərin işlədilməsi bir tərəfdən ədəbi dilin ahəngdarlığını pozur, anlaşılmaz bir hala gətirilməsinə səbəb olurdu, digər tərəfdən xalq dili ilə ədəbi dil arasında uçurum yaradırdı. Bunu duyan, görən ziyalılar «...Çoxdan bəri klassik ədəbiyyatımızda, elmlərimizdə işlədilən və mənimsə-

¹ «Kommunist» qəz., 1944, №34.

nilmiş istilahlara öz yerinə yatırılmalıdır».¹ Bu prinsipi birtərəfli bütünlüklərə şamil etmək olmazdı. Bu məsələyə birtərəfli yanaşılırdı. Bu birtərəfli yanaşma bir sıra lüğətlərdə özünü göstərir. «İctimai-siyasi istilahlara» adlı lüğət² əvvəl nəşr olunmuş eyni adlı lüğətə nisbətən daha bitkin lüğət idi. Əvvəlki lüğətdə daha çox rus və Avropa dilindən keçən terminlər əvəzinə dilimizdə işləklik qazanmış, başa düşülən terminlər verilmişdir. Məsələn, respublika-cümhuriyyət, kapital-sərmayə, antaqonizm-təzad, amnistiya-əfvi ümumi terminləri əvəz edilmişdir. Bununla belə lüğətdə rus və Avropa dillərinə məxsus bəzi terminlərin qarşılığı iki və daha artıq dublet təşkil edən terminlərlə verilmişdir. Məsələn, atmosfer-fəza, mühit, hava; ideya-fikir, qayə; intellekt-ağıl, zəka, idrak; analoqiya-oxşarlıq, müqayisə; instikt-şövqi-təbii, hiss və s.

Lakin tədricən də olsa terminologiyada bu nöqsanlar aradan qaldırılırdı. Müzakirə prosesində Azərbaycan dili terminologiyasının sonrakı inkişafı üçün əsas mənbə ana dili götürülürdü: «İstilahları mümkün qədər öz dilimizdə düzəltməliyik. Buna imkanımız var, çünki dilimiz lazımı dərəcədə zəngindir. Lakin bu zənginlik çox təəssüf ki, hələ dağınıq haldadır, hələ ədəbi dilimizə girən sırf Azərbaycan sözləri xalq arasında işlənən sözlərin çox az faizini təşkil edir. Bu sözləri toplamaq və yararlılarından istifadə etmək, vətəndaşlıq hüququ qazandırmaq lazımdır. Beləliklə, biz istilahlara məsələlərini (xüsusən zoologiya və botanika sahələrində) müəyyən dərəcədə asanlaşdırmış olarıq».³

Bu dövrdə terminologiyayı inkişaf etdirmək üçün xalqın dilində olan zəngin lüğət ehtiyatını toplayıb öy-

¹ Ədəbi dilimizin zəruri məsələləri. «Kommunist» qəz., 28 fevral, 1944.

² SSRİ EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu. B., 1944.

³ Elmi istilahlarımız haqqında. «Kommunist» qəz., 19 aprel, 1944

rənmək və tətbiq etmək zəruri bir problem kimi qarşıya qoyulurdu. Lakin bu təkliflərə müzakirələrə baxmayaraq terminoloji lüğətlərin tərtib məsələsi çox ləng gedirdi». 1944-cü ildən 1952-ci ilə qədər bir sıra lüğətlərin layihələri işlənilib hazırlansa da müzakirədən keçirilib nəşr olunmamışdır. Bu da terminoloji işin müntəzəm, systemsiz aparılması ilə bağlı idi. Buna görə də 1952-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə Azərbaycan dilində terminologiya yaradılmasını qaydaya salmaq, bu sahədəki problemləri aradan qaldırmaq, respublikamızın elmi-tədqiqat müəssisələrində və ali məktəblərində aparılan terminoloji işlərə rəhbərlik etmək məqsədi ilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi yaradıldı. Bu Komitənin tapşırığı ilə respublikamızın bütün elmi-tədqiqat institutları və ali məktəbləri lüğətlər tərtib etməyə başlamışdılar. Elm və texnikanın əsas sahələri ilə bağlı terminlər dəqiqləşdirilmiş, terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur.

Terminologiya problemlərinin müzakirəsi müntəzəm olaraq mətbuatda davam etdirilmişdir. Dildə yeni yaranan terminlərin yaradılması üsulları və mənbələri, qarşılığının verilməsi mümkün olmayan terminlərin işlədilməsi prinsipləri ilə əlaqədar təkliflər irəli sürülmüşdür. «Kommunist» qəzetində yazılırdı: «Terminologiya yaratmaq üçün əsas başlıca mənbə ümumxalq dili olmalıdır... Terminologiya yaradıcılığında ümumxalq dilinin canlı şivələri də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Şivələrimizdə kənd təsərrüfatı, biologiya və başqa elmlər sahəsində termin ola biləcək yüzlərlə söz vardır».¹ Doğrudan da bu dövrdə kənd təsərrüfatı, heyvandarlıqla bağlı lüğətlərdə xalq dili əsas götürülmüşdür. Bununla da əbədi dil ilə xalq dili bir-

¹ «Kommunist» qəz., 6 avqust, 1952-ci il.

birinə yaxınlaşdırılmışdır. Lakin elə sahələr var idi ki, canlı xalq danışiq dilindən bir mənbə kimi istifadə edil-mirdi. «Hüquq terminləri yenidən hazırlanmalıdır»¹ adlı məqalədə də bu fikir müdafiə olunurdu: «Olduqca inkişaf etmiş dilimizdən, lüğət fondumuzdan lazımı qədər istifa-də edilmir. Hüquq ədəbiyyatında Azərbaycan dilində qar-şılığı olmayan söz tapmaq çətindir. Buna görə də bir sıra əcnəbi terminlərin dilimizdə qalmasına dözmək olmaz... təfsir, təsnif, əqd, təəhhüd, mütəzərrir, iddia, cinayət təqi-latı, müruri, zaman, istinaf, təmyiz, irs buraxmaq, sui-istifadə və s. Təfsir əvəzinə izah, təsnif əvəzinə bölgü, əqd əvəzinə saziş, təəhhüd əvəzinə öhdəlik, mütəzərrir əvəzinə zərər çəkən, iddia əvəzinə tələb, cinayət təqilatı əvəzinə cinayət işinə başlamaq... və s. işlətmək olar».²

Göründüyü kimi dilin daxili imkanlarını əsas götür-mək prinsipi ön plana çəkilirdi. Bu prinsip ictimai-siyasi, iqtisadi, təbiyyat elmlərinə aid terminologiyada öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı bir sıra elm sahələrində (riya-ziyyat, fizika, kimya) rus dilinə məxsus, eləcə də beynəl-xalq mahiyyət daşıyan terminlərdən istifadə etmək meyli daha da artmışdır. Belə terminlərin elmi-texniki ədə-biyyatdan dövrü mətbuata keçməsi prosesi də sürətlənirdi. Məsələn, radium, polonium, uran, kalori, radioaktiv, ole-fin, mikroelement kimi beynəlxalq əhəmiyyətli terminlər 1952-ci ildən sonrakı dövrdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində özlərinə daha möhkəm yer tutmağa başladı. Kimya sənayesinin inkişafının sürətlənməsi, kimya ava-danlığı istehsalının artması, kimya-maşınqayırma istehsa-lının inkişafı ilə bağlı terminlərin Azərbaycan dilinə daxil olması prosesi daha da sürətlənmişdir.

Bu lüğətlərdə üç əsas prinsip diqqəti cəlb edir: 1. Di-

¹ Hüquq terminləri yenidən hazırlanmalıdır. «Kommunist» qəz., 24 yanvar, 1953.

² Yəni orada.

limizin lüğət tərkibində işlənən, hamının anladığı ərəb-fars mənşəli anlayışları ifadə edən terminlərin saxlanılması (maliyyə, həndəsə, cəbr və s.), 2. Rus və Avropa terminlərinin işlənməsi. 3. Terminlərin işlənməsinə və tənzimlənməsinə xüsusi diqqətin yetirilməsi.

Terminologiya Komitəsinin qərarı ilə elm və texnikanın əsas sahələrinə aid ikidilli terminoloji lüğətlər nəşr edilmiş, terminlər dəqiqləşdirilmiş, termin dubletliyi qismən aradan qaldırılmışdır.

1957-ci ildə nəşr olunmuş «Dilçilik terminləri lüğəti» dilçilik terminlərinin toplanması, dəqiqləşdirilməsi sahəsində ilk addım olan «Rusca-Azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğəti»ndən (1935) sözlüyünə, həcminə və keyfiyyətinə görə fərqlənir. O dövr üçün sanballı lüğət hesab olunurdu. Azərbaycan dilində ilk «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti» də 1957-ci ildə tərtib edilmişdir.

Lüğətin girişində yazılır: «Azərbaycan dilində bu vaxta qədər əsaslı işlənmiş, dürüst müəyyənləşdirilmiş terminologiya olmadığından orta və ali məktəblərdə, elmi müəsisələrdə və dərs kitablarında terminlərin işlənməsi sahəsində xeyli qarışıqlıq vardır. hazırda işlənən terminlərdə ayrı-ayrı hallarda arxaizm ərəb-fars dillərindən keçmiş köhnə, anlaşılmaz sözlər nəzərə çarpır... Buna görə də Azərbaycan dilində terminologiya düzəldilməsi məsələsi çox mühüm bir vəzifə kimi qarşıda durur».¹ Bu lüğət tərtib edilərkən dilin lüğət tərkibi əsas götürülmüşdür. İlk «Rusca-Azərbaycanca ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti» olan bu əsərdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün spesifik olan folklorşünaslıq terminləri, tərcümə olunmadan verilmişdir. Məsələn, ağı, aşiq, qəraylı, bayatı, deyişmə, zəncirləmə, varsağı, dodaqdəyməz və s.

¹ Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (layihə). B., Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1957, səh.5.

Bu illərdə nəşr olunan «Coğrafiya terminləri lüğəti» (1957) tərtibi prinsipinə görə diqqəti cəlb edir. Burada işlənən yüzlərlə termin ümumxalq danışığı dilinə, eləcə də dialekt və şivələrə məxsus sözlərdir. Təsadufi deyildir ki, 60-cı illərdə alınma sözlər terminologiyada öz yerini möhkəmləndirməyə başlamışdır. Əgər 40-cı illərdə ərəb-fars mənşəli terminlər çox işləndiyi halda, bu dövrdə rus dilində alınan terminlər də paralel şəkildə işlədilməyə başlamış, yad ərəb-fars mənşəli bir çox terminlər dildən çıxaraq öz yerini beynəlmiləl terminlərə vermişdir. Layihə şəklində müzakirə üçün buraxılan, eləcə də elmi prinsiplər əsasında tərtib olunan bu lüğətlər Azərbaycan dilində terminologiyanın sabitləşməsi üçün mühüm rolu olmuşdur. Lüğətlərdə dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminoloji vahidlərdən, dilimizdə çoxdan işlənən ərəb-fars və rus və Avropa mənşəli terminlərdən istifadə edilmişdir. Lüğətlərdə beynəlmiləl terminlər, eləcə də rus dilindən kəlkə edilən terminlər (morfoloji və sintaktik) mühüm yer tutur.

1950-60-cı illərdə elm və mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar terminologiyaya yeni terminlər daxil olmuşdur. Elmi dildə işlənən terminlərin müəyyən bir hissəsi ümumxalq danışığı dilinə, eləcə də dialekt və şivələrə məxsus sözlərdir. Şübhəsiz, dialekt və şivələrdən hər cür sözü dilə gətirmək olmaz. Ədəbi dilə gətirilən bu və ya digər söz məhdud dairədən çıxaraq hər hansı bir sahədə yeni terminoloji məna ifadə edir. Məsələn, bu dövrdə fəraş herik, herik şumu, dondurma şumu, baş herik və s. dialekt sözləri termin kimi işlənməyə başladı. Bunu tək-cə kənd təsərrüfatı ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. İctimai-siyasi həyatın, elmin, istehsalatın bütün sahələrində ümumxalq danışığı dilindən istifadə edilməyə başlandı. Belə ki, «nəhəng ələk», çeşidləyici qurğu, təmizləyici sex, tozvari məhlul, bərpaetmə kimi sözlər sırf termin ki-

mi işlənməyə başlandı. Bu dövrdə ən müsbət hadisə ümumxalq dilinə məxsus sözlərdən termin yaradıcılığında istifadənin genişlənməsidir. İctimai-siyasi həyatın, elmin, təsərrüfatın, mədəniyyətin, bütün sahələri ilə əlaqədar yeni anlayışlar məfhumların ifadəsi kimi işlənirdi. Bu zaman belə sözlər ya öz mənasında, ya da öz əvvəlki mənasından başqa mənə ifadə edirdi. Məsələn, daban-hissələri formaya salan maşının bir hissəsi, ocaq-sağlamlıq ocağı, silsilə-həndəsi silsilə, dayaq-dayaq nöqtəsi, tezliklər-tezliklər zolağı.

Sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsilə ilə əmələ gələn düzəltmə terminlər işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, çöküntü, kökləmə, qoruyucu, ağırlaşdırıcı, gücləndirici, qızdırıcı, qatılaşdırıcı, üzlük, tezlik, sürtkü, çöküntü, hamarlayıcı, yarımkeçirici, quraşdırıcı, sifarişçi və s.

Azərbaycan dilinə məxsus sözyaradıcı vasitələrin köməyi ilə yeni terminlərin yaranması üstünlük təşkil etmişdir. Bu terminlər ictimai-siyasi terminologiyada, eləcə də elmi-texnikanın, sənaye və kənd təsərrüfatının maarif və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində yeni anlayışların ifadəsinə xidmət etmişdir. Xüsusilə, -çı, -lıq, -laş, -ki, -ma, -mə, və s. şəkilçiləri yeni terminlərin yaranmasında daha məhsuldar olmuşdur. Məsələn, kombayınçı, drujinaçı, qaynaqçı, ixtiraçı, kimyaçı, bərpaçı, həndbolçu, stampalayıcı, çeşidləyici, quraşdırıcı, hamarlayıcı, avtomatlaşma, ixtisaslaşma, radiolaşma, bloklaşma, intensivləşmə, ellikləşmə, səmərələşdirici, qoruyucu, bərkidici, proqramçı və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçilərin iştirakı ilə yeni terminlər yarandığı kimi, ümumxalq danışığı dilində termin şəkilçilərin iştirakı ilə düzələn və geniş istifadə olunan sözlər də terminləşərək yeni mənə ifadə edərək terminologiyada işlənmişdir. Məsələn, ümumxalq dilində işlənən vurma, siyirtmə, sazlama, bərkitmə, dondurma, kökəltmə, tökmə (sex) hesablama, qışlama, sürüşmə (fi-

zikada), qazma, qondarma (nasos) və s. yuzlərlə söz yeni terminoloji mənə ifadə etmişdir.

50-60-cı illərdə terminologiyada işlənən terminlərin mühüm bir hissəsini mürəkkəb terminlər və leksik birləşmələr (termin söz birləşmələri) təşkil edir. Dilin öz daxili imkanları hesabına, eləcə də alınma terminlərin birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb terminlər elmi-texnikanın bütün sahələrində işlənmə dairəsinə görə diqqəti cəlb edir. Demək olar ki, istər mürəkkəb terminlər, istərsə də termin-söz birləşmələri terminologiyanın bütün sahələrində yeni anlayışların ifadəsi üçün ən məhsuldar sözyaradıcı vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Belə terminlərin yaranmasında «yarım», «altı», «alt, qabaq, üst» sözləri ilə düzələn mürəkkəb terminlər üstünlük təşkil edir:

1. birinci tərəfi yarım sözü ilə ikinci tərəfi terminlə ifadə olunan mürəkkəb terminlər: yarımkeçirici, yarımboru, yarımküre, yarımavtomat, yarımviskoz, yarımqrup və s.

2. qabaq, alt, üst və ətraf sözləri ilə yaranan terminlər: sualtı (qayıq), şumaltı, yerətrafi, seçkiqabağı, qurultayqabağı və s.

3. birinci tərəfi terminlə, ikinci tərəfi ümumişlək sözlə ifadə olunan mürəkkəb terminlər: metaləritmə, poladtökmə, neftçıxartma, hidrotəmizləmə, mərkəzdənqaçma, qanköçürmə, çuquntökmə, benzinayırma, astrosəmtlər, metalkəsən.

4. hər iki tərəfi ümumişlək sözdən əmələ gələn mürəkkəb terminlər: gilqarışdıran, daşkəsən (sihaz) səsucaldan (alət), səviyyəölçən, tezyetişən, yanğınsöndürən, pambıqdarayan, şəkilgöstərən (maqnitafon), sətənzimləyici, əvəzedici, həlledici (kimyada), zəifkeçirici (fizikada), istilakçıxarıcı və s.

Bu dövrdə leksik birləşmələr olan termin – söz birləşmələri də işləkliyinə görə diqqəti cəlb edir. S.A.Sadıqova

tərkibindəki komponentləri hansı mənbədən olmasına görə onları aşağıdakı qruplara ayırır: a) bilavasitə dilimizin öz sözlərindən istifadə etməklə yaradılan terminlər; b) dilimizin öz sözlərindən və (rus-Avropa dillərindən) alınma sözlərdən istifadə etməklə yaradılan terminlər.

Hər iki tərəfi Azərbaycan dilinin öz sözlərindən ibarət termin-söz birləşmələri müxtəlif nitq hissələrinin müxtəlif şəkildə yanaşmasından əmələ gəlmişdir: a) birinci tərəfi adlıq halındakı isimdən ibarət termin-söz birləşmələri: cümlə üzvü, nitq hissəsi, civə sütunu, dövlət quruluşu; b) birinci tərəfi yiyəlik halda olan isimdən, II tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimdən ibarət termin-söz birləşmələri: əməyin təşkili, sözün mənası, saitlərin ahəngi; v) birinci tərəfi sifətdən, II tərəfi isimdən ibarət termin-söz birləşmələri: axımsız sahə, daxili vəziyyət, ictimai fikir, kimyəvi aşınma, nəzəri dilçilik və s. q) birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi feli isimdən ibarət termin-söz birləşmələri: əhali artımı, söz düşümlü, məsələhət vermə (tibb.).

Azərbaycan dilində bu dövrdə müxtəlif sahələrə aid – elektrotexnikaya, fizikaya, riyaziyyata, nəzəri mexanikaya, maşınqayırma texnologiyasına aid terminologiya inkişaf etmiş və bir sıra lüğətlər nəşr olunmuşdur¹.

60-90-cı illər. 60-cı illərdən Azərbaycan dilində texniki terminologiya yaradılması sahəsində aparılan işlər daha da genişlənməmişdir. Bir-birinin ardınca «Rusca-Azərbaycanca maşınqayırma texnologiyası terminləri lüğəti», «Rusca-Azərbaycanca texniki-mexanika terminləri lüğəti», «Hidravlika və hidravlik maşınlar terminləri lüğəti» kimi lüğətlərin nəşri dilimizdə texniki terminologiyanın təkmilləşməsinə və unifikasiya olunmasına xeyli

¹ S.A.Sadıqova. Müasir Azərbaycan dilində termin-söz birləşmələri. «Terminologiya məsələləri», B., «Elm», 1984, səh.52.

kömək etmişdir. Texniki elmlər sahəsində dünyanın müxtəlif ölkələrində aparılan tədqiqatları izləmək üçün çoxdilli lüğətlər nəşr olunmağa başlanmışdır. «Azərbaycanca-rusca-ingiliscə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti»¹ bu sahədə ilk təcrübə olmuşdur. Bu lüğətdə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılmasına dair elmi-texniki ədəbiyyatda işlənən terminlər üç dildə verilmişdir. Həmçinin buraya hesablama texnikası, elektrik maşınlarına, elektronika və yarımkeçiricilər texnikasına aid olan zəruri terminlər daxil edilmişdir.

Terminologiya elmin, texnikanın ayrılmaz hissəsidir. Odur ki, dildə yeni terminlərin yaradılması, mövcud terminlərin toplanıb qaydaya salınması zəruri idi. Bunu nəzərə alan mütəxəssislər avtomatik idarəetmə üzrə Ümumdünya Federasiyası Terminologiya və Standartlaşdırma Komitəsinin, Avtomatik İdarəetmə üzrə SSRİ Milli Komitəsinin təklifi ilə 1977-ci ildə həmin lüğət altı dildə (rusca-ingiliscə-Azərbaycanca-qırğızca-türkməncə-özbəkçə) nəşr edilmişdir. Burada əvvəlcə rus dilinə məxsus terminlər verilmiş, sonra isə onların ingiliscə, Azərbaycanca, qırğızca, türkməncə, özbəkçə müvafiq qarşılığı asanlaşdırmaq məqsədilə beynəlxalq transkripsiyadan istifadə edilmişdir. Beləliklə, Azərbaycan dilində texniki terminologiya inkişaf etmiş və onun beynəlxalq miqyasda və türk dilləri dairəsində unifikasiyası sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Belə bir lüğətin tərtibi, zamanın tələbi idi. Çünki elmi-texniki inqilabın mühüm mərhələsi elmin istehsalatla birləşməsi, avtomatlaşmasıdır. Elmlə istehsalatın qarşılıqlı inkişafı elmi texniki tərəqqiyə xidmət edir.

Tibbi terminologiya sahəsində 30-40-cı illərə nisbətən

¹ «Azərbaycanca-rusca-ingiliscə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti», Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966.

tən daha çox terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bu lüğətlər tibb terminologiyasının sabitləşməsində və dəqiqləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Lakin təəssüf ki, «Rusca-Azərbaycanca lüğət»in 1956-1959-cu illərdə çapdan çıxmış ikinci nəşrində tibb terminləri ilə bağlı bir sıra nöqsanlara yol verilmişdir. Məsələn, labirint – «daxili qulaq» əvəzinə «qulaq daxili», «затылочная кость» – əngə sümüyü əvəzinə «peysər sümüyü», «уретра» - «sidik kanalı» əvəzinə «sidik borusu», «подвздошная кишка» – «qalca bağırsağ» əvəzinə «qabırğalara qarın arasında olan bağırsağ», «позвздошная кость» - «qalca sümüyü» əvəzinə «çanaq sümüyünün üst hissəsi» kimi verilmişdir.

Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafında istər alınma, istərsə də milli terminlər nominativ mənada dəyişikliklər yəni əvvəlki mənəsindən uzaqlaşaraq yeni mənada söz yaradıcılığında iştirak edir. Məsələn, hal, təyin və səs həm ümumişlək söz, həm dilçilik termini kimi, xətt-elektrik xətti, mübarizə xətti; barışıq xətti, hissə - hərbi hissə, maşın hissəsi, alçaq, yüksək (gərginlik) fizikada, ordu-hərblə yanaşı mexanikada yeni mənada işlənir. Bütün bu araşdırmalardan aydın olur ki, artıq terminologiyanın yaranma mənbəyi dəqiqləşir, milli dil termin yaradıcılığında əsas mənbəyə çevrilir, terminlərin birləşməsi ilə əmələ gələn mürəkkəb terminlərin, termin-söz birləşmələrinin ictimai-siyasi həyatın və elmin bütün sahələrində işlənmə dairəsi genişlənir.

Terminologiyanın inkişafı 60-80-ci illərdə öz inkişaf xəttinə görə 50-60-cı illərdən fərqlənir. Belə ki, bu dövrdə lüğət tərkibinin daxili imkanlar hesabına inkişafı ilə başqa (alınma) dillər hesabına inkişafı arasında mütənəsiblik yaranır. N.Xudiyev yazır: «60-80-ci illərdə lüğət tərkibi funksional mövqedən izah və şərh olunmağı tələb edir; prinsiplər dəyişir, yəni daha biz yarım-mərhələni

müxtəlif mənbələrlə münasibətinə görə deyil, iqtisadi-təsərrüfat, ictimai-siyasi, mədəni-mədəni sahələr üzrə (diferensial şəkildə) nəzərdən keçiririk, çünki mənbələrə münasibətdəki psixoloji, fərqlərin aradan qalxdığı hiss olunur, neytrallaşma prosesi gedir»¹.

Elmin bütün sahələrində inkişaf yüksək xətlə gedir. Elmi ixtiraların təsərrüfata tətbiqi mexanikləşmə prosesini gücləndirir. Bütün bu proseslər terminologiyanın inkişafına təsir edir, yeni anlayışların yaranmasına səbəb olur, şifahi dil ilə yazılı dil arasında uçurum yaranır. Ayrı-ayrı elm sahələrində işlənən elmi anlayışlar ümumişləklilik qazana bilmir.

60-cı illərin əvvəlləri ölkəmizdə elmin, texnikanın yüksək inkişafı, kosmosun fəthi yeni məfhum və anlayışların yaranmasını şərtləndirdiyi kimi, onların dildə ifadəsi üçün yeni terminlərin yaranması zərurəti yarandı. Xüsusən texniki terminologiyanın təkmilləşməsində kosmonavtikanın inkişafının böyük rolu olmuşdur. Terminlərin mühüm bir hissəsi hazır şəkildə alınıb işlədilməyə başlandı. Məsələn, kosmos, kosmonavt, raket, menecer, teleqraf, teleqraf.

Lakin bu sahədə yeni dil vahidləri rus dilindən alınsa da dilə uyğunlaşdırılır. Bununla yanaşı, dilin daxili imkanları əsasında da terminlər yaradılmışdır. Məsələn, kosmik üsullar, kosmik qidalar, teleqraf siqnalları, uçuş aparatları, manevrli kosmik gəmi, kosmik fəza, planetlərarası stansiya, kosmik əmək növbəsi, qlobal raket, kosmik beşillik, çoxpilləli kosmik raket və s. bu terminlərin bəziləri ümumişləklilik qazansa da kosmik terminologiyayı professionallıqdan çıxarmır. «Kosmik terminologiya üçün az-çox kütləvilik xarakterikdir ki, bu da hər şeydən əvvəl, həmin

¹ Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. B., «Maarif», 1989, səh.138.

sahənin özünün publisistik aktivliyi ilə əlaqədardır»¹.

Elmin, texnikanın inkişafı, kosmosun mənimsənilməsi eləcə də ictimai-siyasi proseslərin elmi inkişafı terminologiyada yeni anlayışların bütün bir sistemini yaratmışdır. Elmi-texniki tərəqqi dedikdə onun global hadisə olduğunu təkcə respublikada deyil, ümumən dünya miqyasında belə bir prosesin getdiyi nəzərə alınmalıdır və Azərbaycan dilində terminologiyanın yeni anlayışlarla zənginləşməsində bu prosesin ciddi rolu nəzərə alınmalıdır.

60-70-ci illərdə elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı terminologiyada bir sıra yeni terminlər işlənmişdir: bioqlizm, lazer, lazer qayçısı, biokütlə, elektromobil, fotorəqəmyazan, hidrovelosiped, vakuum sobası, vide gücləndirici və s.

Terminologiyanın zənginləşməsində kalka üsülündən daha geniş istifadə olunur. Hərfi tərcümə prosesində qarşılıqlı təsirdə olan dillərin quruluşunun yaxınlıq dərəcəsi, dilin lüğət tərkibinin, kalka edilən dildəki söz yaradıcılığının inkişafı nəzərə alınmışdır. Azərbaycan dilində termin-kalkaların meydana gəlməsi rus dilindən Azərbaycan dilinə bədii, ictimai-siyasi, tədris-pedaqoji ədəbiyyatların kütləvi sürətdə tərcümə olunması ilə bağlı idi. Bu kalkaları iki qrupa ayırmaq olar: a) məna kalkaları, yəni müəyyən bir anlayışın mənasını verən tərcümə. Məsələn, mənimsəmə-успеваемость, vurma-умножения, yerölçən-землемер və s. b) quruluş- məna kalkaları, burada təkcə məna deyil, eyni zamanda terminin tərkibini hətta onun formasını da verən tərcümə nəzərdə tutulur, əmək intizamı – трудовая дисциплина; milli dil – национальный язык, ictimai hadisə-общественное явление, milli məsələ – национальный вопрос, xarici siyasət-внешняя политика, əmək müqaviləsi-трудовая сог-

¹ Мамедова Л.З. Терминология по космонавтике о азербайджанском языке. Баку, АҚД, 1987, с.8.

лашения, dəyər qanunu-zakon стоимости və s.

Yeni anlayışların dildə ifadəsi prosesində yaranan terminlərin bəzən Avropa dillərinə məxsus hissəsi olduğu kimi saxlanılır, rusca hissəsi kalka olunur. Məsələn, блок подвисяный –mütəhərrik blok, зажим болтовой – boltlu sıxas, дренажная труба – drenaj borusu;

Beləliklə, 60-80-ci illərdə daha çox sürətlənən elmi-texniki tərəqqi terminologiyanın inkişafında aşağıdakı proseslərlə əlamətdardır: 1. söz terminlərin potensialı genişlənir; 2. Avropa dillərindən dilin lüğət tərkibinə müxtəlif sahələrə aid terminlər, ifadələr keçir; 3. orta əsrlərdən elmi üslubun materialı kimi işlənən ərəb-fars mənşəli sözlər-terminlər yeni anlayışların ifadəsi kimi işlənir.

Bu dövrdə termin yaradıcılığında bir sıra problemlər üzə çıxır. Yeni yaranan elmi-texniki anlayışları beynəlmilləl, yoxsa milli sözlərlə verilməsi müzakirə olunur. Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, elmi-texniki tərəqqi ilə yanaşı, 60-cı illərdən etibarən Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafına daha bir sıra ekstralinqvistik amillər təsir göstərir; nəticə etibarilə, lüğət tərkibinin – leksik normanın nisbi sabitliyi təmin olunur»¹.

Terminologiyanın inkişafında xalq dilinə maraq elmi dilin müxtəlif sahələrində öz əksini tapır. Elmi-texniki terminlərin yaradılmasında və ümumən terminologiyanın təkmilləşdirilməsinə dilimizin daxili imkanlarından, söz yaradıcılığı vasitələrindən geniş istifadə olunmuşdur. Xüsusən ümumişlək sözlərə əlavə məna vermək, milli sözlərə, eləcə də alınma sözlərə müvafiq şəkildə artırmaq, iki və daha artıq sözü birləşdirmək, başqa dillərə məxsus sözləri kalka etmək yolu ilə müasir dilimizdə el-

¹ Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. B., «Maarif», 1989, səh.146.

mi-texniki terminlər yaradılmışdır. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesində iki cəhət özünü göstərir: 1) Söz heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan yeni məzmunun ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, döşək, balta, qayçı, qazan, kürək, ələk, açar, tava kimi adi məişət sözlərinin fonetik tərkibində heç bir dəyişiklik edilmədən termin mənasını ifadə etmişdir: qazan-buxar qazanı, elektrik qazanı, qazan aqreqatı, qazan turbin bloku, açar-civə açarı, elektron açarı, teleqraf açarı, paket açarı, balta-pərli balta, eksentrik balta; 2) Düzəltmə yolla ya da ki, söz digər bir sözə qoşulur və tamamilə yeni bir məfhumu bildirir. Məsələn –qaç (-kəc) şəkilçisi ilə yaranan sürüngəc, tutqac kimi yeni sözlərdə bu dövrdə elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı yaranmışdır¹. İctimai-siyasi inkişaf əlaqədar bir sıra mürəkkəb terminlər, termin-söz birləşmələri yaranmışdır. Terminoloji səciyyə daşıyan bu tipli söz birləşmələri dilə sintaktik vahid kimi yox, leksik vahid kimi daxil olmuşdur. Elm və texnikanın nailiyyətləri ilə bağlı yaranmış belə terminlərin əksəriyyəti işlək qazana bilmişdir.

İstehsalat prosesinin genişlənməsi, ictimai-iqtisadi inkişaf terminologiyasının inkişafında həlledici amildir. İstehsalatın inkişafı yeni-yeni əmək alətlərinin yaradılması və müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsi problemini yaradır. Yeni yaradılan və təkmilləşdirilmiş modellər onların adlandırılmasından doğan ehtiyac zəminində hər bir dilin ayrı-ayrı leksik laylarının zənginləşməsinə səbəb olur.

N.Xüdiyev yazır: «İqtisadi və elmi tərəqqi ilə bağlı olan dil xarici amillər istehsalat leksikasına daha dinamik təsir göstərir. Belə ki, elmi-texniki inqilab əsrində sənayenin fasiləsiz inkişafı bir tərəfdən istehsalat leksikasını

¹ Керимов Л.Г. Научно-технический прогресс и обогащение словарного состава современного азербайджанского языка. АҚД, Баку, 1963, с.12.

zənginləşdirir, ikinci tərəfdən müxtəlif maşın və avadanlıqların istehsal prosesində təkmilləşdirilməsinə, modifikasiyasına, onların nominativ adlarının da leksik təkamülünə gətirib çıxarır»¹.

Məlumdur ki, son dövrlərdə elmin inkişafı ilə dilimizdə bir çox yeni terminlər elektrotexnika, telemexanika, radiotexnika, kibernetika, avtomatik idarəetmə və s. terminlər yaranmışdır. Bu terminlər təkcə ixtisas leksikasına deyil, habelə məişət leksikasına da daxil olmuşdur. Hazırkı dövrdə elmin sahələri inkişaf etmək üçün dünya elminin nailiyyətləri mənimsənilməlidir. Çünki o, elmi obyektləri adlandırır, ümumbəşər əhəmiyyətli olan fikirləri ifadə edir, bütün dillərdə eyni və ya oxşar nominativ prinsiplərin inkişafına meyl edir.

Terminologiyada hesablama texnikası, proqramlaşdırma ilə bağlı abbreviasiyalar diqqəti cəlb edir. Belə ki, elmi-texniki inqilab dövründə elektrik hesablama maşınları getdikcə təkmilləşir: elektrik hesablama maşınları iş prinsipinə, hesablama imkanlarına və element bazasına görə 4 nəsə ayrılır. Hesablama alət və maşınların bu inkişaf yolu paralel şəkildə dildə öz əksini tapmış olur, onların modelləri təkmilləşdirildikcə dildə adları da dinamik olaraq dəyişir. Belə ki, əşyanın adlandırılması üçün seçilən, tətbiq edilən nominasiya həmin əşyanın yeni variantı adlandırdıqda təkrar edilə bilər, bu zaman həmin nömrələrə fərqləndirici, distributiv səviyyəli rəqəm əlavə edilir və həmin rəqəm yeni modelə müvafiq olaraq dəyişdirilir.

Müxtəlif cihaz və aparatların nomenklatur adları ədəbi dilin terminoloji sisteminin formalaşmasında özünəməxsus rol oynayır. Hərflər və rəqəmlərin hibrid birləşmə-

¹ Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. B., «Maarif», 1985, səh.323.

sindən ibarət olan belə nomenklaturalar bədii dildə, demək olar ki, işlənmiş, işlənirsə də öz terminoloji mahiyyətlərini itirir və buna görə də hesab olunur ki, «onların işlənmə dairəsi son dərəcə xüsusi»¹.

Bu baxımdan hesablama texnikası cihaz və avadanlıqlarının elmi-texniki inqilab dövründə inkişafı və fasiləsiz təkmilləşdirməkdə olan növlərinin adlarının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, elektron hesablama maşınları iş prinsipinə, hesablama imkanlarına və element bazasına görə getdikcə inkişaf edib təkmilləşir. Hesablama alət və maşınların bu inkişaf yolu dildə xüsusi anlayışlar vasitəsilə öz əksini tapmış olur. 1970-ci ildən mikroelektron hesablama maşınlarının istehsalı ilə «mikro-EHM» nominativ vahidi məşhurlaşmışdır. Mikrokalkulyator elmi-texniki, iqtisadi hesablama apara bilən kiçik həcmli elektron hesablama maşınıdır. Elektron hesablama maşınlarının texnologiyasının inkişafı imkan vermişdir ki, onun tətbiq dairəsi genişlənsin. Buna görə də hazırda müxtəlif növlü mikrokalkulyatorlar istehsal edilir və bu BS EHM-lərlə bağlı olan leksikada geniş şəkildə öz əksini tapır. Buraya EHM-in əsas qurğularını ifadə edən terminlər daxildir. Məsələn, yaddaş qurğusu, idarəetmə qurğusu, çap qurğusu, kömpüter, prosessor. Demək, elmlərin inkişafının əsası anlayışların təyin olunmasıdır. Anlayışın formalaşması prosesində onun dəqiq təyin olunması əsas cəhətlərdən biridir. Çünki termin anlayışın daşıyıcısıdır.

Elmi-texniki tərəqqi sürətləndikcə milli dillərin lüğət tərkibi, sahə terminologiyası zənginləşir. Bu inkişaf fonunda terminologiyanın formalaşmasında dilin daxili resursları və başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər

¹ Карпинская Е.В. Тенденция формирования номинований орудий производства. Современные проблемы русской терминологии. М., «Наука», 1986, с.61.

labüddür. İnkişaf tələbləri ilə əlaqədar praktik fəaliyyətin nəticəsində kəşf və ixtiraların meydana gəlməsi yeni anlayışların, məfumların əmələ gəlməsini şərtləndirir. Son dövrlərdə kibernetika, kosmonavtika, informatika elmi-texniki tərəqqinin tərkib hissəsi kimi meydana çıxır.

İnformatika-informasiyanın toplanması və istifadə olunmasının qanun və metodlarını öyrənir. Onun inkişafı, informasiyaların saxlanması və istifadə olunması güclü universal qurğular olan EHM-in yaradılması ilə bilavasitə bağlıdır. Digər elm sahələri ilə müqayisədə informatika terminologiyasının formalaşması tarixi XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf etsə də 80-ci illərdə daha geniş vüsət almışdır. İnformatika və avtomatlaşdırma nəzəriyyəsinin inkişafı, onların texniki vasitələrinin zənginləşdirilməsi, eləcə də elmin və xalq təsərrüfatının bütün sahələrinə nüfuz etməsi ilə əlaqədar olaraq yeni terminlərin dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun olaraq yaradılması və səslənməsi zərurəti yarandı. Ə.Məmmədov yazır: «1980-cı ildən başlayaraq dünya üzrə bir problem-informasiya problemi yaranmışdır. Informasiyaların toplanması, saxlanması, təhlil edilməsi, ötürülməsi ilə əlaqədar yaradılmış hesablama vasitələri və onların proqram təminatı ilə bağlı vasitələr hökmən yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Yaranmış terminlər elmlərin inkişafı ilə bağlıdır və hər dəfə yeni elmin yaranması terminlərin fondunu zənginləşdirir»¹.

Deməli, hər bir elmin eləcə də informatikanın müasir sahələrinin, mühüm elmi-tədqiqat işlərinin avtomatlaşdırılması da informatika texnologiyası və hesablama texnikası ilə bağlı elmi araşdırmaların inkişafı ilə yanaşı terminologiya da təkmilləşir, yeni terminlər yaranır. Aydındır

¹ Məmmədov Ə.M. Elmi-texniki tərəqqi və terminologiya problemi. ATR.Bakı, API-nin nəşri, 1988, səh.194-195.

ki, əsas məsələ terminləri Azərbaycan dilində təyin edilməsi, müəyyənləşdirilmişdir. Ona görə də həmin məsələlərin həllində aşağıdakı şərtlər əsas götürülməlidir.

1. Termin yaradılarkən onun hərfi mənası deyil, daşdığı mənə nəzərə alınmalıdır.

2. Azərbaycan dilində bir neçə variantda istifadə oluna bilən alınma terminin lakonik və mənaca uyğun gələn ekvivalent kimi seçilməlidir.

3. Beynəlxalq miqyasda işlədilən sistemlərin tədqiqi, proqram paketlərinin, və s. adları ingilis dilində olduğu kimi saxlanılmalıdır (məsələn, Exsel, F.Vord, Fax Pro və s.).

Müxtəlif sahələrə aid terminlərin ümum-nəzəri, prinsipal məsələləri, standartlaşması, nizama salınması və lüğətlərin tərtibi dövrümüzün aktual problemlərindəndir. Bütövlükdə terminologiyanın formalaşmasına təsir edən amillərə, terminoloji sistemə, anlayışların hər birinin təyininə, terminlərin sahələr üzrə inkişafına, eləcə də terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına xüsusi fikir verilməlidir.

Sovet dövründə nəşr olunan terminoloji lüğətləri qarşıya qoyulan məqsədlə əlaqədar üç qrupa ayırmaq olar:

1. İkidilli terminoloji lüğətlər.
2. Çoxdilli terminoloji lüğətlər.
3. İzahlı terminoloji lüğətlər.

İkidilli terminoloji lüğətlər əsasən rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-ingiliscə terminoloji lüğətlərdir. Belə lüğətlərdə əvvəlcə rus dilində terminlər verilir, sonra isə onların Azərbaycan dilindəki müvafiq qarşılıqları göstərilir, yaxud da əksinə.

Волна электронная	– Elektron dalğası
Волновод	– Dalğaötürən
Волновой ракет	– Dalğa raket
Волновой синхронизм	– Dalğa sinxronizmi
Волномер	– Dalğaölçən

Yaxud da:

Sərtlik	– Жесткий рычаг
Sərt zərbə	– Жесткий удар
Sərtlik	– Жесткость

Burada əsas məqsəd Azərbaycan dilində işlənən terminlərin rus dilində, eləcə də ingilis dilində /və yaxud da əksinə/ qarşılığını müəyyənləşdirməkdir. Bu lüğətlər dərsliklərin, nəzəri ədəbiyyatların tərcüməsində mühüm rol oynayır. Eləcə də Azərbaycan dilində elmi terminologiyanın yaradılmasında rusca-azərbaycanca, ingiliscə-azərbaycanca ikidilli terminoloji lüğətlərin böyük rolu olmuşdur.

1983-cü ildə nəşr olunmuş “Rusca-Azərbaycanca siyasi iqtisad terminləri sözlüyü” Azərbaycan dilində işlənən siyasi-iqtisad terminlərini sistemləşdirən bir lüğətdir. Bu lüğətə 8 minə qədər termin və termin-söz birləşməsi daxil edilmişdir. Sözlükdə həm əsas, həm də törəmə terminlər əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Bununla yanaşı eyni qəbildən olan terminlər bir yuvada verilmişdir. Məsələn, iqtisadi qanunlara, iqtisadi nəzəriyələrə aid terminlər və s. sözlüyün tərtibi prosesində bilavasitə siyasi iqtisadla bağlı olan anlayışlar verilmişdir. Məsələn, “tovar” termininin qarşılığı iki cür: “əmtə” və “mal sözləri ilə işlədilir. Lüğətdə isə “tovar” terminini qarşılığı kimi yalnız “əmtə” termini verilmişdir.

Məlumdur ki, «tovar-əmtə» iqtisadi kateqoriyadır. Əmtə – alqı-satqı üçün bazar üçün yaradılan məhsuldur və ikili xassəyə malikdir, istehlak dəyəri ilə dəyərin vahdətidir. Odur ki, «mal» məfhumu ilə «əmtə» məfhumunu eyniləşdirmək elmi cəhətdən düzgün deyildir. Ona görə də «tovar» sözünün qarşılığı olaraq elmi termin kimi əmtə işlədilməsi məqsədəuyğundur. İqtisadi termin olan «kateqoriya», «investisiya», «emissiya», «inteqrasiya», «ekvivalent», «divident» və s. terminlər

hazırda geniş şəkildə işlədilir. Bəzi iqtisadi terminlər üçün hələ dəqiq qarşılıq müəyyənləşdirilməmişdir, bəziləri də müxtəlif sözlərlə verilir. Məsələn, клад - dəfinə, xəzinə, спекуляция - möhtəkirlik, ehtikarlıq, region-qoyma, пособие - maddi yardım və s. İqtisadi terminologiyada mövcud nöqsanlardan biri budur ki, rus dilində müxtəlif mənalarda işlədilən terminlər Azərbaycan dilində yalnız bir sözlə əvəz edilir. Məsələn, покрытие, погашение, оплата, возмещение, уплата terminlərinin müqabilində-ödəmə, ssuda, rayon, задолженность termininin müqabilində borc işlədilir. Vəzən də iqtisadiyyat terminlərinin qarşılığı müəyyənləşdirilərkən hərfi tərcüməyə yol verilir. Elə terminlər vardır ki, onlar eyni anlayışı ifadə etməsinə baxmayaraq, müxtəlif sözlərlə verilir. Məsələn, капиталовложение - kapital qoyuluşu, əsaslı vəsait qoyuluşu, пособие - maddi yardım, müavinət. Bu cür terminlərin hər iki variantı sözlükdə göstərilmişdir.

İkidilli lüğətlərin aşağıdakı növləri vardır:

1. Rus dilinə məxsus terminlərin yalnız konkret qarşılığı göstərilən lüğətlər. Məsələn, многочлен-çoxhədli, действие-əməl, дробь-kəsr, полупроводник-yarımqeçirici, теплоемкость-istilik tutumu, частица-zərrəcik, электрон-elektron və s.

2. Rus dilində işlənən terminlərin konkret qarşılığı göstərilməklə bərabər, onların qısa izahı da verilən lüğətlər. Məsələn, прямоугольный-/riyaz/düzbusaqlı; ордината/riyaz/ordinat /analitik həndəsədə bir nöqtədən horizontal koordinatın oxuna endirilən perpendikulyar/; орбита-orbita /göy sisteminin hərəkət yolu/; обозначать- ifadə etmək /hərfi riyaziyyatda naməlum kəmiyyəti ifadə edir/, логарифм-loqarifm /verilən bir ədədi almaq üçün kökün vurulacağı üst, dərəcə/; Belə lüğətləri şərti ikidilli izahlı lüğətlər də adlandırmaq olar.

Müasir dövrdə elmin yüksək sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda ikidilli terminoloji lüğətlərin tərtibi və nəşri ilə kifayətlənmək olmaz. Elmin inkişafı üçün ən əlverişli yol izahlı terminoloji lüğətlərin tərtibidir. Azərbaycanda 20-ci illərdən başlayaraq ikidilli terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bu lüğətlərdə əvvəlcə nəzərdə tutulan sahə üzrə rus dilində işlənən terminlər verilmiş, sonra isə onların Azərbaycan dilindəki konkret qarşılığı göstərilmişdir.

Bu lüğətlərə ayrı-ayrı elm sahələrində geniş şəkildə işlənərək sabitləşmiş terminlər daxil edilmişdir. Belə lüğətlərə həm dilimizin öz imkanları əsasında yaranmış terminlər, həm də başqa dillərdən alınan terminlər daxildir.

Çoxdilli terminoloji lüğətlərdə, adətən üç və daha artıq dilə məxsus terminlər əhatə olunur. İndiyədək nəşr edilən çoxdilli terminoloji lüğətlərin sözlüyü əksər hallarda beynəlxalq miqyasda ünsiyyət üçün yararlı sayılan dillərdən biri, rus dili və milli dil əsasında qurulmuşdur. Belə lüğətlərdə hansı dilə məxsus terminlərin birinci yerdə, hansının isə ikinci, üçüncü və s. yerlərdə verilməsi lüğətlərin tərtibi zamanı qarşıya qoyulan məqsədlə əlaqədar olur. Azərbaycanda çoxdilli terminoloji lüğətlərin nəşrinə 1930-cu illərdən başlanılmışdır. İlk çoxdilli lüğətlər tibb elmi sahəsində yaradılmışdır.

Texniki elmlər sahəsində 1966-cı ildə Azərbaycan EA tərəfindən nəşr olunmuş “Azərbaycanca-rusca-İngiliscə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti” adlı üçdilli texniki terminoloji lüğətdir. Həmin lüğət 1977-ci ildə avtomatik idarəetmə üzrə Ümumdünya Federasiyası Terminologiya və Standartlaşdırma Komitəsinin, Avtomatik idarəetmə üzrə SSRİ Milli Komitəsinin təklifi ilə altı dildə – rusca, ingiliscə, Azərbaycanca, qırğızca, türk-

məncə, özbəkçə nəşr olunmuşdur. Burada terminlər rus əlifbası ilə düzülmüş, sonra onların ingiliscə, Azərbaycanca, qırğızca, türkməncə və özbəkçə qarşılığı verilmişdir.

Dəqiq elmlərə gəldikdə isə ilk irihəcmli çoxdilli lüğət 1979-cu ildə "Elm" nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmiş "Riyaziyyat terminləri lüğəti /ingiliscə-rusca-azərbaycanca/ sayıla bilər. Lüğəti tərtib edərkən mövcud sözlüklərdən, Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və yazılmış riyaziyyata aid kitablardan geniş istifadə olunmuşdur. Lüğətdə klassik riyaziyyat terminləri ilə bərabər kibernetika, hesablama riyaziyyatı, riyazi statistika, riyazi məntiqin terminləri də əhatə olunmuşdur. Lüğət tərtib edilərkən aşağıdakı prinsiplərə riayət edilmişdir:

1/ terminlərin ekvivalenti mümkün qədər həm Azərbaycan dilində, həm də beynəlxalq dildə verilmişdir: ген-soy-gen, лента-bafta-lent, парадокс-anlayış-парадокс, компакт-uyğcam-kompakt, плюс-qütb-polyus;

2/ alınma terminlər mümkün qədər Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır: functionally - функционально- funksional, hodograph – годограф - hodoqraf; Structure - структура- struktur;

3/ lüğət əsasən tərcümə prinsipində tərtib edilmişdir.

Lüğətə daxil edilmiş ingiliscə terminlər əlifba sırası ilə yerləşdirilmişdir. İngiliscə söz hansı nitq hissəsinə aiddirsə, sözün sonunda həmin nitq hissəsinin baş hərfi yazılmışdır: məsələn, function n, differential a, solve v və s.

Əlifbanın hər hərfi ilə başlayan ingiliscə söz ərəb rəqəmi ilə nömrələnərək həmin sözə ekvivalent olan, rus və Azərbaycanca terminlər isə nömrələnmiş bu sözün sağ tərəfindən eyni sətrdə yazılmışdır. Məs. 98 attri-buten-свойство - xassə, 144 collocation - коллокация-

kollokasion.

Söz birləşmələri şəklində olan ingilis dilindəki terminin baş hərfi həmin söz birləşmələrində yazılır, rus və Azərbaycan dilində bu söz birləşmələrinin tərcüməsi onun sağ tərəfindən eyni sətirdə yazılır. Məsələn, abstract algebra – абстрактная алгебра - mücərrəd cəbr. Bu lüğət riyaziyyata aid anlayışların müəyyənləşdirilməsi, həmin anlayışlarla bağlı terminlərin sistem daxili əlaqələrin aşkara çıxarılması, nəhayət, terminlərin Azərbaycan dili üçün münasib variantının yaradılması baxımından ilk təcrübədir. İngiliscə-Rusca-Azərbaycanca "Riyaziyyat terminləri lüğəti" də əslində bu sözlüklər əsasında qurulmuşdur. Bu lüğətə qədər üç dildə belə irihəcmli lüğət nəşr olunmamışdır. Lüğətdə terminlərin müəyyən dəqiqliyinə, imkan daxilində hər bir anlayışın bir terminlə verilməsinə xüsusi diqqət verilmişdir. Bəzən isə tərtib olunan çoxdilli lüğətlərdə başqa dillərə məxsus terminlərə Azərbaycan dilində qarşılıq müəyyənləşdirilərkən onların bilavasitə mənsub olduqları dildəki forması deyil, rus dilində sabitləşmiş forması nəzərə alınmışdır.

İrihəcmli çoxdilli lüğətlərdən biri də 1987-ci ildə üçdilli "İngiliscə-rusca-Azərbaycanca elektrotexnika terminləri lüğəti"dir. Lüğətdə 1160 termin (hər üç dildə) verilmişdir. Lüğət iki hissəlidir. Birinci hissə lüğətdir, ikinci hissə isə lüğət göstəricisidir. Burada sırf elektrotexnika terminləri əhatə olunmuşdur. Lakin elektrotexnikaya aid terminlərin Azərbaycan dilində qarşılıq çox zaman terminlə yox, adi sözlə verilmişdir. Bu isə anlayışı tam ifadə etmir.

Terminologiyanın sistemə salınmasında anlayışların dəqiqləşdirilməsində, məfhumların düzgün qavranılmasında izahlı lüğətlərin rolu böyükdür. Terminlərin izahlı lüğətdə şərh məsələsi ilə xüsusi məşğul olan

lüğətçilərdən F.P.Sorokletov akad. L.V.Şerbanın xüsusi terminologiyanı hamı tərəfindən işlənən leksikaya qarşı qoyaraq, buna görə də filoloji lüğətdə terminlərin, müvafiq məfhumlarla yalnız eşitməklə tanış olan qeyri-mütəxəssisin təsəvvür etdiyi şəkildə izah etmək lazım olduğu haqqındakı fikri ilə razılaşmır və göstərir ki, bizim zəmanəmizdə heç bir izahlı lüğət xüsusi leksikanın izahında bu yol ilə gedə bilməz. Hər bir terminin tərifində məfhumun fərqləndirici əlamətləri öz əksini tapmalıdır ki, əks təqdirdə izah öz mənasını itirmiş olar.

Beləliklə, bu məsələdə mütəxəssislər bu fikirdədir ki, terminlər yığıcam, lakin elmi cəhətdən düzgün şərh edilməlidir. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, bu izah konkret halda terminin leksik tərifini müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir. Lakin dilimizdə işlənən beynəlmiləl terminlər üçün xüsusi bir tərif axtarılmır. Bugünkü bütün dillərdə eyni mənada işlənildiyi və eyni məfhumları ifadə etdiyi üçün bu terminlərə tərif verilməlidir. İzahlı lüğətlərdə sözlərin izah tiplərinə gəldikdə, ispan dilçisi X.Kasares bunları 3 yerə ayırır: 1) genetik; 2) təsviri; 3) teoloji.

1) Genetik tip tərfi verilən sözü, onu törətmiş hərəkətin nəticəsi kimi izah etməyə çalışır. Həndəsədə dəim bu cür definisiyalara (təriflərə) müraciət edilir, çünki bu sahədə bunları başqası ilə əvəz etmək mümkün deyil. Məsələn, fokuslar adlanan verilmiş iki nöqtədən məsafələri cəmi sabit kəmiyyət olan nöqtələr çoxluğuna ellips deyilir; düzbucaqlının sahəsi oturacağı ilə hündürlüyü hasilinə bərabərdir.

2) Təsviri tip əslində təsvirdən ibarət olan əşyanın formasının, xassələrinin təsviri ilə yanaşı, onun daşdığı məqsəd, vəzifə və hətta mənşəyini göstərməyi də nəzərdə tutur. Məsələn, tutaq ki, hər hansı x və y ədədi çoxluqları verilmişdir. ($x \subset R$, $y \subset K$). Hər bir $x \in X$ ədədi

qiymətinə f uyğunluğu vasitəsilə yeganə $y \in Y$ ədədi qarşı qoyularsa, onda f uyğunluğuna ədədi funksiya deyilir və $y=f(x)$ ilə işarə olunur.

3) Teoloji tərif əşyanın təbiətini, xidmət etdiyi məqsədi göstərmək yolu ilə açmağa çalışır. Məsələn, mikroskop - adi gözlə görünməyən obyektlərin və onların hissələrinin böyüdülmüş xəyalını almaq üçün optik cihaz; rotor-elektrik maşınının fırlanan hissəsi.

İzahlı terminoloji lüğətlərdə genetik və təsviri tiplərə daha geniş yer vermək zəruridir. Çünki izahlı lüğət üzərində aparılan işin ən mühüm və eyni zamanda ən çətin tərəfi terminin mənasını izah etməkdir. Bu izah işi termin ilə əşya, hadisə, termin ilə məfhum arasındakı əlaqəni açıb göstərməyi nəzərdə tutmalıdır. Ümumiyyətlə, izahlı terminoloji lüğətlərdə bir sıra tələblər öz əksini tapmalıdır:

1) tərfi olan terminlərin konkret, dəqiq tərfi verilməlidir.

2) tərfi olmayan terminlərin izahı verilməlidir.

3) omonim terminlərin hər bir sahədə ifadə etdiyi mənə verilməlidir.

4) paralel terminlər lüğətdə öz əksini tapmalıdır.

1966-cı ildə nəşr olunmuş "İzahlı coğrafiya lüğəti"ndə Azərbaycan dilində çox işlənən və sabitləşmiş coğrafi termin və anlayışların qısa izahı verilmişdir.

İzahlı lüğətlərdən biri də (Ə.Bədəlbəyli tərəfindən, 1969-cu ildə çıxmış musiqi lüğəti) "İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti"dir. Lüğət dörd hissədən ibarətdir: 1. Azərbaycan musiqi terminləri. 2. Musiqi terminləri. 3. Musiqi ədəbiyyatında işlənən xarici söz və terminlər. 4. Qeydlər, şərhlər və monoqrafik məlumat. Kitabda Azərbaycan musiqi terminləri izah edilmişdir. Burada muğamla, eləcə də xalq yaradıcılığı ilə bağlı ayrı-ayrı terminlər izah olunmuşdur. Məsələn, Bayatı (Bayatı

adlı Azərbaycan qəbilələri) – hər qitəsi (kupleti) dörd misradan ibarət xalq lirik vokal musiqisi janrı. Bayatı hər qitəsində dərin fikir, müəyyən bir fəlsəfi məna olunur.

Lakin sovet dövründə dəqiq elmlərə – fizika, kimyaya aid irihəcmli izahlı terminoloji lüğət yoxdur. Hazırlanan izahlı lüğətlər kiçikhəcmlidir. Bu sahədə ilk dəfə tərtib olunan izahlı lüğət "Məktəblinin fizika lüğəti" və "Məktəblinin izahlı riyaziyyat lüğəti"dir. Lüğətdə orta ümumtəhsil məktəblərinin fizika proqramına daxil edilmiş fiziki kəmiyyətlər və onların ölçü vahidləri, fiziki anlayış, hadisə, qanun və qanunauyğunluqlar haqqında olan terminlərin izahı verilmişdir. Lüğətdə elementar fizikanın əsas bölmələrinin hamısı əhatə olunmuşdur. Terminlər əlifba sırasına görə verilmişdir.

Ən irihəcmli izahlı lüğət M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva və F.M.Ağayevanın tərtib etdiyi, 1989-cu ildə nəşr olunmuş "İzahlı dilçilik terminləri" lüğətidir. Bu lüğət əvvəlki izahlı lüğətlərdən forma və məzmununa, kəmiyyət və keyfiyyətinə, elmiliyinə, praktikliyinə, baş sözlərin leksografik izahına görə fərqlənir. Bu lüğətdə 50-ci illərdən bəri dilçiliyimizdə geniş şəkildə işlədilən terminlər izah edilir. Lüğətdə terminlər əlifba sırası ilə düzülüb, əsas terminlər baş söz kimi verilmişdir. Lüğətin əsas istiqaməti, məqsədi nəzərə alınaraq tədris işində tez-tez rast gəlinən terminlərin şərhinə geniş yer verilmişdir. Lüğətdə əsasən normativlik prinsipi gözlənilir, bəzən isə bir sıra terminlərin izahında bu prinsip pozulur. Bu kitabda diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də odur ki, əlavə hissədə paralel (müəlliflər sinonim hesab edirlər) şəkildə işlənən terminlərin verilməsidir. Nəzərə alınmışdır ki, dilçilik elminin ümumi inkişafı ilə əlaqədar, yeni-yeni anlayışlar yaranır. Şübhəsiz bu vəsait gələcəkdə yaradılacaq mükəmməl izahlı-ensiklopedik

səciyyəli akademik lüğətin əsas mənbəyi olacaqdır.

Hazırda elə terminoloji lüğətlər tərtib olunmalıdır ki, onlar iki və daha artıq yaxın sahənin terminlərini özündə cəmləşdirsin. Məsələn, fizika, riyaziyyat, astronomiya elmlərinin terminlərini. Belə bir üsulun əhəmiyyəti ondadır ki, eyni bir terminin bir neçə sahə lüğətində təkrar edilməsinin qarşısını alır. Ümumiyyətlə, 1951-ci ilə qədərki dövrdə müxtəlif elm sahələrinə aid respublikamızda nəşr olunmuş terminoloji lüğətlərlə 1952-ci ildən sonrakı dövrdə Azərbaycan SSR EA-nın Terminologiya Komitəsi tərəfindən nəşr olunmuş terminoloji lüğətləri müqayisə etdikdə bunların həm məzmun, həm də leksikoqrafik cəhətdən xeyli dəqiqləşdiyini görmək olar. Bununla belə, sovet dövründə nəşr edilmiş terminoloji lüğətlərdə də müəyyən nöqsanlara yol verilmişdir. Ümumiyyətlə, terminologiya sahəsindəki nöqsanlar lüğətlərdə bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Terminoloji lüğətlərdəki xarakterik nöqsanları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Nəzərdə tutulan sahənin terminologiyası tam əhatə olunmamışdır. Belə ki, terminoloji lüğətlərdən elmin müxtəlif sahələrində çalışan mütəxəssislər, mətbuat, nəşriyyat işçiləri, ali məktəb tələbələri və müəllimləri istifadə edirlər. Buna baxmayaraq ayrı-ayrı elm sahələrinin müxtəlif bölmələrini əhatə edən terminlər lüğətlərdə öz əksini tapmamışdır. Bu xüsusilə son dövrlərdə hesablama texnikası cihaz və avadanlıqlarının elmi-texniki inqilab dövründə durmadan artıb çoxalmaqda və fasiləsiz təkmilləşməkdə olan növlərinin adlarının, eləcə də son onilliklərdə elmi-texniki inqilabla bağlı olan elektronika, kibernetika, telemexanika, elektrotexnika, bionika, avtomatik idarəetmə; eləcə də elektron hesablama maşınları ilə bağlı terminlər lüğətlərdə öz əksini tapmamışdır. Bu isə son illərdə lüğətlərin nəşr

olunmaması ilə bağlıdır. Deməli, lüğətlərin təkmilləşdirilməsi, yenidən nəşr olunmasına böyük ehtiyac duyulur.

2. Terminoloji lüğətlərdən bəzilərinə nəzərdə tutulan sahə ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan sözlər də verilmişdir ki, bu da onların sözlüyünün süni surətdə böyüməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, "istəmək", "tələb etmək", "arzu etmək", "hansı", "necə", "hələ yox", "hətta" kimi sözlər də termin kimi təqdim edilmişdir. Göründüyü kimi, elm ilə bağlı konkret anlayışları ifadə etməyən ümumişlək sözlər də termin kimi lüğətdə verilmişdir.

3. Termin dəqiq olmaqla bərabər, həm də qısa olmalıdır. Terminin qısalığı onun asan mənimsənilməsi, yadda yaxşı saxlanması üçün əsas şərtədir. Lakin təcrübədə bu prinsip pozulmuşdur. Bəzi lüğətlərdə bir anlayışın ifadəsi üçün iki və daha artıq termindən istifadə olunmuşdur. Məsələn, "funksiyanın qiyməti onun sol və sağ limitləri arasında yerləşmədiyi hala uyğun sonlu kəsilmə", "çoxyerli operatorlar qrupu və ya mültioperatorlar qrupu", "asılı olmayan artımlı və ya additiv proses", "çoxhədlinin x_a ifadəsinə bölünməsi haqqında teorem", "düzxətli dəyişən hərəkət və ani sürət", "maqnit sahəsinin cərəyanlı kontura təsiri", "işığın düz xətt boyunsa yayılması qanunu" və s.

Elə hallara da rast gəlmək mümkündür ki, termin əvəzinə lüğətdə cümlələr verilmişdir. Məsələn, "qırx səkkizə bölünür", "səkkizin dördə nisbəti ikinin birə nisbəti kimidir", "bir plyus üç dördə bərabərdir, "iki dəfə iki dördə bərabərdir". Belə cümlələrin lüğətdə işlənməsi təcrübədə terminlərə verilən tələblərin pozulmasıdır. Təcrübə göstərir ki, terminlərin qısa və əlverişli formalarının yaradılması həm elmin, həm də terminologiyanın inkişafına təkan verir.

4. Lüğətdə hər bir anlayış yalnız bir terminlə verilmişdir. Lüğətlərdə bəzən bir anlayışın ifadəsi üçün iki və daha artıq termindən istifadə olunmuşdur. Məsələn, fizikada - gözdə olan çubuqcuqların qıcıqlanması ilə əlaqədar olan görməyə "torangörmə" və yaxud "adaptasiya" deyilir və ya cismin səthinə düşən işığın bir hissəsinin öz əvvəlki istiqamətini dəyişərək, cismin daxilində başqa bir istiqamətdə yayılması həm "ışığın sınıması", həm də "sındırma əmsalı" terminləri ilə ifadə edilmişdir. Yaxud da riyaziyyatda üzərində hər bir ədədin uyğun nöqtə ilə göstərildiyi düz xətt həm "ədəd oxu", həm də "ədəd düz xətti" terminləri ilə ifadə olunur. Bu termin mənasında bəzən "koordinat düz xətti" söz birləşməsi də işlənir. Bu terminlər içərisində "ədəd oxu" termini riyazi terminologiyada daha çox işlənən və anlayışı tam əhatə edəndir. Bu mənada termində anlayışın ikinci dərəcəli əlamətləri deyil, əsas əlamətləri əks olunmalıdır. Çünki ayrı-ayrı terminlərin dəqiqliyi elmin dəqiqliyini təmin edir.

5. Eyni anlayışın ifadəsi üçün alınma və milli terminlər paralel işlədilir. Məsələn, eynigüclü - ekvivalent, tən bölün-bissektrisa, assosiativlik-qruplaşdırma-birləşdirmə; istilik tarazlığı-termometr, gərginlik-potensial;

§2. XX əsrin 90-cı illərində (müstəqillik illərində) terminologiyanın inkişafı

Elmi-texniki, ictimai-iqtisadi və mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr dildə öz təsirini daha aydın əks etdirir. Bu təsir bütün elmi anlayışları ifadə etmək imkanına malik olan, daim yeniləşən və zənginləşən terminologiyada daha qabarıq müşahidə olunur. Dilimizin daxili imkanlarından istifadə etməklə yeni terminlərin yaradılması ənənəsi daha əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi müstəqillik illə-

rində də termin yaradıcılığında əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur. Uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş terminoloji qatın zənginləşməsində dilimizin daxili imkanları əsasında – leksik, morfoloji, sintaktik üsulla yaranan terminlərin mühüm rolu olmuşdur. Elmi-texniki tərəqqi, Avropaya inteqrasiya, ictimai-siyasi yeniləşmə bir çox anlayışların, məfhumların meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Son dövrdə bir sıra elm sahələrinin sürətli inkişafı terminologiyaya da inkişafına təkan verir. Yeni elm sahələrinə məxsus terminlərin əsas hissəsi yarandığı ölkənin dilindən alınır. Sözsüz ki, elmi kəşflərin meydana gəldiyi coğrafi məkanın dili - morfem və leksemləri terminin yaranmasında əsas rol oynayır.

Terminlərin mühüm bir hissəsi ümumişlək sözlər əsasında yaranır və həm əvvəlki mənasını saxlayır, həm də sırf elmi anlayış ifadəsinə çevrilir. Məsələn. Asma, axın, yayım, şərhçi, bağlantı, açıqlamaq (Kino, televiziya, radio terminləri izahlı lüğəti, Bakı, 2002) sözləri xüsusi funksiya daşıyaraq terminləşmişdir. Reformatski yazır: «Terminlərin mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün birinci növbədə ümumi anlayış olan sözə müraciət etmək lazımdır. Söz leksik kateqoriyadır. Termin söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və müəyyən məfhumları ifadə edir. Termin də söz kimi tarixi kateqoriyadır. O, dil tarixinin müəyyən dövründə yaranır, formalaşır, müəyyən məna kəsb edir. Lakin terminlər xüsusi sözlər deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir».¹

Elmi fikrin ifadəsi dəqiqlik və konkretlik tələb etdiyindən termin də dəqiq və konkret olmalıdır. Ona görə də dilin daxilində işlənərək hər hansı bir ümumişlək anlayışı bildirən leksem cərcivəsindən çıxarıq müəyyən elmi an-

¹ Реформатски. Что такое термин и терминология? «Вопросы терминологии», Из-во, АН СССР, М., 1961, стр.11.

layışı dəqiq, konkret və birmənalı ifadə etməlidir. Müstəqillik illərində də dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil edir. Hazırda dilin daxili imkanlarına hesabına yaranan terminlər aşağıdakı yollarla - semantik-ümumişlək sözlərə əlavə mənə verməklə; dialekt sözlərdən istifadə etməklə, köhnəlmiş sözlərin dilə qaytarılması ilə; milli və alınma sözlərə şəkilçi artırmaq; iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə əmələ gəlir. Bu gün dilimizin daxili imkanları əsasında terminyaranma meyilləri güclənmişdir. Məsələn, bölük, atəşkəs, qırıcı, qazma, qoşqu (hərbi) qaynaq və s.

Milli termin yaradıcılığı ümumi ədəbi dilə əsaslanmalıdır. Bu terminlərin asan başa düşülməsinə, tələffüzünə, tez yadda qalmasına, termin yaradıcılıq prosesinə müsbət təsir edir. Ə.Dəmirçizadə yazır: «Dilin öz lüğət ehtiyatından alınıb terminə çevrilmiş sözlərin həmin dildə müxtəlif məqamlarda işlənilmə imkanı başqa dildən alınma terminlərə nisbətən daha çox olduğundan belə sözlərin məqsədəuyğun əsasında termin kimi işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq və sözü işlədərkən bütün bu incəlikləri nəzərə almaq zəruridir».¹

Beləliklə, ümumxalq dili termin yaradıcılığı üçün münbit mənbə sayılmalıdır. Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin terminoloji ləkikasını təşkil edən terminləri iki qrupa ayırmaq olar; həm ümumişlək söz, həm də termin kimi işlənənlər; yalnız termin kimi işlənələr. Yalnız termin kimi işlənən sözlərin istifadəsi müəyyən elm və sənətlə bağlı olub, konkret anlayış çərçivəsindən kənara çıxma bilmir. Ümumişlək sözlərin terminoloji funksiya daşması bütün elm sahələrində müşahidə olunur, bu elmi anlayışı daha konkret ifadə etməyə xidmət edir. Bu termin-

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, B., «Azərənəşr», 1962, səh.80.

lər dildə daha çox yeni söz kimi meydana çıxan vahidlər hesabına deyil, həm də əvvəlcədən mövcud olan sözlərin mənaca dəyişməsi və mənə alması ilə zənginləşir.

Son dövrlərdə bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı iqtisadi-siyasi terminologiyaya aid dilimizin lüğət tərkibinə yeni-yeni terminlər daxil olmuşdur. İqtisadiyyatla bağlı «bazar», «özəl», «özəlləşdirmə» leksik vahidləri müstəqillik illərində mənə genişlənməsi nəticəsində məhsuldar işlənən iqtisadi terminə çevrilmişdir. Tarixən bazar sözü alış-veriş üçün müəyyən edilmiş yer mənasını bildirirdisə, son dövrlərdə daha çox işlənən «iqtisadi bazar», «bazar münasibətləri», «bazar qiyməti» kimi anlayışlarda yeni, geniş mənə kəsb edir. Eləcə də, «özəl», «sahibkar» termini son dövrlərdə yeni mənada işlənən terminlərdəndir. Bu termin arıq tarixən ifadə etdiyi dar mənə çərçivəsindən çıxaraq daha geniş mənəli anlayışı bildirməkdədir.

Yeni terminlərin yaranmasında morfoloji üsuldan daha geniş istifadə olunmaqdadır. Son dövrlərdə bəzi söz yaradıcılığı modelləri terminologiyada öz məhsuldarlığını artırır. Terminologiyada –ma, –mə şəkilçilərinin fellərə artırılması ilə bağlı anlayışların yaradılmasından geniş istifadə olunur. Məsələn, qaynaqlama, qloballaşma, aşkarlanma, maliyyələşmə, preslənmə, özəlləşdirmə və s. Bəzi sözdüzəldici şəkilçilər –lıq⁴, –sız⁴, –cı⁴, –lı⁴, –ma², –ik⁴ termin yaradıcılığında məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunur. Ayrı-ayrı elm sahələrində işlənən terminlərin mühüm bir hissəsini söz birləşmələri şəklində olan terminlər təşkil edir. Sintaktik yolla yaranan terminləri iki qrupa ayırmaq olar: 1. leksik-sintaktik; 2. morfoloji-sintaktik.

Leksik-semantik üsulla yaranan terminlər heç bir morfoloji əlamətdən istifadə olunmadan yaranır: Məsələn, yekdil, soyqırım, atəşkəs və s.

Morfoloji-sintaktik üsulla yaranan terminlər leksik-semantik üsula nisbətən üstünlük təşkil edir. Bu cür bir-

ləşmələr semantik inkişaf nəticəsində mənaca dəyişilmiş, bir qismi mənaca genişlənərək yeni mənalar ifadə etmişdir. Məsələn, keçid dövrü, dayaq məntəqəsi, siyasi hava, nüfuz dairəsi, iqtisadi bazar, iqtisadi maraq və s. birləşmələrdə ya birinci, ya da ikinci tərəflərin sözlərində mənə semantikasında dəyişmələr öz əksini tapır.

Başqa dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Belə ki, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır».¹

Terminologiyanın tarixinə diqqət etdikdə aydın olur ki, ilkin dövrdə termin-söz birləşmələri bir, iki, yaxud üç sözdən ibarətdir. Hazırda elmi anlayışların ifadəsi üçün yaranan termin-söz birləşmələrini təşkil edən tərəflərin kəmiyyətə çoxalması müşahidə olunur. Məsələn: "texnoloji problemin avtomatlaşdırılmış idarə sistemi", "daxili sekresiya vəzlərinin fəaliyyətinin azalması", "daxili üzvlərin ana-dangəlmə bədən səthinə doğru yerini dəyişməsi" və s.

Belə dörd, beş, hətta yeddi sözdən ibarət birləşmələr dili ağırlaşdırır. Ona görə də nominativ funksiya daşıyan terminin qısalıq, yığcamlıq prinsipi istənilən halda gözlənilməlidir.

Sintaktik yolla yaranan terminlərdən ən çoxu isim+isim, sifət+isim; say+isim şəklində olan birləşmələrdir.

Terminologiyada kalka üsulu ilə yaradılan terminlərin üstünlük təşkil etməsi elmlərin inkişafı, bir-birinə inteqra-

¹ Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, «Elm», 2002, səh.64.

siya etməsi, müstəqillik qazandıqdan sonra başqa ölkələrlə azad, siyasi, iqtisadi əlaqələrin artması ilə bağlıdır. Kalka üsulu ilə yaranan termin dilimizin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirir.

N.Məmmədov, A.Axundov yazır: «Kalka üsulu ilə yaradılan sözlərin bir qismi də sintaktik yolla əmələ gəlir. İstər morfoloji, istərsə də sintaktik yolla yaradılan yeni söz və terminlər dilimizdə yeni anlayışları ifadə etməyə xidmət edir».¹

Dildə kalka üsulu ilə yaranan terminlər həm morfoloji, həm də sintaktik yolla yaradılan terminlərə nisbətən çoxluq təşkil edir. Məsələn, эффективность-şəmərəlilik, законность-qanunilik, росмовщигество-şəmərəçilik.

90-cı illərdə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər dilimizdən də yan keçməmişdir. Başqa ölkələrlə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin artması bu sahələrlə bağlı yeni yaranan terminlərin dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmasını sürətləndirmişdir.

Əlbəttə dillər arasında qarşılıqlı əlaqə təbii bir haldır və bu proses uzun illər davam etmişdir. Azərbaycan dilinin müasir mərhələdə terminoloji sisteminin zənginləşməsində və formalaşmasında rus dili ilə yanaşı Avropa dillərindən alınmalar mühüm yer tutur. Bu cür alınmaların miqdarı son illərdə çoxalmış, ayrı-ayrı lüğətlərdə, mətbuat dilində istifadə dairəsi genişlənmişdir. İctimai-siyasi dəyişikliklər və elmi-texniki inqilablarla səciyyələnən bu dövrdə Avropa dillərinin təsir dairəsi daha böyükdür.

A.Axundov yazır: «Müstəqillik illərində terminalma mənbələri də dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlanmışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çı-

¹ Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, «Maarif», 1980, səh.43.

xır. Yəni əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırırsa, (bu, qaçılmaz, iqtisadi-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzuqlaşma meyli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir».¹

Aydındır ki, alınma terminlər dilimizə mənsub olduğu dilin qrammatik qayda-qanunlarını, morfem və fonetik xüsusiyyətlərini də gətirirlər. Ahəng qanununun pozulması, ön şəkilçilərin işlənməsi, quruluşca düzəltmə sözlərdə kökün müstəqil işlənməsi kimi xüsusiyyətlər başqa dillərdən keçən terminlərin vasitəsilə dilimizə daxil olur. Bununla yanaşı alınma terminlər fonetik və qrammatik cəhətdən dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır, (tele, avto, vidio) dildə beynəlmiləl termin kimi xüsusi lay təşkil edir. Vaxtilə rus dilindən daha çox yeni söz alınması müşahidə olunurdusa, XX əsrin axırlarında nisbət dəyişmiş, Avropa dillərinə meyl üstünlük təşkil etmişdir.

A.Qurbanov yazır: «Dilin inkişafında xüsusi rol oynayan xarici faktorlardan biri dillərin əlaqəsi, kontaktıdır. Bu faktor xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni və digər əlaqələr əsasında meydana çıxır. Dünyada elə bir dilə rast gəlinməz ki, ancaq öz daxili vasitələrdən ibarət olsun, bu faktorun əsasında dünya dillərində «dil əlaqəsi ənənəsi» yaranmışdır. Bu ənənə bütün dünya dillərində mövcuddur»².

Lakin termin alınması o zaman zəruri olur ki, milli

¹ Ağamusa Axundov. Dil və mədəniyyət. Bakı, «Yazıçı», 1992, səh.88.

² Qurbanov A. Ümumi dilçilik, II cild. Bakı, 2004, səh.449.

lüğətimizin tərkibində müvafiq məfhumu, anlayışı ifadə edən termin, söz olmasın. Belə ki, Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında, bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınıb işlədilir.

Son zamanlar ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Lüğət tərkibində özünü göstərən dəyişmələr cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. A.Axundov yazır: «Yeni ictimai-siyasi övqata, demokratik şəraitə sürətlə uyğunlaşmağa başlayan dilimizin inkişafında böyük uğurlarla bərabər müəyyən problemlər də meydana çıxdı. Bu vəziyyət hələ də davam edir və özünü bu gün də aydın göstərməkdədir».¹

Başlıca problemlərdən biri ictimai-siyasi həyatı, situasiyaları bir sözlə ölkə daxilində baş verən prosesləri özündə əks etdirən söz və terminlərin yaradılmasıdır. Belə terminoloji vahidlərin yaranması zamanın tələbi idi. Belə ki, cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, yeniləşmələrlə bağlı olaraq həyatımıza daxil olan yeni anlayışların yalnız dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə adlandırmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də terminoloji layın mühüm bir hissəsini alınma terminlər təşkil edir. Müstəqillik qazandıqdan sonra əvvəlki dövrlərdə terminalmada əsas mənbələrdən olan rus dili əvəzinə Qərbi Avropa, xüsusən ingilis dilinin əsas rol oynaması müşahidə olunur. Bu təbii bir axındır, lakin bu axın milli terminlərin yaranması prosesinə təsir etməməlidir. Hər bir dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən terminoloji qat alınma

¹ Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», №3, 2001, səh.9.

sözlər hesabına deyil, milli terminlərin yaradılması hesabına zənginləşməlidir. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları vardır.

Elə alınmalar var ki, onlar alındığı dildə olduğu kimi reseptor dildə işlənir, onun qarşılığı olmur: internet, sayt, disk, disket, kovalisiya və s.

Elə alınmalar var ki, dilə gəldikdən sonra qarşılığı yaranır və paralel işlənir. Məsələn, kvorum-yetərsay, interval-məsafə, auksion-hərrac, çertyoj-layihə, informasiya-məlumat, dinamika-inkışaf. Azərbaycan dilində alınma və beynəlmiləl terminlərin bir hissəsi ədəbi dildə normativləşməsi ilə nəticələnir. Termin yaradıcılığında türk dillərindən mənbə kimi istifadə etmək meylləri müstəqillik illərində daha geniş yayılmışdır. Eyni kökdən törəyən qədim türk dillərinin sovet dövründə bir-birindən ayrı düşməsi onların leksikasında müəyyən fərqlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Türkiyə ilə ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr genişlənmişdir. Bununla bağlı eyni kökdən törəyən və morfoloji cəhətdən iqtisadi və mədəni əlaqələrlə bağlı terminlər yaranmışdır.

Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı (yeni aparat, cihaz, texniki proses və kəşflərin meydana gəlməsi) dilə yeni terminlər daxil olur. R.Cəfərov yazır: «Rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa mənşəli terminlərin alınıb işlədilməsi zərurətdən irəli gələn bir haldır. Bu, hər şeydən əvvəl texniki alətlərə aparat və cihazlara, texniki proseslərə Azərbaycan dilində müvafiq ad verilməsində qarşıya çıxan çətinliklərlə bağlıdır»¹.

Müstəqillik illərində terminologiyaya alınma terminlərin daxil olması prosesi davam etməkdədir. Xüsusilə informatika ilə bağlı sayt, fayl, disk, elektrofaks, teletayp

¹ Cəfərov R. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa alınmaları. Terminologiya məsələləri. B., «Elm», 1990, səh.23.

terminləri artıq ümumişləklilik qazanmışdır. Bu informatika texnologiyalarının həyatımıza, məişətimizə daxil olması və istifadə olunması ilə bağlıdır.

Müstəqillik illərində terminoloji yeniləşmə, lüğət tərkibinin inkişafı siyasi, iqtisadi, elmi yeniləşmə ilə bağlıdır. Əvvəlki dövrlərdə işlək olan bir sıra terminlər-sosializm, sosialist, kommunist, partkom, komsomol, pioner, manqa və s. lüğət tərkibinin passif fonduna keçir, yeni terminoloji sistem yaranır. Artıq rus mənşəli ictimai-siyasi alınmalar müəyyən zaman çərçivəsində ictimai mühitin dəyişməsi ilə semantik diferensiasiyaya uğrayır. Yeni ideoloji mühitə uyğun ictimai-siyasi terminologiya yaranır. Dildə yeni - piket, funksioner, xaotik, brifinq, media, respondent, valyuta, yevra, spiker, totalitar, investisiya, unitar, leqitim tipli siyasi-iqtisadi terminlər işlənməyə başlayır. Hər bir tarixi şərait dilin lüğət tərkibinə, onun formalaşmasına, xüsusilə onun terminoloji sisteminə təsir edir. Avropa ölkələrinə inteqrasiya rus dilindən və onun vasitəsilə dilimizə keçən terminlər alınması axınının qarşısını almışdır. Doğrudur, tarixən terminoloji qata daxil olan rus mənşəli terminlər indi də işlənməkdədir. Onların bəziləri ictimai-siyasi həyatla bağlı köhnələrək arxaikləşə də, xeyli miqdarda termin öz işləkliyini saxlamışdır. Bununla yanaşı bu illərdə ingilis, fransız, türk və başqa dillərdən alınan terminlərin bir hissəsi heç bir dəyişiklik edilmədən alınıb işlədilir.

Elə alınma terminlər var ki, dilin özündə olan terminlərlə – kserokopiya-üzçixarma, auksion-hərrac, dublikat-ikinci nüsxə, embraqo-qadağa, konsensus-yekdillik sözü ilə paralel işlənir. İnkişaf prosesində belə milli terminlər alınma terminləri sıxışdırıb dildən çıxartma prosesi aydın özünü göstərir.

Dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji lüğət tərkibi müxtəlif elm sahələrini birləşdirdiyi

kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də belə alınma və beynəlmiləl termin axını dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır.

Alınmaların mənimsənilməsində türk dilləri bir-birindən fərqlənir. Məsələn, özbək, qazax, türkmən və s. türk dillərində mənimsəmə əsasən alınan dildə olduğu kimidir. Azərbaycan dilində isə alınma terminlərin bir qismi dilin öz qayda-qanunlarına, qrammatik normasına uyğunlaşdırılır, bir qismi isə etimon dildə necədirsə, o cür də mənimsənilir. Məsələn, kredit, auditor, valyuta, akzis, kontakt, kriminalist və s.

M.Mirzəliyeva yazır: «Müstəqillik dövrünün ilk illəri türk dillərinin inkişafında yeni bir mərhələdir. Bu mərhələdə ictimai-iqtisadi həyat, elmi-siyasi və mədəni durumla bağlı proseslərin bu və ya digər yazılı nitqdə, həm bədii, həm elmi, həm də rəsmi üslubda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər, sözsüz ki, özünü ilk növbədə dilin leksik qatında göstərir».¹ Bu isə təbiidir.

Termin yaradıcılığında müşahidə olunan bir sıra yeni morfemlər alındığı sözlə birlikdə dilimizə olduğu kimi keçir, ya da dəyişikliyə məruz qalır.

Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, dünya elminə inteqrasiya terminologiyasının zənginləşməsinə səbəb olur. Müxtəlif elm sahələri üzrə kəşflər, ixtiralar və yeniliklər termin və anlayışlarda ifadə olunur. N.Məmmədli yazır: «Terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə onun dil kontaktları hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərlə, elmi-texniki tərəqqi və el-

¹ Məhəbbət Mirzəliyeva. Dilin lüğət tərkibi. Təşəkkül, inkişaf təkmilləşmə mulahizə və düşüncələr. B., 2004, səh.293.

mi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı Azərbaycan dili leksikasında terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür¹».

Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri məhdud milli çərçivədən çıxarır, xalqlar arasında dil əlaqələrini artırır. Yüksək elmi-texniki tərəqqi prosesində informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, tətbiqi proqramlar, elektron hesablama maşınları yaranır və buna uyğun olaraq terminoloji sistem formalaşır. XX əsrin əllinci ili kibernetika və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə səciyyələnir. Bu proses kompüter və korporativ şəbəkələrinin, xüsusən də global informasiya şəbəkəsinin-internetin yaranması ilə nəticələndi. Bütün bunlar həmin sahədə işlənən terminlərin sayının sürətlə artmasına səbəb olur. Odur ki, bu sahə ilə bağlı terminologiyanın yaradılması başlıca problemlərdəndir.

Terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən səmərəlisi müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır. İnformatika və digər texniki elmlər üzrə terminologiya problemlərinin həllində bir sıra məsələlər əsas götürülməlidir. Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı, geridə qalmamalıdır. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Bu dəyişiklikləri izləmək və terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Hazırda beynəlxalq səviyyədə termin yaradıcılığı ilə bağlı müvafiq işlər aparılır. Bu işə terminologiya məsələlərinin nə qədər mühüm və ciddi bir mahiyyətə malik olduğunu göstərir. Dildə ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı yaranan anlayışları ifadə edən terminlərin unifikasiyası, dəqiqləşdirilməsi aktual problemlərdəndir.

¹ Məmmədli Nadir. Alınma terminlər. Bakı, «Elm», səh.9.

Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin qərarı ilə 2001-ci ildə Terminologiya Komissiyası yaradıldı. Komissiyanın tapşırığı ilə respublikamızın bütün elmi tədqiqat institutları və ali məktəbləri ayrı-ayrı sahələrlə bağlı lüğətlər tərtib etməyə başladılar. Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin inkişafı, informasiyaları asanlıqla yayılması üçün dəqiq, anlayışı ifadə edən terminlərə üstünlük verilməlidir. Bunun üçün də yeni terminoloji lüğətlərin tərtibi vacibdir.

Məlumdur ki, hesablama texnikası sahəsində Azərbaycan dilində terminologiyanın hələ də tam müəyyən olunmaması kompüter istifadəçiləri üçün xeyli çətinliklər yaradır. Bunu aradan qaldırmaq məqsədilə həmin sahədə izahlı terminoloji lüğətin tərtibində böyük ehtiyac duyulurdu.

Azərbaycanda informatikaya aid nəşr edilmiş terminoloji lüğətlərdən biri «İnformatika üzrə rusca-ingiliscə-azərbaycanca-türkcə izahlı lüğət»dir (Kərimov S.Q. və başqaları. Bakı, ADNA, 1996, 2 cildə). Lüğətdə informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, riyazi təminat və tətbiqi proqramlar, əməliyyat sistemləri, verilənlər – biliklər bazaları və ekspert sistemləri, elektron hesablama maşınları sistemləri və şəbəkələri və digər bölmələrini əhatə edən 3000-ə qədər (rusca-ingiliscə-azərbaycanca-türkcə) termin toplanmış və onların dilimizdə izahları verilmişdir.

Lüğətdə dövlət standartları, standartlaşma üzrə beynəlxalq təşkilatların standartları, beynəlxalq elektronika komissiyasının təklifləri əsasında və Azərbaycan EA-nın Terminologiya Komitəsi tərəfindən tövsiyyə edilmiş terminlər, terminoloji birləşmələr və təkliflər daxil edilmişdir.

Lüğətin leksik-terminoloji tərkibi aşağıdakı istiqamətlər üzrə seçilmişdir: proqramlaşdırma dilləri və sistemləri, tətbiqi proqramlar, maşın qrafikası, mətnlərin emalı sis-

temləri, verilənlər bazaları və onların idarəetmə sistemləri, texniki vasitələr, hesablama şəbəkələri, süni intellekt sistemləri.

Lüğətin tərkibində nəzərə alınan vacib şərtlərdən biri terminlərin Azərbaycan və türk dillərində ekvivalentlərinin yığcam və birmənalı olması, onların izahatlarının isə istifadəçilərin geniş kütləsinin başa düşməsi üçün sadə və aydın olmasıdır.

Lüğətin hazırlanmasında proqramçıların və peşəkar olmayan istifadəçilərin maraqlarına daha çox fikir verilmişdir. Məsələn, EHM-in elementlərinə və qovşaqlarına nisbətən onun qurğularına, ələlxüsus, periferiya qurğularına daha çox yer verilmişdir.

Aydındır ki, əsas məsələ terminlərin Azərbaycan dilində ekvivalentlərinin təyin edilməsidir. Bu məsələnin həllində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür.

1. Yeni terminlərin ekvivalentlərinin seçilməsində beynəlxalq miqyasda işlədilən ingilis dilindəki terminlərə üstünlük verilir (məs., akselerator, drayver, piesel, kompüter, printer, servis, skaner, server, selektor, relyasiya və s.)

2. Termini yaradarkən onun hərfi mənası deyil, daşdığı məna nəzərə alınır. Məsələn: Выделенный файл – nişanlanmış fayl; Перебор данных – verilənlərin axtarışı

3. Texnikanın müxtəlif sahələrində müxtəlif məna kəsb edən omonim terminlər mövzu sahəsinin xüsusiyyətlərinə görə təyin olunur. Məsələn latınca productio sözündən yaranmış rusca «продукция» sözünün dilimizdə işlədilən «məhsul» ekvivalenti informatikada bəzən «məhsul» (məs., proqram məhsulu), bəzən isə «produksiya» kimi (ekspert sistemlərində) işlədilir. Baxmayaraq ki, bu termin uğurlu deyil (stansiyanın yarısı olmur), ancaq uzun müddət-

dir o sahə dilinə daxil edilib işlədilir. İnformatikada «podprogramma» termini «altprogram» kimi müəyyənən və mənasına görə həmin termini tam ifadə edir. «Obrabotka» (информации) sözünü texnikanın bəzi sahələrində işlədilən «işləmə» kimi yox, «emal etmə», «emal» kimi terminləşdirilir.

4. Azərbaycan dilində bir neçə variantda ifadə oluna bilən rus terminlərinin lokanik və mənacə daha uyğun gələn ekvivalent kimi seçilir: «программа-оболочка» - «örtük program»; «струйный принтер» - «şınaqlı printer»; «прокрутка изображения» - «təsvirin burulması»

5. Beynəlxalq miqyasda işlədilən sistemlərin, tətbiqi program paketlərinin, redaktorların və s. adları ingilis dilində olduğu kimi saxlanılır (məs., IBM PC AT, MS-DOS Windows, Word, Excel, ForPro və s.).

Azərbaycan dilində texniki ədəbiyyatda tərcüməsi düzgün verilməyən terminlərə yenidən baxılmış, Azərbaycan ekvivalenti müəyyənənəşdirilmişdir. Məsələn, «гибкий диск» bəzi ədəbiyyatda «çevik disk» kimi tərcümə olunur. Bizcə bu dəqiq deyil və o «əyilgən disk» termini ilə əvəz edilməlidir.

1. Türk dilində texniki terminlərin milliləşdirilməsi xətti nəzərə alınmışdır: kompüter – bilgisayar; файл – kütük; структура – yarı; массив – dizi.
2. Türk ekvivalenti olmayan terminlər beynəlxalq terminlərə uyğunlaşdırılmışdır. генератор – generator; граф- qraf; интернационал – internasional.
3. Türk dilindəki terminin bir neçə variantı olduqda və onlardan heç birisi beynəlxalq terminə uyğun gəlmədikdə imkan daxilində, Azərbaycan dilində eyni səslənən termin verilmiş-

dir. Məsələn:
входной язык - source language - giriş dili
Türkcə: giriş dili, kaynak dil
Seçilən termin: giriş dili
Arity – azlık
Linker –bağlayıcı proqram

Lüğətdə terminlərin azərbaycan dilində izahı verilmişdir.

Azərbaycanda 1996-cı ildə üç dildə (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində) informatika üzrə izahlı terminlər lüğəti Ə.M.Rüstəmov və E.M.Hüseynov tərəfindən tərtib və nəşr edilmişdir. Lüğətdə informatika və hesablama texnikasına və onunla bağlı olduğu sahələrə dair 8000-ə qədər termin, anlayış və ixtisarlara öz əksini tapmışdır.

Lüğət quruluşca 4 hissəyə bölünür: Azərbaycan dilində terminlərin izahı; rusca-azərbaycanca lüğət; ingiliscə-azərbaycanca lüğət; rus və ingilis dillərində ixtisarlara.

İxtisarlara mənaları qarşılaşdırılan dillərin hər birində verilir.

Lüğətin «giriş» hissəsi terminlərin mənasının dəqiq öyrənilməsinə diqqəti cəlb etmə baxımından maraqlıdır: «Sözlərin mənasını dəqiq təyin edin və bununla siz dünyada insanların ən azı yarısını səhvədən xilas edə bilərsiniz». Lüğətin «giriş»ində müəyyən istiqamətlərə nəzər yetirilir, qarşıda duran vəzifələr sadalanır və göstərilir ki, hazırda Azərbaycan dilinin respublikamızda əməli şəkildə milli dövlət səviyyəsinə qaldırılması sahəsində ciddi addımlar atılır. Bu istiqamətdə qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biri ana dilimizin potensial imkanları əsasında elmi dilimizin daha da inkişafını, zənginləşməsinin təmin etməkdən ibarətdir. Elmi dil dedikdə, ilk növbədə, müxtəlif mənalar, məzmun ifadə edən anlayış və terminlər sistemi nəzərdə tutulur. Elmi dili bilmədən təhsil almaq, bilik əl-

də etmək, elmi yaradıcılıqla məşğul olmaq tədris və elmi ədəbiyyatı mütaliyə etmək çətindir. Müəlliflər daha sonra informatikanın terminologiya sistemi üzərində dayanır, nisbətən gənc olan bu elmin dilimizin imkanları baxımından xüsusilə zəif inkişaf etdiyini göstərirlər. Buna baxmayaraq, informatika müxtəlif tip informasiyaların quruluşunu, toplanması, emalı, mühafizəsi, təhsili, axtarılması və verilməsi proseslərini, metodlarını və vasitələrini öyrənən elm kimi inkişaf edir. İnformatika riyaziyyat, hesablama texnikası, kibernetika və bir sıra digər elmlərlə sıx bağlıdır. Təbii ki, həmin elmlərlə əlaqədar anlayış və terminləri informatikada da istifadə edilir.

Lüğət tərtib edilərkən bir sıra mühüm tələblər nəzərə alınmışdır:

- əlaqədar sahəyə dair hansı dillərdə ədəbiyyat daha çox nəşr edilir;
- çoxdilli izahlı terminlər lüğəti müəyyən sahədə daha geniş yayılmış elmi dillərin milli elmi dillə əlaqəli və paralel öyrənilməsinə kömək etməlidir;
- əgər müəyyən bir elm və ya texnika sahəsi tədris fəaliyyətində geniş istifadə edilərsə, onun izahlı terminlər lüğəti həm şagird və tələbənin, həm də mütəxəssisin terminoloji təminatını eyni dərəcədə ödəməlidir.

İnformatikaya dair üç dildə tərtib edilmiş bu izahlı lüğət quruluşuna görə diqqəti cəlb edir. I hissə «Azərbaycanca izahlı terminlər lüğəti» adlanır. İnformatika terminləri burada əlifba düzülüşü ilə verilir. Hər bir terminin rus və ingilis dillərində qarşılığı və sinonim variantları əks olunur.

Məsələn: Antivirus – antivirus – anti-virus;

Assosiativ yaddaş – ассоциативная память – associative memory, data addressed memory;

İnformasiya kartı – информационная карта – information card;

Texniki informasiya – техническая информация – technical information;

Lüğətin bu hissəsində bir sıra terminlərin sinonim variantları da verilmişdir. Sinonim variantlar dilimizdə informatika termini və termin birləşmələrinin məna potensialının geniş olduğunu göstərir. Ona görə də lüğətdə müəlliflər daha geniş yayılmış izahlara əsaslanmış və vacib hallarda müəyyən terminin məna variantlarını paralel şəkildə vermişlər. Məsələn: avtomatik tərcümə – maşın tərcüməsi; avtomatik çap qurğusu – əlifba-rəqəm çap qurğusu; alqoritmik dil – proqramlaşdırma dili.

Sinonim cərgə terminin mənbə və alan dillərdəki variantlarına görə müəyyənləşir.

Lüğətdə verilmiş sinonim variantlar bəzən quruluş cəhətdən də fərqlənir. Məsələn: informasiya orqanı – elmi-texniki informasiya orqanı; ləng yaddaş – qeyri-fəal yaddaş; yaddaşın çapı – damp.

Lüğətin 2-ci hissəsi «Rusca-Azərbaycanca lüğət» adlanır. Əvvəlcə informatika termini rus dilində, sonra isə qarşılığı Azərbaycan dilində verilir.

Məsələn:

автовызрв	– avtoçağırış
Адаптер	– uyğunlaşdırıcı
Документ	– sənəd
Сообщение	– verilən elementi və s.

Üçüncü hissəsi «İngiliscə-Azərbaycanca lüğət» adlanır. Burada qeyd edilən dillərin informatika termini və terminoloji birləşmələrinin qarşılığı verilir.

Məsələn:

address	– ünvan
address bus	– ünvan şini
address constant	– ünvan konstantı

address memory – ünvan yaddaşı
address parameter – ünvan parametri

Lüğətin 4-cü hissəsində rus dilində əsas ixtisarlardan bəhs edilir. Əvvəlcə ixtisarlar verilir, sonra onun bütöv forması (mötərizə içərisində) rus dilində göstərilir, qarşılıqlığı isə Azərbaycan dilində əks olunur.

Məsələn: A (адрес) – ünvan (elektron hesablama maşınında);

AA (автоматический анализ) – avtomatik təhlil;

AZ (адрес зоны) – zona ünvanı;

AİS (автоматизированная информационная система) – avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi.

Azərbaycan dilində verilən qarşılıq bir sıra hallarda sinonim variantlardan ibarət olur. Bu da Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin məna zənginliyini sübut edən faktlardır. Məsələn:

dev (development) – işləmə, inkişaf

çe (group mark) – metka, marker

instr (instruction) – gürğu, cihaz

İnformatika ilə bağlı akademiklər Ə.M.Abbasov, F.Ə.Əliyev, professorlar Ə.Ə.Əliyev, R.M.Əliquliyev və b. alimlərin iştirakı və AMEA-nın Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə «İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət» (Bakı, «Elm», 2002) nəşr olunmuşdur.

Lüğət informatika, telekommunikasiya, radioelektronikaya aid terminoloji vahidlərin Azərbaycan dilində müvafiq ekvivalentlərinin formalaşdırılması sahəsində olan çatışmazlığı həll etmək və xalqımızın informasiyalaşdırılmış cəmiyyətə keçidini sürətləndirmək məqsədilə tərtib edilmişdir.

Lüğətdə informatika, telekommunikasiya və radioelektronikaya aid beş mindən artıq termin verilmişdir. Həmin terminlərin rus və Azərbaycan dillərində müvafiq ekviva-

lentlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün gərgin əmək sərf edilmiş, hər bir leksik-terminoloji leksikanın bir neçə variantı nəzərdən keçirilmiş və onların Azərbaycan dilinin daxili qanunlarına müvafiqliyi nəzərə alınmışdır. Bu sahənin sürətli inkişafı yeni terminlərin dayanmadan inkişafına səbəb olur. Bu isə öz növbəsində tərtib edilmiş lüğət üzərində terminoloji fəaliyyətin aramsız davamını zərurləşdirir. İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə ən müasir terminlərin izahlı lüğətinin tərtibi həmin işin, terminoloji fəaliyyətin məntiqi davamı sayıla bilər.

XXI əsrin əvvəlləri kompüter texnikası ilə bağlı elmlərin və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu sahələrdə nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqəli inkişafı, kompüter və yeni informasiya texnologiyalarının tətbiq sahələrinin, həmçinin onların istifadə dairəsinin kəskin artmasına səbəb olmuşdur. Bu proses korporativ və lokal kompüter şəbəkələrinin, xüsusilə də global informasiya şəbəkəsi – İNTERNET-in yaranması ilə daha sürətlənmişdir.

Qeyd edək ki, hazırlanmış terminoloji informatika lüğəti yeni təlim və metodik vəsaitlərin, dərslərlərin yarıdılmasının əsasını təşkil edə bilər.

Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar bir çox elm sahələrinin Azərbaycan dilində terminologiyası formalaşmışdır. Lakin texnikanın yeni yaranan informatika, elektron texnikası, avtomatlaşdırma və s. sahələrdə terminlər formalaşmaqdadır. Xarici dövlətlərlə aparılan ictimai-siyasi, diplomatik əlaqələr nəticəsində dilimizə yeni-yeni terminlər daxil olur. Bunların sistemə salınması, toplanması vacib məsələlərdəndir. Bu məqsədlə Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə bir sıra lüğətlər nəşr olunmuşdur. N.Məmmədovun «Rusca-azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğəti» (Bakı, 2003), S.Ş.Əmirov «Ümumi və tibbi

fizika terminlərinin qısa lüğəti» (B.,2003), Q.Quliyev və A.Rüstəmovanın «İzahlı diplomatiya terminləri lüğəti», Qulu Məhərrəmlinin «Kino, televiziya və radio terminlərinin izahlı lüğəti» (B., 2002), Q.Qurbanlı «Rusca-azərbaycanca dilçilik terminləri lüğəti», C.E.Allahverdiyev, A.H.Hacıyev, H.M.Əhmədov «Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid lüğət (dörd dildə - azərbaycan-türk-rus-ingiliscə, B., Gənclik, 2002), Abbasov Ə.M., Əliyev T.Ə., Əliyev Ə.Ə., Əliquliyev R.M., Əhmədov T.V. «İnformatika, telekommunikasiya radioelektronikaya aid ingiliscə-rusca-azərbaycanca lüğət» (B., 2003) nəşr olunmuşdur».

Müstəqil Azərbaycanın demokratik inkişaf yoluna qədəm qoyması, ölkə iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin bərqərar olması, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə bağlı terminologiya gündən-günə inkişaf edir. Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı elm və texnika dəyişir, təkmilləşir. Müəyyən tədqiqat və elmi axtarışlardan əldə edilən nəticələr, çıxarılan qanunlar, cəmiyyətdə gedən proseslər, anlayışlar, terminlərdə öz əksini tapır. Elmi fikirlərin bir-birindən ayrılması, fərqləndirilməsi nə qədər əhəmiyyətlidirsə, onların ifadə formasından ibarət olan terminlər də elmi dildə bir o qədər mühümdür. Deməli, elmlərin inkişafında anlayışların təyin olunması vacibdir. Anlayışın formalaşması prosesində onun dəqiq təyin olunması əsas cəhətlərdən biridir. Çünki elmi-texniki tərəqqi dövründə terminoloji iş həyata keçirilərkən bu və ya digər terminin hansı mənə kəsb etdiyini müəyyən etməyə ciddi diqqət yetirilməlidir. Terminin mənə kəsb baxımından düzgün seçilməsi bu terminə uyğun anlayışın ən əsas əlamətlərinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynayır. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar müvafiq terminlər yaranır, lakin həmin terminlərin mənası dəqiq, dürüst

müəyyənləşdikcə onları yaradan elm və texnika sahəsinin özü də irəliləyir. Elm inkişaf etdikcə hər hansı bir proseslə bağlı təsəvvür yaranır. Təsəvvürün inkişafı məfhumu əmələ gətirir. Məfhum isə anlayışın əmələ gəlməsinə təkan verir. Məsələn «inersiya», «ətalət» haqqında təsəvvür fizika elminin inkişafı tarixinə diqqət etdikdə, görünür ki, Qalileyin sələflərinə məlum olmuşdur. Bununla belə Qaliley «cismə başqa cisimlərin təsiri olmadıqda onun sürətini saxlaması» hadisəsinə inersiya adı verdiyi andan etibarən (Azərbaycan dilində «inersiya» terminin qarşılığı olaraq «ətalət» termini işlədilir) bu hadisə haqqında təsəvvürün özü dəqiqləşdi və bu termin elmə daxil oldu.

Eləcə də «elektrik cərəyanı» termini indi hər bir adama tanışdır. Qədim yunan alimləri müəyyən etmişdilər ki, kəhrəbanı yuna sürtdükdə müxtəlif cisimləri özünə cəzb edir. Kəhrəba yunanca elektron deməkdir. «Elektrik» termini də buradan əmələ gəlmişdir. Sonrala isə Amper Andri Mari elektrik və maqnit hadisələri arasındakı əlaqəni ifadə edən ilk nəzəriyyəni yaratdı. «Elektrik cərəyanı» anlayışını da fizikaya o daxil etdi.

Göründüyü kimi yeni terminlər ən çox tədqiqat işi aparılan zaman, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərdə, həmçinin elmi-texniki, ictimai-siyasi ədəbiyyatların tərcüməsi prosesində yaranır. Beləliklə də terminlər elmi-texniki tərəqqi prosesində elmi laboratoriyalarda, istehsalat idarələrində, konstruktor bürolarında yaranır. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar dilin lüğət tərkibindəki terminlərin sayı getdikcə artır. Çex dilçisi K.Soxorun apardığı hesablamalara görə müasir dünya dillərində meydana gələn yeni sözlərin 90%-ni terminlər təşkil edir. Demək, elmlərin inkişafında məfhumların müəyyənləşdirilməsi məsələnin mahiyyətini təşkil edir.

Elmi-texniki tərəqqi dedikdə, onun qlobal hadisə olduğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır, təkcə respublika deyil, ümumən dünya miqyasında belə bir proses gedir və Azərbaycan elmi dilinin, lüğət tərkibinin yeni anlayışlarla zənginləşməsində bu prosesin ciddi rolu müşahidə edilir. Belə ki, əgər bir elmi kəşf (bir avtomat idarə etmə sistemi) hər hansı bir ölkədə, tutaq ki, İngiltərədə, Yaponiyada mövcud ola bilər, lakin onun adı prinsip etibarilə Azərbaycan dilində də mövcud olmalıdır.

Ölkəmizdə müstəqilliyin yaranması ilə bağlı ictimai siyasi həyatda dəyişikliklər baş verir. Bütün bunlar son dövrlərdə yaranan "idarəetmə sistemi", "iqtisadi islahatlar", "bazar iqtisadiyyatı", "kommersiya bankı", "sahibkarlıq fəaliyyəti", "birja", "əsrin müqaviləsi", "audit", "səhmdar", "səhmdar cəmiyyət", "auditorlar palatası", "bələdiyyə və s. anlayışlarda öz əksini tapmışdır. Göründüyü kimi elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklər və mədəniyyətin misli görünməmiş inkişafı dildə anlayışlar, terminlər vasitəsilə öz əksini tapmaqdadır. Bunun hesabına onun ən fəal və ən mütəhərrik bir qolunu təşkil edən terminoloji leksika daim zənginləşir.

Elmi-texniki terminologiya dəqiq və kəskin sistemliyi ilə fərqləndiyi halda, ictimai-siyasi terminologiya yayılma sərhədinə görə diqqəti cəlb edir. Bu ondan irəli gəlir ki, elmi-texniki terminlər mütəxəssislər arasında elmi ünsiyyət vasitəsidir, ictimai-siyasi terminlər isə həm mütəxəssislər, həm də geniş xalq kütlələri tərəfindən işlənir. Çünki cəmiyyətdə gedən dəyişikliklər xalqın bütün zümrələrini əhatə edir. Hazırda "kommersiya", "dollar", "makler", "tender", "büdcə", "kömrük", "biznes", "biznesmen" kimi terminlər cəmiyyətin hər bir üzvü tərəfindən başa düşülür, dərk edilir. İctimai-siyasi terminlərdən isə (xalqa çatdırılmasında) ayrı-ayrı partiyalar, siyasi liderlər öz marağını xalqa çatdırmaq üçün daha çox istifadə edirlər.

Ona görə də elmi-texniki terminlərdən fərqli olaraq ictimai-siyasi terminlər getdikcə ümumişlək leksikaya keçir. Eyni zamanda burada dilin öz sözləri daha asanlıqla terminləşə bilər, yəni adi sözlər sırf terminoloji mənada işlənir. Bu gün ictimai-siyasi dəyişikliklə bağlı "büdcə", "hərəkət", "təşkilat", "iqtidar", "müxalifət", "məclis", "bazar" və s. sözlər sırf termin kimi işlənərkəndədir. Göründüyü kimi terminologiya elm və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalı, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər öz əksini dildə tapmalıdır. Odur ki, terminologiyanın təkmilləşdirilməsi (bura terminlərin standartlaşdırılması və unifikasiya edilməsi, köhnə terminlərin dildə yer tutub-tutmaması və yeni terminlərin qəbul edilməsi) müntəzəm surətdə aparılmalıdır.

Son dövrlərdə Azərbaycanda neft kimyası xeyli inkişaf etmişdir. Buna görə də Azərbaycan dilində neft kimyası və texnologiyası ilə bağlı terminologiya xeyli təkmilləşmişdir. Bu təkmilləşmə "Neft və qaz üzrə rusca-azərbaycanca-ingiliscə terminoloji lüğət"də öz əksini tapmışdır. Lüğətdə işlənən plastik kütlə, sintetik qatran, yağlı oleflər, dizel aşqarları, dönməyən proseslər, istismar quyusu, neftçixarma, neft emalı sənayesi, əmtəə işarəsi və s. terminlər Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranmışdır. Eləcə də energetikanın və elektrotexnikanın inkişafı nəticəsində Azərbaycan dilində yeni terminoloji sistemlər formalaşmağa başlamışdır. Elektrotexnikaya, rabitə texnikasına, elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılmasına, avtomatik idarəetməyə aid müvafiq ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Məlumdur ki, kosmik tədqiqatlar insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir göstərir. Kosmonavtikanın inkişafı ayrı-ayrı elmlər üzrə tədqiqatların daha da genişlənməsi, elmdə yeni istiqamətlərin formalaşması üçün təkan vermişdir. Me-

xanikanın, fizikanın, kimyanın, riyaziyyatın, radioelektronikanın nailiyyətləri əsasında «kosmik texnika» adı altında birləşən yeni texniki vasitələr yaradılmışdır. Bu sahə ilə bağlı yaranan terminlər Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasını daha da zənginləşdirmişdir. Müsbət bir haldır ki, kosmonavtika terminlərinin müəyyən qismini dilimizin öz vasitələri ilə yaradılmış terminlər təşkil edir. Məsələn, idarəetmə mərkəzi, endirmə pilləsi, nəfəsgah, uçuş əməliyyatı, səthləndirmə cihazı, süni ağırlıq, verici cihaz kimi terminlər mənəni dəqiq ifadə etməklə bərabər, dilimizin qrammatik qaydalarına da uyğundur. Dilimizdə kosmonavtika üzrə terminologiyanın formalaşması prosesində fizikaya, kimyaya, təbabətə, astronomiyaya aid bir çox terminlərin işlənmə dairəsi genişlənmişdir. Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olan kibernetika, elektrotexnika, telemexanika, elektronika, informatika, avtomatik idarəetmə, robot texnikası terminləri terminoloji sistemin formalaşmasına tökan vermişdir.

Termin yalnız elmi leksik vahid deyil, həm də cəmiyyətin sosial-ictimai fəaliyyətinin dilinin leksik vahididir. Bütün sahələrdə terminoloji anlayışlar denotativ elmi qavranışı və izahı, onu adlandıran sözün elmi refleksiyası yolu ilə qəbul edilir.

Elm və texnikanın inkişafı ilə yanaşı, ictimai-siyasi həyatla bağlı lobbi, tender, menecer, menecmet, birja, kompensasiya, mediya, diaspor, sammit kimi alınma terminlər də dilimizə daxil olmuşdur. Bu isə dil əlaqələrinin təsiri ilə bağlıdır. Buna görə də dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem və prinsiplər əsasında qurulması vacibdir. Bəzən Azərbaycan dilində elmi terminlərin yaranmasını başqa dillərə, xüsusən rus, ingilis dilinə məxsus ayrı-ayrı terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsi kimi başa düşürlər. Əslində isə

terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus olan söz yaradıcılığı prosesidir. Beynəlxalq terminlərin isə alınıb işlənməsi tələbatı ödəmək üçün vacibdir. S.Xəlilova yazır: «Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi məsələsi millətlərin və xalqların onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur».¹

Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji baza dilin öz daxili imkanlarından əlavə rus və Avropa dillərindən alınmış beynəlxalq terminlər əsasında formalaşmışdır. Bu müəyyən mənada müstəqil türk dilli dövlətlərin ortaq elmi terminologiyaya malikliyini şərtləndirir. Belə ki, türk dilləri üçün ortaq terminoloji bazanın yaradılması bu gün üçün aktual olan bir məsələdir. Dilimizdə müxtəlif dillərdən alınan beynəlxalq terminlərin sayı gündən-günə artır. Ortaq terminoloji bazanın yaradılmasını da bu cəhət zəruriləşdirir. Belə ki, təyin edilmiş dillərin hər birinin müxtəlif sahələrə aid terminləri seçilməlidir. Anlayışı dəqiq ifadə edən termin ortaq türk dilləri üçün qəbul olunmalıdır. Belə bir məsələnin həlli terminologiyanın standartlaşdırılması üçün şərait yaradır. Bu prosesi həyata keçirmək, standartlaşma üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək vacibdir. Bu zaman terminin dildə mənimsənilməsi dərəcəsi əsas götürülməlidir. Standart termin müəyyənləşməsi anlayışın kafi və zəruri əlamətlərinin ödənilməsi və texnoloji prosesi düzgün ifadə etməsi ilə bağlı olmalıdır. Anlayışın zəruri və kafi əlamətləri isə elə seçilməlidir ki, anlayış təyin olunandan sonra yaranan terminlər də həmin əlamətlərə görə sistemə daxil ola bilsin. Yaranan terminlər dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun olmaqla bərabər anlayışı da məntiqi cəhətdən düzgün təyin etməlidir. Bu

¹ Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı, «Maarif», 1991, səh.4.

məsələnin həlli vahid beynəlxalq terminologiyanın yaradılmasına şərait yaradır, həm də elmlərin inkişafına təkan verir. Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətdə inkişafı, elmi təcrübələrin informasiyaları asanlıqla yayılması, başa düşülməsi üçün vahid terminoloji bazaya üstünlük verilməlidir. Terminoloji fondun yaradılması üçün müxtəlif sahələrə aid terminoloji lüğətlərin tərtibi vacibdir. Terminologiyanın təkmilləşdirilməsi yollarından ən səmərəli yol müxtəlif sahələr üzrə çoxdilli, izahlı terminoloji lüğətlərin tərtib olunmasıdır.

Lüğətlər tərtib edən zaman nəzərə almaq lazımdır ki, ingilis dili dünya miqyasında geniş yayılmış beynəlxalq ünsiyyət vasitəsidir. Eyni zamanda respublikamızda indiyə qədər elm və texnikanın müxtəlif sahələrində rus dilinin aparıcı rolunu nəzərə alaraq terminoloji lüğətlərin ən azı üç dildə (azərbaycan-ingilis-rus) olması vacibdir. Son illərdə Azərbaycanın Türkiyə ilə işgüzar əlaqələrinin genişləndirilməsi, türk mütəxəssislərinin Azərbaycanda və azərbaycan mütəxəssislərinin Türkiyədə fəaliyyətləri elm və texnika sahələrində terminoloji lüğətlərin tərtibini zəruri edir. Bu baxımdan terminoloji lüğət tərtib edən zaman türk dilinin də cəlb olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Deməli, Azərbaycanca, ingiliscə, rusca, türkcə terminoloji lüğətlərin tərtibi günün tələbidir. Bu cəhətdən AMEA-nın akademiki C.E.Allahverdiyev, AMEA-nın müxbir üzvü A.H.Hacıyev, f.r.e.n. H.Əhmədova tərəfindən tərtib olunan «Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid (dörd dildə) çoxdilli terminoloji lüğət» terminologiyamızda həqiqətən böyük hadisə olmuşdur. Dörd hissədən ibarət olan lüğətdə dörd dildə- azərbaycanca, türkcə, rusca, ingiliscə 2500-ə yaxın termin toplanmış və sistemləşdirilmişdir. Birinci hissədə terminlərin qarşılığı azərbaycanca-türkcə-rusca-ingiliscə, ikinci hissədə türkcə-

azərbaycanca-İngiliscə-rusca, üçüncü hissədə rusca-azərbaycanca-türkcə-İngiliscə, dördüncü hissədə İngiliscə-azərbaycanca-türkcə-rusca verilmişdir.

Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid terminlər, termin söz birləşmələrinin qəqiqləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında hazırlanmış bu lüğət terminoloji lüğətlərin tərtibi sahəsində ilk təcrübədir. Belə ki, indiyə qədər dörd dildə belə irihəcmli lüğət nəşr olunmamışdır. Sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından çox dəyərli olan bu lüğət gələcəkdə yaranan çoxdilli terminoloji lüğətlər üçün örnək olmalıdır. Terminlərin dörd dildə verilməsi ehtimal nəzəriyyəsi və nəzəri statistikaya aid ayrı-ayrı dillərdə işlənən terminlərin müqayisəli təhlilinə şərait yaradır. Lüğətin əvvəlində yazılır: Lüğətdə ancaq ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid termin kimi dərc edilən, xüsusi anlayışları ifadə edən məfhumlar toplanmışdır. Çünki söz və termin kimi işlənən çıxma, bölmə, ədəd, vurma kimi səciiyyəvi anlayışların mənası terminoloji lüğətlərsiz də başa düşülür. Bunu nəzərə alan müəlliflər terminlərin anlayışların tətbiqinə uyğun olaraq seçmişlər. Bu seçmədə onların dəqiq və konkret ifadəsi dilə uyğunluğu və mənanın düzgünlüyü nəzərə alınmışdır.

Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikanın inkişafı ilə əlaqədar Azərbaycan dilində yeni terminoloji sistem formalaşmışdır. Tərtibçilər yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma sözlərdən çox sözseçmə prinsipinə – ya dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da onların qarşılığı kalka yolu ilə yaradılan terminlərlə vermişlər. Müsbət haldır ki, lüğətdə bu ixtisasa aid terminlərin əsas hissəsi ana dilimizdəki sözlərdən yaradılmışdır.

Lüğətdə terminlərin böyük bir qismini iki və daha artıq sözdən ibarət mürəkkəb terminlər və termin-söz birləşmələri təşkil edir. Bu cür terminlər elektrokimya,

hesablama və yarımkeçiricilər texnikasına aid hissədə daha çoxdur. «Monoton azalan hadisələr ardıcılığı», «minimal dispersiyalı mayesiz qiymətləndirici», «paylanma funksiyalarının tamamilə kompakt çoxluqları», «qayıdışı təsadüfi dolaşma» kimi terminlər də bu qəbiləndir. Bütün bunlar dilimizdə çox komponentli, müpəkkəb terminlərin yapadılması üçün geniş imkan və vasitələrin olduğunu göstərir. Bununla belə terminlərə verilən qısalıq, yığcamlıq prinsipi hər bir lüğətdə gözlənilməlidir.

Lüğətin tərtibində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də xalq dilində işlənən «nadir hadisələr», «normal kağız», «növbə», «paylanmalar ailəsi», «tərs zəncir», «dəstə», «tələb» kimi ümumişlək sözlərin sırf termin kimi seçilməsidir. Şübhəsiz ki, dilimizin öz lüğət tərtibindən alınıb terminə çevrilən belə sözlərin müxtəlif məqamlarda işlənmə imkanı başqa dildən alınan terminləri nisbətən daha çoxdur. Ona görə də lüğət tərtib edilərkən Azərbaycan dilinin daxili imkanları dərindən öyrənilmiş və anlayışları dəqiq ifadə edənələr verilmişdir.

Elektron-informasiya inqilabi, sürətli texnoloji dəyişmələr informatika, jurnalistika, filologiya, sənətsünaslığa eləcə də bir çox elm sahələrinin nəzəri konsepsiyalarına və terminologiyasına mühüm yeniliklər gətirir. Elm və incəsənətdə, təbiət, cəmiyyətdə baş verən hadisə və təzahürləri, texnoloji posesləri dəqiq ifadə etməli olan terminlər sürətlə inkişaf edən sahələrdə özünü daha çox göstərir. Hazırda bütün dünyada yüksək inkişaf edən sahələrdən biri, kino, radio və televiziyaadır. Təqribən yarım əsr əvvəl bu vasitələrin mövcudluğu möcüzə sayılırdısa, indi telekommunikasiyada sürətli eranın başlanması rəqəmli televiziyanın kompüter və informasiya texnologiyası ilə birləşməsi kinoda fantastik çəkiliş üsullarının meydana gəlməsi terminologiyanın

inkişafına da təkan verir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu inkişafıla bağlı xarici dillərdə yaranan (alınma) terminlər sürətlə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olur. Mütəxəssislər bu terminlərin qarşılığını tapmağa, bəzən də onun özünü işlətməyə çalışırlar. Belə terminlərin izahını vermək, ümumiyyətlə teleradio və kino sənətinin terminologiyasını əks etdirmək və ona aydınlıq gətirmək baxımından Q.M.Məhərrəmlinin «Kino, televiziya, radio terminlərinin izahlı lüğəti» (Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2002) əhəmiyyətlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ekran-efir sintetik sənət sahəsinə aid olduğu üçün lüğətə, teatr, ədəbiyyat, təsviri sənət, musiqi, fəlsəfə, fizika, rabitə, informatika və s. sahələrdən çoxlu sayda termin keçmişdir. Son illərdə kino, radio və televiziya baş verən yeniliklər bu sahəyə aid olan terminlərin məzmun tutumunu genişləndirmişdir. Məsələn, televiziya – təsvirin elektrik və ya radorabitə vasitəsilə uzaq məsafə verilməsi, hərəkət edən təsvirlərin radioelektron qurğularla uzaq məsafəyə verilişi ilə bağlı olan elm, texnika və mədəniyyət sahəsi mənalarında işlənir. «Kütləvi kommunikasiya» termini isə ənənəyə görə, həm sosial informasiyanın yayılması prosesini, həm də yayım kanallarının özünü əks etdirir. Bundan başqa prosesin məzmununu da həmin anlayışla ifadə edilir. Terminlərin belə çoxmənəlilik dildə mənə dolaşılıqlığı yaradır. Bunun nəzərə alın müəllif lüğətdə bu tipli terminlərin mənasını aydınlaşdırmış, məfhumu daha dəqiq ifadə edən izahını vermişdir.

Lüğətdə verilmiş inkrustasiya, simmetriya, işıq-kölgə (təsviri sənət), unison, aberton, ritm, populyar, vokal (musiqi), diksiya, nitq, mətn (dilçilik) və s. terminlər aid olduqları sahələrlə yanaşı, kino, radio və televiziya da işlək anlayışlar sistemində keçmişdir.

Lüğətə həmçinin televidio və radio cihazları ilə bağlı çoxlu sayda termin və onların izahı da daxil edilmişdir. Elm və texnikanın bu istiqamətdə istehsalata gətirdiyi mürəkkəblikləri, hər gün dəyişən texnologiyanın yüksələn xətlə gedən inkişafını nəzərə alaraq yeni terminlərin izahına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, auksion-reklam olunan mallara əvvəlcədən aşağı satış qiyməti, müəyyənləşdirməklə keçirilən reklam tədbiri, audio-vizual informasiya-səslə müşaiyət olunan təsvirli informasiya (s.27) fonoteka- 1. müxtəlif musiqi yazıları anbarının xüsusi şəraitdə saxlandığı yer, 2. fonogramların, səs yazılarının, lentlərin toplusu, arxivi «telealmanax» müxtəlif müəlliflərin ən yeni bədii əsərlərinin toplusundan ibarət olan ekran əsəri (s.276). Lüğətdə 2400-ə qədər terminin izahı verilmişdir. Kino sənəti, teleradio, ümumilikdə KİV sahəsində çalışan işçilər, teleradionun texniki sahələrini öyrənənlər, onun istehsalı sahəsində çalışanlar üçün faydalı vəsaitdir.

Elm və texnikanın inkişafı ilə bağlı xarici dillərdə yaranan terminlər sürətlə dilimizə keçir. Bu terminlərin qarşılığını müəyyənləşdirmək və ya onları dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırıb işlətmək günün tələbidir. Odur ki, dildə yeni terminlərin yaradılması, mövcud terminlərin toplanıb sistemləşdirilməsi zəruridir.

Bu məqsədlə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında 2003-cü ilin iyulunda Terminologiya Komissiyasının yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans keçirilmişdir. Konfransı giriş sözü ilə AMEA-nın prezidenti, akademik M.Kərimov açmışdır. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının nəzəri və praktik məsələləri ilə bağlı Humanitar və İctimai Elmlər Bölməsinin akademik katibi, AMEA-nın müxbir üzvü Ağamusa Axundov, Terminologiya Komissiyasının sədr

müavini, fil.e.d. Sayalı Sadıqova, AMEA-nın müxbir üzvü Afad Qurbanov, fil.e.d. Sabit Kərimov, fil.e.d. Məsud Mahmudov, prof. Şamil Salmanov çıxış etmişdir. Çıxışlarda ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı terminlərin yaranma prosesi, unifikasiya məsələləri geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Lüğətlərin tərtibi və nəşri xüsusilə vurğulanmışdır. Çünki elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Konfransdan sonra Terminologiya Komissiyasının xətti ilə bir sıra lüğətlər nəşr olunmuşdur.

Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətdə inkişafı, elmi təcrübələrin informasiyaların asanlıqla yayılması üçün vahid terminoloji bazaya üstünlük verilməlidir. Terminoloji bazanın yaradılması üçün də müxtəlif sahələrə aid terminoloji lüğətlərin tərtibi vacibdir. Təəssüf ki, indiyədək çap olunmuş terminoloji lüğətlərdən bəziləri bu günkü tələbatı ödəmir. Çünki bu gün elm və texnikanın, iqtisadiyyatın, diplomatiyanın belə sürətli inkişafı nəticəsində dilimizə gündən-günə xeyli termin daxil olunmaqdadır. Günümüzün bu tələblərini qismən də olsa ödəmək məqsədilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komissiyası respublikamızın orta və ali məktəblərinə, nəşriyyatına, kütləvi informasiya vasitələrinə, idarə və müəssisələrə kömək məqsədilə ikidilli, çoxdilli və izahlı terminoloji lüğətlər müzakirə olunur. Şübhəsiz, Azərbaycan dilində terminologiyanın təkmilləşməsində bu lüğətlər müsbət rol oynayır. Çünki bu gün elm və texnikanın, iqtisadiyyatın, diplomatiyanın belə sürətli inkişafı nəticəsində dilimizdə yeni terminlər yaranır. Bunları sistemə salmaq, dəqiqləşdirmək, mövcud terminləri toplayıb qaydaya salmaq zəruridir.

Azərbaycan dəmiryol nəqliyyatının tarixi uzun bir dövrü əhatə edir. Uzun müddət bütün texniki ədəbiyyat, təlimat və normativ aktlar, digər direktiv və ali sənədlər də rus dilində aparılmışdır. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi bütün sənədlərin Azərbaycan dilində yazılması zəruriliyini ortaya qoydu.

Azərbaycan dəmiryolu nəqliyyatının inkişafı, onun yeni müasir texnikası ilə təchiz olunması, qurğuların avtomatlaşdırılıb bir mərkəzdən idarə olunması ilə əlaqədar dilimizdə yüzlərlə yeni-yeni dəmiryolu terminləri yaranmışdır. Dəmiryol nəqliyyatının elektron əsrinə qədəm qoyduğu bir zamanda yeni yaranmış terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq və dürüst işlədilməsi zəruridir.

Azərbaycan dəmiryolcularının müxtəlif texniki sənədlərinin tərtibində və ünsiyyət zamanı illərlə istifadə etdikləri terminləri rus dilindən müxtəlif şəkildə tərcüməsi dəmiryol terminərində bir hərcmərclik yaradırdı. Bu məqsədlə «Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti» (B., 2004, tərtibçi: K.M.Şərifov) tərtib edilmişdir. Lüğətə dəmiryolunun vaqon, lokomotiv, işarəvermə, rabitə və başqa təsərrüfatları ilə bağlı on beş mindən çox termin daxil edilmişdir. İlk dəfə olaraq bu lüğətdə əvvəlki lüğətlərdə (1926-cı ildə nəşr olunan «Ruscadan-türkcəyə yollar texniki istilahlər lüğəti», 1940-cı ildə nəşr olunan «Müxtəsər dəmiryol transportu terminləri lüğəti», 1976-cı ildə nəşr olunan «Dəmiryolu nəqliyyatının terminləri lüğəti») olan və olmayan terminlərin təkmilləşdirilmiş variantları verilmişdir. Bu təşəbbüs nəinki dəmiryol sahəsində istifadə olunan terminləri toplamaq, qaydaya salmaq, həm də bu sistemdə əks olunan məfhumları dəqiqləşdirməkdən ibarətdir.

Lüğət son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif dəmiryol nəqliyyatına aid elmi-texniki ədəbiyyat və digər mənbələrdən termin və termin söz birləşmələrinin seçilməsi əsasında tərtib edilmişdir. Eyni zamanda dəmiryol texnikasının fizika-riyaziyyat, texnika sahələri ilə əlaqəsi nəzərə alınaraq, onlarla bağlı terminlər də bu lüğətə daxil olunmuşdur. Hazırda dəmiryol nəqliyyatında texnikanın təkmilləşdirilməsi aparılır və müasir elm, texnika və texnoloji nailiyyətlərdən fəal istifadə olunur. Bununla əlaqədar lüğətdə müxtəlif sahələrdən – radio-texnika, radioelektronika, hesablama texnikası, maşın-qayırma, kibernetika və s. sahələrə aid terminlər də daxil edilmişdir.

Respublikamızda sənaye sahələri inkişaf etdikdə istehsal prosesinin avtomatlaşdırılmasına, texniki vasitələrin, cihazların və maşınların tətbiqinə, müasir informasiya-kommunikasiya xidmətlərinin və s. sahələrinin genişləndirilməsinə dair yeni-yeni terminlər yaranmışdır. Texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə texnikaya aid yeni-yeni terminoloji lüğətlərə ehtiyac da artmağa başlayır.

Məlumdur ki, son dövrlərdə respublikamızda istifadə olunan texniki ədəbiyyatların çox hissəsi rus dilində idi. Bu səbəbdən də texnikaya dair rusca-azərbaycanca lüğətlərə tələbat həmişə mövcud olmuş və bu tələbatı ödəmək məqsədilə texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid bir sıra lüğətlər nəşr edilmişdir.

«Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti»ndə (Bakı, 2004, tərtibçi: Gülbəniz Qocayeva) texniki qurğulara, istehsal sahələrinə, eləcə də texnika ilə bağlı – fizika, riyaziyyat, kimya ilə bağlı 13000-dən artıq termin toplanmışdır.

«Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti»ndə rus dilində verilmiş terminlərin Azərbaycan

dilindəki qarşılığı, sonra isə həmin termin haqqında definisiya xarakterli konkret izah verilmişdir.

Bu lüğətdə texnikanın müxtəlif sahələri ilə yanaşı, texnikanın əsasını təşkil edən təbiyyat elmlərinə aid terminlər və anlayışlar da toplanmışdır. Rus və Azərbaycan dillərinə əcnəbi dillərdən keçmiş terminlərin mənşəyini göstərən etimoloji məlumatların verilməsi də lüğətin üstün cəhətlərindəndir. Lüğətdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də odur ki, burada rus dilində verilmiş terminlərin Azərbaycan dilində bir neçə mənada işlənməsi, o cümlədən bir terminin texnikanın müxtəlif sahələrində işləndiyi formalar da öz əksini tapmışdır. Kitabın sonunda verilən Azərbaycan dilindəki termin və anlayışların əlifba göstəricisi lüğətdən azərbaycanca-rusca lüğət kimi istifadə etməyə də imkan verir.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra elmin bütün sahələrinə aid dərslük, dərs vəsaiti, lüğətlər və digər materialların olması vacib məsələlərdəndir. Elə bu baxımdan da ingiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca və digər dillərdə lüğətlərin çap olunmasına böyük ehtiyac vardır. Leksikoqrafiyanın vacib sahələrindən olan ikidilli sahə lüğətlərinə olan ehtiyac daima günümüzün aktual problemlərindən biridir. Elm və texnikanın dünyada sürətlə inkişaf etməsi, elmlərin də bir-birinə inteqrasiya etməsi sahəvi lüğətlərə olan ehtiyacı xeyli artırır. Bu cəhətdən də A.Abbasovun tərgib etdiyi «Англо-русский юридический словарь» (Баку, 2004) lüğətinə böyük tələbat və maraq vardır.

Lüğətdə sırf hüquq terminləri, onların tərcüməsi, hüquq terminlərinin birgə işləndiyi məişət səviyyəli ifadələr, hüquqi ədəbiyyatda geniş şəkildə işlənən latın mənşəli söz və ifadələr, cinayətin növləri ilə bağlı terminlər öz əksini tapmışdır. Lüğətdə terminlər üçün

Azərbaycan dilində qarşılıq müəyyənləşdirilərkən onların birmənalılığına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu lüğət hazırlanarkən mövcud ensiklopedik lüğətlərdən və başqa sahə lüğətlərindən də istifadə edilmişdir.

Lüğətin tərtibində ümumi əlifba sırasına əməl olunmaqla eyni qəbildən olan terminlərin ardıcılıqla verilməsi prinsipi də əsas götürülmüşdür.

Respublikamızın xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi, iqtisadi əlaqəsi və müxtəlif elmi inteqrasiya formaları şəraitində bu lüğətin böyük əhəmiyyəti var.

XXI əsr dövlətlərin bir-birinə daha çox şəkildə inteqrasiya olunması əsri kimi səciyyələndirilə bilər. Bu sahədə qarşılıqlı anlaşma böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi-demokratik dövlət quruculuğu ilə bağlı respublikamızda hüquq terminlərinin qarşılıqlı öyrənilməsinə böyük ehtiyac var. Dünya birliyinə inteqrasiya siyasəti yürüdən Azərbaycanda hüquq sahəsinin terminlərinin bir sıra xarici dillərdə öyrənilməsi zərurəti günün tələblərindəndir. Bu məqsədlə dörd dildə «İngiliscə-rusca-türkcə-Azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti» (Bakı, 2004, tərtibçi: Abil İbrahimov) nəşr olunmuşdur.

Lüğətə 7000-nə qədər termin və termin söz birləşmələri daxil edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, hüquqşünaslıqda hüquq terminləri ilə yanaşı ictimai elmlərin terminləri də işlədilir. Buna görə də diplomatiya, ictimai-siyasi terminlər də hüquq terminləri ilə yanaşı bu lüğətdə öz əksinin tapmışdır. Lüğətdə beynəlxalq hüquqda və diplomatik əlaqələrdə, prokrorluq orqanlarında və məhkəmələrdə termin və ümumişlək söz kimi işlədilən leksik vahidlər qruplaşdırılmışdır. Lüğətdə verilmiş hər bir terminin 4 dildə qarşılığı öz əksini tapmışdır. Lüğət tərtib olunarkən nəzərdə tutulmuş anlayışları dəqiq ifadə etməyən terminlər dəqiqləşdirilmiş, onların dəqiq qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan dili-

nin daxili imkanlarından, söz yaradıcılığı vasitələrindən daha geniş istifadə olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, «İngiliscə-türkcə-rusca-Azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti» dörd dilli lüğətdir. Bu da hüquq sahəsində ilk təşəbbüsdür.

Terminologiya Komissiyası hazırda elmin müxtəlif sahələrinə aid bir sıra yeni terminoloji lüğətlərin çapa hazırlayır.

Son illərdə maliyyə-bank idarələrində, mühasibat uçot işlərində iqtisadi terminlərdən səmərəli və düzgün istifadə olunması zərurəti yaranmışdır. Müstəqil Azərbaycanın demokratik inkişaf yoluna qədəm qoyması ölkə iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin bərqərar olması, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə bağlı iqtisadiyyat elminin özü də gündən-günə inkişaf edir. İndiyədək respublikamızda əksər hallarda maliyyə-bank, uçot-hesabat sənədləri, bank-işləri həmçinin rəsmi razılaşmalar rus dilində aparılmış ümumiyyətlə, iqtisadi terminlərin Azərbaycan dilində işlənməsi sistemsiz olmuşdur. Bütün bunlar iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrini əhatə edən rusca-azərbaycanca terminlər lüğətini tərtib etməyi zəruri tələbata çevirir.

Bu məqsədlə iqtisadiyyatla bağlı bir sıra rusca-azərbaycanca («Rusca-Azərbaycanca siyasi iqtisad terminləri sözlüyü» Bakı, 1983, «Maliyyə-kredit terminləri lüğəti», Bakı, 1994) lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bu lüğətlərin böyük bir qismi artıq köhnəlmiş, bazar iqtisadiyyatına keçidlə, ölkədə ictimai-siyasi həyatla əlaqədar yeni qurumların və təşkilatların fəaliyyəti ilə, beynəlxalq valyuta-kredit, bank işləri ilə bağlı xeyli yeni terminlər yaranmışdır.

Respublikamızın ictimai həyatının bütün sahələrində köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Ölkə iqtisadiyya-

tında aparılan iqtisadi islahatlar, həmçinin bazar tipli iqtisadiyyata keçid iqtisadçıların, sahibkarların, təsərrüfatla məşğul olan insanların, həmçinin bütün ölkə vətəndaşlarının istifadə etdiyi dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin yaranmasına şərait yaratdı. Buna uyğun olaraq bir-birindən əhatə dairəsinə görə fərqlənən müxtəlif iqtisadi lüğətlər meydana gəldi. Lakin indiyə kimi dərc olunmuş lüğətlər heç də bu sahədə olan ehtiyacı tam ödəyə bilmirlər, məhz buna görə də yeni lüğətin işlənilib hazırlanması zərurəti meydana gəlmişdir. Çoxsaylı tələbələrin, tədqiqatçıların, sahibkarların, təsərrüfat rəhbərlərinin, iqtisadi xidmət işçilərinin, iqtisadçı alimlərin, iqtisadiyyatla maraqlanan çoxlu sadə insanların maraqlarına uyğun olaraq geniş, çox yüksək keyfiyyətli lüğət hazırlanmışdır. Dövrün, zamanın tələbinə uyğun olaraq iqtisadiyyatın tətbiqi, elmi-nəzəri, istehsal və maliyyə, iqtisadi fəaliyyətin mikro-iqtisadi və mikro-iqtisadi aspektlərini əhatə edən «İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti» (Bakı, 2005, tərtibçilər: Abbasov Ə.M., Bağırov M.M., Bağırov D.A., Pürhani S.H.) nəşr olunmuşdur.

Təqdim olunan bu lüğətdə əvəllki lüğətlərdən fərqli olaraq iqtisadiyyatın - maliyyə-kredit, bank, sığorta, mühasibat-uçot, beynəlxalq valyuta-kredit, audit sahələrini əhatə edən səkkiz mindən çox termin toplanmış, onların azərbaycanca izahı verilmişdir. Bu terminlərin hər biri haqqında definisiya xarakterli konkret izahın verilməsi oxucuya onu maraqlandıran ilkin informasiyanı əldə etmək imkanı yaradır. Bununla yanaşı hər hansı bir terminin həmin sahədə bir neçə mənada işlənsə, onların hər biri haqqında ayrıca məlumat verilir. Eyni termin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fərqli mənalarında işləndiyi hallar da lüğətdə əksini tapmışdır.

Lüğət son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif lüğətlərdən, iqtisadiyyatla bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, dərsliklərdən, dövrü mətbuatdan, qanunlardan, təlimatlardan, normativ sənədlərdən və digər mənbələrdən termin və termin-söz birləşmələrinin seçilməsi əsasında tərtib edilmişdir. Bununla yanaşı lüğətin hazırlanmasında mənbə kimi çoxsaylı ingilis, rus, fransız, alman və türk dillərindən olan lüğətlərdən də istifadə edilmişdir.

Müstəqilliyimizlə bağlı son illərdə cəmiyyətimizin beynəlxalq aləminə birbaşa inteqrasiyası bir sıra alınma terminlərin dilimizə daxil olunmasını, işlənməsini şərtləndirmişdir. Bunu nəzərə alaraq lüğətdə terminləri, termin-söz birləşmələrini lüğətçilik işində müəyyənləşdirmiş meyar və prinsiplər əsasında vermiş, aşağıdakı qanuna uyğunluqlar gözlənilmişdir:

1. terminlərin Azərbaycan dilində qısa, dəqiq, aydın, konkret izahı verilmişdir;
2. terminlər beynəlmiləl mahiyyətlidirsə elə həmin terminin özü də saxlanılmış və izahı verilmişdir;
3. dublet terminlərdən yalnız anlayışın məzmununu daha dəqiq ifadə edənlər seçilmiş və izah edilmişdir.

Lüğətdən aydın olur ki, Azərbaycan dilində iqtisadiyyatla bağlı terminoloji sistem formalaşmışdır. Yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma sözlərdən çox sözseçmə prinsipinə - ya dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da onların qarşılığı kalka yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük verilmişdir. Müsbət haldır ki, lüğətdə bu ixtisasa aid terminlərin böyük bir qismi ana dilimizdə işlənən sözlərlə verilmişdir. Lüğətdə terminlərin böyük bir qismini iki və daha artıq sözdən ibarət mürəkkəb terminlər və termin-söz birləşmələri təşkil edir. Beynəlxalq və alınma terminlər Azərbaycan dilinin qayda-qanunla-

rına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir.

Təssüflər olsun ki, elm və texnikanın bütün sahələri üzrə hələ də belə terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına böyük ehtiyac var. Lüğətlərin tərtibində aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

1. Yeni terminlərin yaranmasında dilin lüğət tərkibi əsas götürülməlidir.
2. Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı terminlərin yaradılmasında beynəlxalq miqyasda işlədilən terminlərə üstünlük verilməlidir. Məsələn, informatikada, kimyada beynəlxalq miqyasda işlədilən sistemlərin, tətbiqi proqram paketlərinin adları ingilis dilində olduğu kimi saxlamaq lazımdır. Məsələn, Word, Excel, Rox-Pro və s.
3. Terminlər kalka edilərkən onun hərfi mənası deyil, daşdığı məna nəzərə alınmalıdır.
4. Texnikanın müxtəlif sahələrində eyni məna bildirən paralel terminlər sahə xüsusiyyətlərinə (fizika, riyaziyyat və s) görə təyin edilməlidir. Deməli, bir anlayış dildə bir neçə terminlə ifadə olunursa anlayışı dəqiq ifadə edən termin seçilməlidir.
5. İzahlı lüğətdə terminlərin Azərbaycan dilində qısa izahı verilməlidir. İzahda terminin əsas əlamətləri qeyd olunmalıdır.
6. Terminoloji lüğətlərin tərtibində nəzərdə tutulan sahə ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan terminlər verilməməlidir.
7. Lüğətlərin tərtibində əlifba sırası əsas götürülməlidir. Birləşmə şəklində olan terminlərin birinci komponenti eyni olduqda, onlar ikinci sözün əlifbası nəzərə alınmaqla yerləşdirilməlidir.

8. Terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında kompüter texnologiyasından istifadə edilməsi böyük səmərə verə bilər.

Terminologiya bir yerdə donub qalmır. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı, terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Ona görə də terminologiyada baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və terminologiyanın inkişafını həmişə düzgün istiqamətləndirmək zəruridir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Abbasova K. Sözalma hadisəsinin əsasları, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995.
2. Abdiyeva Ş.R. Müasir Azərbaycan dilində kalkaşəkilli siyasi iqtisadi terminlər haqqında. "Azərb.SSR EA Xəbərləri /ictimai elmlər seriyası"/ 1961, N 8, s.4582.
3. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair, Bakı, Azərənəşr, 1956.
4. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr, Bakı, 1956.
5. Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində abbreviasiya nam. dis. Bakı, 1986.
6. Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb ixtisar sözlər haqqında, S.M.Kirov adına ADU aspirantlarının elmi konfransı, III bur. Bakı, 1957, s.318.
7. Adilov V. Termin və ümumişlək söz. Terminologiya məsələləri. Bakı, "Elm" 1990.
8. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Maarif, Bakı, 1989
9. Ağazadə F. Türkcənin zənginləşdirilmək yolları. Maarif işçisi jurnalı, 1926 N 6, səh.914.
10. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü) IIIc. Bakı, Elm, 1982
11. Aslanov A.Ə. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində başlıca dəyişikliklər. "Azərb.SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri /dilçilik seriyası/" VI c. 1954.
12. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı, Maarif, 1984
13. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi", №3, 2001.

14. Axundov A. Dil və mədəniyyət (iki cildə). Bakı, "Gənclik", 2003.
15. Budaqov B.Ə. Azərbaycan coğrafiya terminlərinin bəzi məsələlərinə dair, Azərb. SSR EA Xəbərləri (geologiya-coğrafiya elmlər seriyası), 1951, N 1, s.17-21.
16. Budaqov R.A. "Dilçiliyə dair oçerklər". Bakı, Azərnəşr, 1956.
17. Vəliyeva K. Mətnin avtomatik sintaktik təhlili və sintezi, Bakı, Örnək, 1996.
18. Verdiyeva Z., Ağayev F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası, Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1979
19. Verdiyeva Z. Terminologiyada sinonimlik məsələsi, Azərbaycan terminologiyası problemləri, Bakı, Elm, 1988, səh.69-70
20. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1985.
21. Qurbanov A. Ümumi dilçilik, II cild. Bakı, "Nurlan", 2004.
22. Qasimov M.Ş. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı, Azərnəşr 1967.
23. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1973.
24. Qarayev A. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər, F.e.d. dis. Bakı, 1990.
25. Qəhrəmanov C. Nəsimi divanının leksikası Bakı, Elm,1976.
26. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, "Maarif", 1985
27. Quliyeva M.M. Sinonim, dublet, variant terminləri haqqında, Terminologiya problemləri, Bakı, Elm, 1988
28. Quliyeva M.S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri. B., "Nurlan", 2003.
29. İsmayılova S.Q. Xalq dili və termin yaradıcılığı.

Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, API nəşri, 1988, səh.79-80

30. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları, Bakı, Azərb.SSR Siyasi və Elmi Bilikləri Yayan Cəmiyyətin nəşri, 1958.

31. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Bakı, Azərnəşr, 1962.

32. Dəmirçizadə Ə.M. "Kitabi-Dədə-Qorqud" dastanlarının dili, Bakı, V.İ.Lenin adına API-nin nəşriyyatı, 1959

33. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1979.

34. Ədilov V.Z. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində tibb terminləri. Azərb.SSR EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası), 1977 N 1, səh.57-73.

35. Ələkbərov A.Q. Fəllərin sinonimliyi "Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası", Bakı, Elm, 1985

36. Əlizadə A.C. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu, Azərb.SSR EA Xəbərləri /ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası/ 1981 N 3, səh. 52-56.

37. Əlizadə A.C. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin elmi üslubu haqqında (termin birləşmələri). Azərb.SSR EA-nın xəbərləri 1982, N 2, s.52-55.

38. Əliyev T.Z. "Kəşkül" qəzetinin dili, fil. elm. nam. olmaq üçün dis.-ya, Bakı, 1973.

39. Əliyev Ə. Tibb terminologiyası yaradılmasının bəzi məsələləri haqqında "Azərbaycan tibb jurnalı", 1955, N 4, səh.45-49

40. Əlibəyzadə E. Ədəbi şəxsiyyət və dil, Bakı, "Yazıçı" nəşriyyatı, 1982

41. Əliyev R. N.Gəncəvi "Sirlər xəzinəsi" Bakı, "Elm" nəşriyyatı,1981.

42. Əhmədov Ə. "Nizami-elmsünas", Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 1992.

43. Əsədov Ə. Türk dillərində termin yaradıcılığı, Ba-

kı, Elm, 1997

44. Eyvazov F. Dahi alim və filosof, Bakı, Gənclik, 1981

45. Zeynalov F.R. Sovet dövründə Azərbaycan dilində ictimai və siyasi sözlərin əmələ gəlməsinə dair bəzi qeydlər, Bakı, Filologiya fakültəsinin əsərləri, ADU-nun nəşriyyatı, 1958, səh.75-81

46. Kazımova R. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, Azərb.SSR EA Xəbərləri, 1952, N 6, səh.65-74

47. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, "Təhsil", 2003.

48. Kərimov L. Müasir dövrdə Azərbaycan dilində yaranan yeni söz və söz birləşmələri, Azərb.SSR EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil, inc. ser.) 1981, N 2, səh.64-68.

49. Maqşudov F., Abdullazadə F. Riyaziyyat və riyaziyyatçılar, Bakı, Gənclik, 1982.

50. Məmmədov N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş, Bakı, Maarif, 1980

51. Məmmədov V. "Dastani-Əhməd Hərəmi" poemasının dili və üslubu. Bakı, 2001.

52. Məmmədov O.İ. Riyaziyyat elminin yaradıcılığı haqqında Bakı, Maarif, 1991.

53. Məmmədov İ.O. Mətbuat dilində terminlərin işlənməsi, Azərb. EA Xəbərləri (dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası), 1992, N 12.

54. Məmmədov İ.O. Etnoqrafiya terminləri, Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 1984, səh.56-58.

55. Məmmədov M. Nərimanov və ana dili, Bakı, Elm, 1971.

56. Məmmədov M. Filoloji düşüncələr. B., "Nurlan", 2005.

57. Məmmədli N. Alınma terminlər, Bakı, Elm, 1997.

58. Məmmədəliyev Y. Azərbaycanda elmin inkişafı,

Bakı, Gənclik, 1960

59. Məmmədbəyli N. Mühəmməd Nəsirəddin Tusi, Bakı, "Gənclik", 1980.

60. Məmmədbəyli N. və Haşımzadə M. Şəklül qita kitabının riyaziyyat tarixində əhəmiyyəti. Azərb.SSR EA Xəbərləri, 1951, N 8.

61. Mühəmməd Nəsirəddinin anadan olmasının 750 illiyinə həsr olunmuş sessiyada oxunacaq məruzələrin tezisi. Bakı, 1951.

62. Mehdiyeva S.H. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı, «Elm», 2003.

63. Mirzəcanzadə A.X. Yaradıcılıq haqqında düşüncələr. Bakı, Yazıçı, 1984.

64. Mirzəliyeva M. Dilin lüğət tərkibi: təşəkkül, inkişaf, təkmilləşmə – mülahizə və düşüncələr. B., 2004.

65. Rüstəmov R. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dili lüğət tərkibinin rus dilinin təsiri ilə zənginləşməsi, Azərb.SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri (dilər.), VIc, 1954

66. Orucov Ə.H. "Əkinçi qəzetində istilah yaratmaq məsələsi haqqında" Azərb.SSR EA Məruzələri, 1947, N 7.

67. Orucov Ə.H. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azərb.SSR EA Xəbərləri, 1951, N 1

68. Orucov Ə.H. Terminoloji leksika haqqında bəzi qeydlər, "Niq mədəniyyəti məsələləri, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1969.

69. Orucov Ə.H. Əkinçi qəzetinin dili haqqında, Azərb.SSR EA məruzələri, 1947, IIIc, N 7

70. Orucov Ə.H. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları, Bakı, 1965

71. Sadıqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji söz birləşmələri, fil.elm. nam.dis-ya. Bakı, 1986.

72. Sadıqova S.A. Terminoloji birləşmələrin mənə

növləri Azərb. SSR EA Xəbərləri. 1986, N 2.

73. Sadıqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik üsulla yaranan terminoloji birləşmələr. Azərb.SSR EA Xəbərləri. 1985, N 3.

74. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, "Elm", 2002.

75. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminoloji birləşmələrin struktur təhlili. Azərb. SSR EA Xəbərləri. 1990, N 1.

76. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində definitiv terminlər. Bakı, Örnək, 1994.

77. Sadıqov S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı, Bakı, Elm, 1997.

78. Seyidov Y. "Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri", Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1966.

79. Sultanov Ş.Z. Sultanov K.Z. "Ömər Xəyyam", Gənclik nəşriyyatı, Bakı, 1991.

80. Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 1984

81. Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 1987.

82. Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi, "Maarif işçisi" jurnalı, 1926, N 5, s.20-27

83. Çobanzadə B. Terminologiyanın elmi sistemi (I Ümmittifaq türkologiya qurultayı), Bakı, 1926.

84. Xasməmmədov T. Fizika terminləri, Azərbaycan məktəbi jurnalı, 1953, N56.

85. Xəlilov Z. "Nəsirəddin Tusinin riyazi əsərləri haqqında" Bakı, ADU nəşriyyatı, 1956.

86. Xəlilov S.N. İnternasional terminlər, Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1991.

87. Xudiyev N. "Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü", Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1989.

88. Fərəcov Ə. İzahlı dilçilik lüğəti, Bakı, Maarif, 1969

89. Hüseynov Ə.İ., Maqsudov F.Q. Azərbaycanca riyaziyyat, Bakı, Elm, 1978.
90. Hüseynov N.C. Azərbaycan dili terminologiyasının formalaşması və inkişafı tarixi, avtoref.fil.elm.nam. Bakı, 1994
91. Hüseynzadə M. "Müasir Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrinə dair". Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, V c, 1953.
92. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1963.
93. Hüseynov Ə.İ., Cavadov M.Ə. Sovet Azərbaycanda riyaziyyat elminin inkişafı, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 1962.
94. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, ADU-nun nəşri, 1970
95. Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, Maarif, 1977.
96. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II h. Bakı, Maarif, 1987.
97. Həsənov Q. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi, Bakı, ADU-nun nəşriyyatı, 1981.
98. Həsənov H. Lüğətlər necə yaranır. Bakı, Azərənəşr, 1974.
99. Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası, Bakı, ADU, 1978.
100. Həsənzadə N. "Kitabi-Dədə Qorqud"un terminoloji leksikası. Nam.dis. Bakı, 1992.
101. Həsənova Ə. Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminologiyasının nəzəri əsasları, fil.elm.dok. dis-ı, Bakı, 1994.
102. Cavadov S. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili, . Bakı, 1993.
103. Cavadov M.N. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş bəzi elmi terminlər haqqında Azərb.SSR EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası), 1977, N 3.

104. Cahangirov M. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü, I hissə, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1978.
105. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, ADU nəşriyyatı, Bakı, 1960.
106. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1982.
107. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi, Elm, Bakı, 1984.
108. Cəfərov M.Z. Dilimiz və terminologiyamız, terminologiya məsələləri, B., 1984.
109. Cəfərov R. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa alınmaları. "Terminologiya məsələləri", B., "Elm", 1990.
110. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, Az Ata M, 2002.
111. Şirəliyev M.Ş. İstilah yaradıcılığında əsas prinsiplər. Azərb.SSR EA Dil İnstitutunun əsərləri, I c, 1947.
112. Şirəliyev M.Ş. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi", VI, 1957.
113. Şirəliyev M.Ş. 1905-ci il inqilabı və Azərbaycan dilinin xəlqiliyi uğrunda mübarizə. Azərb.SSR EA Xəbərləri, 1956, N 4.
114. Şirəliyev M.Ş. və Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II h. sintaksis, Bakı, Azər nəşr, 1964.

R U S DİLİNDƏ

115. Адилов В. Научный стиль Азербайджанского литературного языка XIX в. Дис.на соиск. учен.степени канд.филол.наук (АН Аз.ССР Инт языкознаний им.Насими) Баку, 1980.
116. Акуленко. Вопросы интернационализации словарного состава языка, Харьков, 1972.
117. Аксенова О.Г. К вопросу о состоянии общеупот-

ребительной терминологической лексики. /Актуальные проблемы лексокологии/ Минск, 1970.

118. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, М. Наука, 1966.

119. Ахунзьянов. Русские заимствования в татарском языке, Казань 1968.

120. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологий в языках народов СССР "Вопросы терминологии", Изд-во АН СССР, М., 1961.

121. Баскаков Н.А. Введение и изучение тюркских языков. М. Высш. школа, 1962.

122. Баскаков Н.А. Словосочетания в современном турецком языке, М. Наука, 1974.

123. Баскаков Н.А. Предложение в современном турецком языке, М. Наука, 1984.

124. Баскаков Н.А. "Предложение и словосочетание в тюркских языках, "Вопросы составления списательных грамматик", М. 1961.

125. Балакаев М.Б. Типы именных словосочетаний в казахском языке В. Я. 1956, N 2.

126. Балакаев М.Б. Основные типы словосочетания в казахском языке, Алма-Ата, Изд-во Акад.Наук Казах.ССР, 1957.

127. Балакаев М.Б. Современный казахский язык. АлмаАта, Изд-во Акад. Наук Казах. ССР, 1959.

128. Бертагаев Т.А. Сочетания слов и современная терминология. М. Изд-во "Наука", 1971.

129. Бельчиков Ю.А. Интернациоанльная терминология в русском языке. М., Учпедгиз, 1959.

130. Бергер М.Г. Лингвистическое требование к термину РЯШ, 1965, N 3, с.912.

131. Божно Л.И. Научнотехническая терминология как один из объектов изучения закономерностей развития языка, Научн. докл. высш. шк.филол.науки, 1971, N 5, с.102-

108.

132. Бондаренко В.С. К вопросу о терминологической лексике (Сб. упорядочения технической терминологии) Учен.зап.МГПИ им. Потемкин, 1950, вып.ХІ, с.15-19.

133. Брим В. Система числительных в германских языках, ВСБ, Языковедные проблемы по числительным, Л.1927.

134. Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка.М., Изд-во Наука, 1977.

135. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка, М., Изд-во "Высшая школа", 1973.

136. Веселов П.В. Структура терминов дефинитивного типа, Автореф. дисс. кан. фил. наук. М., 1971.

137. Виноградов В.В. Русский язык. МЛ, Наука, 1947.

138. Виноградов В.В. Современный русский язык, М.,Учпедгиз, 1938.

139. Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса. М., Изд-во Моск.ун-та, 1958.

140. Виноградов В.В. Грамматика русского языка, 2х т. М., Изд-во Моск. ун-та, 1960.

141. Виноградов В.В. История русского литературного языка, М., Наука, 1978.

142. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVIII-XIX веков, М., "Выш.школа", 1982.

143. Виноградов В.В. Вступительные слова на Всесоюзные совещание, "Вопросы терминологии", М., Изд-во АН СССР, 1961, с.310.

144. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Труды Моск. инта истории, философии и литературы, т.у. Сб. статей по языковедению, М., 1939, с.11-19.

145. Вопросы терминологии. Материалы Всесоюзного терминологического совещания, М., Изд-во АН СССР,

1961.

146. Вопросы разработки научно-технической терминологии, Рига, Зинатко, 1973.

147. Вопросы терминологии и лингвистической статистики, Воронеж, Изд-во Воронеж унта, 1972.

148. Вопросы терминологии и лингвистической статистики, Воронеж, Изд-во Воронеж ун-та, 1976.

149. Галкина-Федорук, Современный русский язык, Лексика, М., Изд-во Моск.ун-та, 1954.

150. Гасымов М.Ш. Стандартизация научно-технической терминологии /коллективная монография/ Изд-во Комитета Стандартов при Сов. Мин.СССР, М., 1970.

151. Гасымов М.Ш. Проблемы развития научно-технической терминологии "Вопросы терминологии в союзных республиках". Изд-во стандартов, М.,1970, с.24-29.

152. Гасымов М.Ш. Из истории образования и развития терминологии в Азербайджане. "Тюркская лексикология и лексикография" М., Изд-во "Наука", 1971.

153. Гавинский А.Н. Некоторые терминологические аспекты двуязычной лексикографии. Наукоеведение и информатика, 1977 вып.18, с.90-97.

154. Герд А.С. Проблемы становления и унификаций научной терминологии. Вопр.языкознания, 1971, N 1, с.14-22.

155. Изерба Л.В. Очередные проблемы языковедения. Известия АН СССР. Отделение лит. и языка, т.IV, вып. 5, 1995.

156. Исенгалиева В.А. Интернациональные основы в тюркских языках. "Советская тюркология", 1970 N 5.

157. Ибрагимов С. Асамудинова М. Отражение профессиональной терминологии в "Дивану -лугат.-ит.-тюрк" и "Кутадгу билик", Баку, Советская тюркология, 1972, Т 1, с.14-18.

158. Исрафилова Р.Д. Обогащение в советский период словарного состава азербайджанского языка за счет внутренних ресурсов и отражение его в словарях, автореф.кан.дис. Баку, 1971.
159. Ицкович В.А. Норма и ее кодификация, Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970.
160. Дрезен Е.К. Интернационализация научно-технической терминологии, Стандартгиз, МЛ, 1936.
161. Данияров Р. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Автореф. дис. на соиск. учен. степени докра ф.наук (АН АССР Инт Языкознания им. Насими), Баку, Изд-во АН Аз.ССР, 1982.
162. Даниленко В.П. "Русская терминология", М., Наука, 1971.
163. Даниленко В.П. Лингвистическое изучение терминологии и культуры речи. К постановке вопроса (Актуальные проблемы культуры речи, М., 1970, с.313.
164. Даниленко В.П. О месте научной терминологии в лексической системе языка, вопросы языкознания, 1976, N 4, с.64-71.
165. Дмитриев Н.К. Грамматическая терминология в учебниках родного языка, М., 1955.
166. Денисев Г.Н. Лингвистические проблемы научно-технической терминологии, М., "Наука", 1970.
167. Джафаров Г.Н. Азербайджанский литературный язык XVIII в. Автореф.дисс. на соиск.уч. степени док. филол. н. Б., 1991.
168. Эфендиева Н.М. Основные пути образования технических терминов. Дис. на соиск. учен. степени канд. фил.н. Баку, 1971.
169. Зарбалиев Г.М. Типология числительных и числовых конструкций. Автореф. дис. на соискание ученой степени док. фил.н. Б., 1994.

170. Капанадзе Л.А. Взаимодействие терминологической лексики с общелитературной. На мат-ле сов. рус. яз. Автореф. канд. фил.н. М., 1966.
171. Каграманов В.Г. Формирование и развитие общественнополитической терминологии башкирского литературного языка, Уфа, 1979.
172. Каграманов Д.В. Философская терминология в современном азербайджанском языке. Автореф.дисс.на соискание уч. сп. канд. филологических наук. М., 1955.
173. Казым-бек М.А. Грамматика турец-котатарского языка. Казань, 1939.
174. Касарес Х. Введение в современную лексикографию. М., 1958, с. 175.
175. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность термином. М., "Наука", 1977.
176. Канделаки Т.Л. Значение термином и системы значения научно-технических терминологии, В кн. Проблемы языка науки и технике" М., Наука, 1970, с. 45-57.
177. Карпинская С.В. Тенденция формирования наименований орудий производства. Современные проблемы русской терминологии. М., Наука, 1986.
178. Котелова Н.З. К вопросу о специфике термина. "Лингвистические проблемы научно-технической терминологии", М., Наука, 1970.
179. Керимов Л.Г. Научно-технический и обогащение словарного состава современного Азербайджанского языка, Автореф. Дисс. канд. фил.н. Баку, 1983.
180. Крыжановская А.В. Сопоставительное исследование терминологии современных русского и украинского языков, Киев, Наукова Думка, 1985.
181. Крысин А.Н. К определению терминов "заимствование" и заимствованное слово сб. Развитие лексики современного русского языка. М., 1965.
182. Кутина Л.Л. Формирование языка русской науки,

М., Наука 1964.

183. Кутина Л.Л. Формирование терминологии Физики в России. Наука, М-Л, 1966.

184. Кулиева С.М. Формирование и развитие литературоведческой терминологии в Азербайджанской языке. Автореф.дис. на соис. уч. ст.канд.фил.н. Б., 1987.

185. Кулиева Х.В. Способы калькирование с русского языка на Азербайджанский, автореф. дис. на соис. учен. степени, канд.фил.н. Б.,1990.

186. Кузьмина Н.П. О типологии понятия термин (Актуальные проблемы лексикологии) Минск, 1970.

187. Кузьмина Н.П. Предикативные характер языка науки лингвистические основы отбора лексико-грамматического материала для начального этапа обучения студенто иностранцев языку научной поэы. АКД. фил.наук. М., 1972 ,с.20.

188. Кузьмин Н.П. К вопросу о сущности термина "Вестник ЛГУ" 1962, N 20, вып. 4.

189. Лопатин В.В. Рождение слова "Неологизмы и окказиональные образования", М., изд.Наука, 1973.

190. Ломтев Т.П. Конструктивное построение смыслов имен с помощью комбинаторный методики "Филологические науки". 1964, N 2.

191. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Издво АН СССР, М., 1961.

192. Лотте Д.С. Образование и проваписание трехэлементных научно-технических термином. М., Наука, 1969.

193. Лотте Д.С. Как работать над терминологией. М., Наука, 1968.

194. Левковская К.А. "Теория слова" М., Наука, 1962.

195. Лингвистическая терминология и прикладная топонимика, М. Наука, 1964.

196. Лингвистическая проблема научно-технической терминологии. М., Наука, 1970.

197. Лингвистические аспекты терминологии. Воронеж, Изд-во Воронеж ун-та, 1980.
198. Ньютон, Общая арифметика, М-Л, 1948.
199. Новрузова С.И. Способы передачи префиксиальных русско интернациональных терминов на Азербайджанский язык. Автореф. дис. на соис.учени степени к.ф.н. Б.,1990.
200. Мешшанинов И.И. Общее языкознание. Л., Учпедгиз, 1940.
201. Майзель С.С. Изафет в турецком языке. М., Изд-во Акад.Наук ССР 1957.
202. Миськевич Г.И. Некоторые наблюдения над новыми терминами. "Исследования по русской терминологии. М., Наука, 1971, с.166-182.
203. Мирзаджанзаде А.Х. Парадоксы нефтяной физики, Баку, Азернешр, 1981.
204. Ожегов С.И. О структуре фразеологии лексикографической сборник. вып.2, М., 1951.
205. Пашаева Ш.Р. Термины политической экономий в современном Азербайджанском языке. Автореф. на соис.учен. степени к.ф.н. Б., 1963.
206. Патанова И.А. Сложные существительные в английском языке, канд.дис. Ленинград, 1949.
207. Петров В.В. Семантика научных терминов, Новосибирск, Изд-во "Наука", 1982.
208. Пешковски А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд.2-е, М., Госиздат, 1926.
209. Первый Всесоюзный тюркологический съезд. Стенографический отчет. Общество обследования и изучения Азербайджана, Баку, 1926.
210. Пиатровски Р.Т. К вопросу об изучении термина. Уч.зап.ЛГУ, (серия филологических наук), Л., 1953, N 161.
211. Проблемы общей и терминологической лексикографии научн. метод. конф. Баку, 1978.

212. Проблемы разработки и упорядочения терминологии в академиях наук союзных республик. М., Наука, 1983.
213. О.Э.Резенталь, М.А.Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов, Москва, 1976, с.142.
214. Реформатский А.А. Введение в языкознание М., Просвещение, 1967.
215. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка. Сб. Проблемы структурной лингвистики. М., Наука, 1967.
216. Развитие терминологии на языках союзных республик СССР, М., Наука, 1966.
217. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. М., 1988.
218. Суперанская Л.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология, М., Наука, 1969.
219. Сухов Н.К. Международная работа в области научно-технической терминологии, "Вопросы языкознания" 1956, N 3.
220. Скороходько Э.Ф. Вопросы перевода английской технической литературы. Изд-во Киевского университета, 1963.
221. Сравнительная грамматика русского и туркменского языков под. ред. Баскаков Н.А., Ашхабад, Туркменгосиздат, 1964.
222. Терехова М.П. О синонимии в медицинской терминологии, Вест. Харьк.ун-та, Иностр.языка, 1976 N 141, вып.9, с.111-114.
223. Техническая классификация металлов. Бюллетен Комитета технической терминологии АН СССР, вып. XV М-Л, 1948.
224. Терпигорев А.М. Об упорядочении технической терминологии "Вопросы языкознания" 1953 N 1.

225. Терминология и норма, "Наука", М., 1972.
226. Термин и слово, Горький, ГГУ, 1980.
227. Термин и слово, Горький, ГГУ, 1981.
228. Термин и слово, Горький, ГГУ, 1982.
229. Турина С.Я. Об испанских заимствованиях в тагальском языке, Наука, М., 1976.
230. Убрятова Е.И. Язык и мышление, т.ХІ М-Л, 1948.
231. Убрятова Е.И. Исследование по синтаксису якутского языка, М-Л., Изд-во Академии Наук СССР, 1950.
232. Хрестоматия по истории математики, М., "Просвещение", 1977.
233. Шахрай О.Б. К вопросу о смысловых взаимоотношениях интернациональных слов в разных языках. "Иностр.яз.в школе, 1955, N 1.
234. Шор Р. Язык и общество. М., Работник просвещения, 1926.
235. Шеглова Н.А. К вопросу о грамматических средствах терминологизации русских глаголов в профессиональной речи XVII-XVIII вв. Уч.зап.МСНИ 1963, т.ХХ-ХVІІІ. вып.8.
236. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность, Л., Наука, 1974.
237. Юзбашев Р.М. Опыт исследования азербайджанских географических термином. Автореф.на соис.учен.степ.к.ф.н.Б., 1962.
238. Ярцева В.Н. Предложение и словосочетание. "Вопросы грамматического строя" М., 1955.
239. Ярцева В.Н. Развитие национального литературного английского языка, Москва, Наука, 1969.

ELMI-PUBLİSİSTİK ƏSƏRLƏR

240. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I c, Bakı, Azərb. Sov. Ensiklopediyasının baş redaksiyası, 1976.
241. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, II c, Bakı, 1978.
242. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, V c, Bakı, 1981.
243. Axundov M.F. Əsərləri, II cild, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1988.
244. Axundov M.F. Əsərləri, III cild, Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1962.
245. "Əkinçi" qəzeti, Bakı, Azərnəşr, 1979.
246. Bakıxanov A. Əsraru-l-Mələkut, Bakı, Elm, 1985.
247. Zərdabi H.B. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1960.
248. Kitabı-Dədə Qorqud dastanları, Bakı, Azərnəşr, 1962.
249. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, Bakı, "Yazıçı" nəşriyyatı, 1982.
250. Nizami Gəncəvi "Xosrov və Şirin" Bakı, Yazıçı, 1982.
251. Nizami Gəncəvi "Leyli və Məcnun" Bakı, Yazıçı, 1982.
252. Nizami Gəncəvi "Yeddi gözəl" Bakı, Yazıçı, 1982.
253. Nizami Gəncəvi "İsgəndərnamə" Bakı, Yazıçı, 1982.
254. Nəsimi İ. Əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1973.
255. Füzuli M., Əsərləri, 4 cildə, Bakı, Azərb.EA nəşriyyatı, 1958.
256. Fizika /dərslük/ Bakı, Maarif, 1977.
257. Xətai Ş.İ. Dəhnamə, Bakı, Gənclik, 1977.
258. Hacıbəyov Ü. Hesab məsələləri, Bakı, 1907.

QARIŞIQ TIPLİ LÜĞƏTLƏR

259. "Divani-lüğət-it-türk" tərcüməsi "Çeviren Besim Atalay", I-III c. Ankara, 1939-1941.
260. Drevnetörkskiy slovarğ, İzd-vo «Nauka»,L., 1969.
261. Dalğ Vladimir. Tolğkoviy slovarğ 1 t. M., 1935.
262. Qəniyev S.M. Rusca-tatarca lüğət, Tiflis, 1899.
263. Qarabəyov Q. Türki-rusi lüğət, Bakı, 1912.
264. Hacıbəyov Ü. Türki-rusi və rus-türki lüğət, Bakı, 1907.
265. Rusca-Azərbaycanca lüğət, Bakı, Elm, 1991.

TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏR

266. Saybil sözləri. Tərtib edəni: Sami Kamal, 1922.
267. Naibov N. Riyaziyyat terminləri, Bakı, Azərənəşr, 1931.
268. Elektrotexnika istilahları /rusca-türkcə/ Bakı, Azərənəşr, 1931.
269. Riyaziyyat terminləri, Bakı, Azərənəşr, 1931.
270. Nəzəri mexanikadan istilah lüğəti, Bülleten N 1, Bakı, ADETİ nəşriyyatı, 1935.
271. Abdullayev M. Fizika terminləri, Bakı, SSRİ EA Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan şöbəsi nəşriyyatı, 1935.
272. 272. Abbaszadə A., Əlizadə Z. Fizika terminləri, Bakı, Azərənəşr 1939.
273. Rusca-Azərbaycanca matematika terminləri, Bakı, Azərənəşr, 1939.
274. Ağayev B. Rusca-Azərbaycanca matematika terminləri, Bakı, Azərənəşr, 1939.
275. Riyaziyyat terminləri lüğəti, Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1954.
276. 276. Riyaziyyat terminləri lüğəti, Redaksiya heyəti: Z.Xəlilov, M.Cavadov, Ə.Hüseynov, Bakı, Azərbaycan

SSR EA Nəşriyyatı, 1958.

277. Astronomiya terminləri lüğəti. Tərtib edəni: H.Məmmədbəyli, Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960.

278. Fizika terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: H.Abdullayev, Ə.Xəlilov, L.İmanov, K.Məmmədov, Bakı. Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1965.

279. Rusca-Azərbaycanca-İngiliscə radioelektronika terminləri lüğətləri. Tərtibçi: Kəngərinski Y.C. Bakı, Maarif Nəşriyyatı, 1978.

280. Riyaziyyat terminləri lüğəti: /İngiliscə-rusca-Azərbaycanca/. Tərtib edənlər: H.Ağayev, F.Maqsudov, Q.Mustafayev, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1979.

281. Məktəblinin fizika lüğəti, Bakı, Maarif, 1976.

282. Məktəblinin izahlı riyaziyyat lüğəti, Bakı, Maarif, 1983.

283. Fizika terminləri lüğəti, Tərtib edənlər: F.Q.Məhərrəmov, Y.M.Seyidov, Bakı, Elm, 1986.

284. "Rusca-İngiliscə-azərbaycanca-türkcə izahlı informatika lüğəti". Bakı, ADNA, 1996 (iki cildlə).

285. Qulu Məhərrəmli. "Kino, televiziya, radio terminləri izahlı lüğəti". Bakı, "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" nəş-tı, 2002.

286. Allahverdiyev C.E., Hacıyev A.H., Əhmədov H.M. "Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid lüğət (azərbaycanca-türkcə-rusca-İngiliscə)". B., "Gənclik", 2002.

287. Məmmədov N. "Rusca-azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğəti". Bakı, 2003.

288. Əmirov Ş.S. "Ümumi və tibbi fizika terminlərinin qısa lüğəti". Bakı, 2003.

289. Abbasov Ə.M., Əliyev T.Ə., Əliyev Ə.Ə., Əliyev R.M., Əhmədov T.V. "İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronikaya aid İngiliscə-rusca-azərbaycanca

lüğət". Bakı, "Elm", 2003.

290. Şərifov K.M. "Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti". B., "Çaşıoğlu", 2004.

291. Qocayeva Gülbəniz. Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti. B., "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" nəş-ti, 2004.

292. Əliyev N.N. Qaynaq istehsalına aid izahlı terminlər lüğəti. Bakı, 2004.

293. İbrahimov Abil. İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti. Bakı, "Nurlan", 2004.

294. İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti. (Tərtibçilər: Abbasov Ə.M., Bağirov M.M., Bağirov D.A., Pürhani S.H.). Bakı, "Nurlan", 2005.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....3

I fəsil

Azərbaycan dilində terminologiyanın yaranma qaynaqları7

II fəsil

Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü35

§1. VI-VII əsrlərdən XV əsrə qədər
terminologiyanın təşəkkülü35

§2. XVI-XVIII əsrlərdə terminologiyanın təşəkkülü98

III fəsil

Azərbaycan dilində terminologiyanın formalaşması118

§1. XIX əsrin 30-90-cı illərində
terminologiyanın inkişafı118

§2. XX əsrin I rübündə terminologiyanın inkişafı.....153

IV fəsil

Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı213

§1. XX əsrin 20-90-cı illərində
terminologiyanın inkişafı213

§2. XX əsrin 90-cı illərində (müstəqillik illərində)
terminologiyanın inkişafı283

Ədəbiyyat324